

ILMIY AXBOROTNOMA

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

SCIENTIFIC JOURNAL

2019-yil, 6-son (118) GUMANITAR FANLAR SERIYASI

Tarix, Falsafa, Sotsiologiya, Iqtisodiyot, O‘qitish metodikasi

Samarqand viloyat matbuot boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tish tartibi 09-25.
Jurnal 1999-yildan chop qilina boshlagan va OAK ro‘yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR

BOSH MUHARRIR O‘RINBOSARLARI:

R. I. XALMURADOV, t.f.d. professor

H.A. XUSHVAQTOV, f-m.f.n., dotsent

A. M. NASIMOV, t.f.d., professor

TAHRIRIYAT KENGASHI:

M. X. ASHUROV

T. M. MO‘MINOV

SH.A.ALIMOV

S.N. LAKAYEV

T.RASHIDOV

S. S. G‘ULOMOV

N. N. NIZAMOV

A. S. SOLEYEV

I. A. IKROMOV

B. X. XO‘JAYAROV

I. I. JUMANOV

E. A. ABDURAXMONOV

N. K. MUXAMADIYEV

J. X. XO‘JAYEV

Z. I. IZZATULLAYEV

Z. F. ISMAILOV

L. A. ALIBEKOV

- O‘zFA akademigi

- f.-m.f.d., professor

- k.f.d., professor

- k.f.d., professor

- b.f.d., professor

- b.f.d., professor

- b.f.d., professor

- geogr.f.d., professor

A. A. ABULQOSIMOV

J. D. ELTAZAROV

D. I. SALOHIY

S. A. KARIMOV

T. SH. SHIRINOV

M.D.DJURAKULOV

I. M. SAIDOV

B. O. TO‘RAYEV

O.M. G‘AYBULLAYEV

J.YA.YAXSHILIKOV

M. Q. QURONOV

X. I. IBRAGIMOV

N. SH. SHODIYEV

E. G‘. G‘OZIYEV

SH. R. BARATOV

B. Q. QODIROV

B. X. TO‘RAYEV

- geogr.f.d., professor

- fil.f.d., professor

- fil.f.d., professor

- fil.f.d., professor

- tar.f.d., professor

- tar.f.d., professor

- fals.f.d., professor

- fals.f.d., professor

- fals.f.d., professor

- ped.f.d., professor

- ped.f.d., professor

- psixol.f.d., professor

- psixol.f.d., professor

- psixol.f.d., professor

- i.f.d., professor

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

TARIX / HISTORY

H. B. Abiev	4
Amir Temur maqbarasi va undagi bezaklar mazmuni	
Ф. Ш. Рашидова	8
Из истории становления среднего класса в Узбекистане	
D. M. Djurakulova	12
O'rta Osiyo tosh davri industriyalarning vujudga kelishi muammolari	
S. I. Muxiddinov	15
Samarqandda an'anaviy ta'lim: xususiyatlari va holati (XIX asrning oxiri – XX asr boshlari)	
B. T. To'raqulov	18
Germanshunos tarixchining ilmiy-tadqiqot uslubiga doir	
N. A. Daminov	25
Mustaqillik yillarda Samarqand viloyati sanoatining ustuvor sohalari hamda bu boradagi xalqaro hamkorlik aloqalarini o'rnatilishi va istiqbollari	
M. G. Xasanov	31
Amir Shohmurod hukmronligi davrida Samarqand	
S. N. Tursunov	35
Eftaliy nomi haqida. Eftaliylar – O'rta Osiyo hududida yashagan qadimgi xalq	

FALSAFA / PHILOSOPHY

P. Ш. Тошкуватова	39
Проблема счастья в этике как нравственной ценности	
M. Xandanova	43
Beruniyning "Mineralogiya" asarida umuminsoniy axloqiy qadriyatlar talqini	
X. V. Soqiev	46
"Axborotlashgan jamiyat" va "Identiklik" kategoriylarining ijtimoiy-falsafiy tahlili	
Sh. J. Xashimov	48
O'zbekistonda milliy turizm rivojlanishining tarixiy asoslari	
D. T. Amridinova	51
O'zbek ma'rifatparvarlari ijodida komil inson g'oyasining axamiyati	
N. T. Allamuratova	56
O'zbek oilalarining jamiyatdagi o'rni va uning falsafiy talqini	
N. A. Eshonkulova	59
Evdemonik ta'limotlar va qarashlar ilmiy-falsafiy tadqiqotlar obyekti sifatida	
У. Курбонов	62
Путь постижения человеком самого себя как ключевой пафос «опытов» М.Монтеня	

SOTSILOGIYA / SOCIOLOGY

X. F. Akramov	69
Sotsial kapital tushunchasi va uning strukturasi	
B. Omonov	72
Modernizasiya tushunchasining mohiyati va jamiyat rivojidagi o‘rni	
M. B. Sherov	77
Imkoniyati cheklangan shaxslarga majmuaviy yordam ko‘rsatishning samarali modellari	

IQTISODIYOT / ECONOMICS

S. A. Aliqulov, N. A. Raximova	80
Ta’lim, fan va innovasiya uyg‘unligi innovasion iqtisodiyotni rivojlantirish omili sifatida	
Sh. I. Axmedov, A. A. Zubaydullaev	83
Qishloqda ozuqa ishlab chiqarishni ko‘paytirish imkoniyatlari	

O‘QITISH METODIKASI/ TEACHING METHODOLOGY

Q. Ostanov, A. I. Inatov, K. Xummamatova, N. Ernazarova	86
Matematika fanidan amaliy mashg‘ulotlarda sonli to‘plamlar va ular ustida amallarni o‘rganish	
B. Doniyev	92
Maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga kasb-hunarlar haqida tushunchalar berish	
M. K. Kodirov, G. K. Bahodirova	95
Организация и содержательная характеристика процесса экспериментальной апробации студентов педагогического направления	
H. K. Qoraboyev	100
Boshlang‘ich sinf o‘qish darslaridan o‘quvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatishda uyg‘a vazifalarning o‘rni	
N. Aminova	104
Son va numerativ so‘zlarni o‘rganishning zamonaviy texnologiyalari	
K. M. Umarov, U. O. Nasimov	107
Yosh voleybolchilarni tayyorlashning vosita va uslublari	

Mualliflarga

UDK: 9(575.1)

AMIR TEMUR MAQBARASI VA UNDAGI BEZAKLAR MAZMUNI

H. B. Abriev*Samarqand davlat universiteti**abriev h@samdu.uz*

Annotatsiya. Movarounnahr tarixida Amir Temur va Temuriylar davri alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada Amir Temur va Temuriylar davri me'morchilik ishlari holis va manbalar asosida o'rganishga harakat qildi. O'rta Osiyoning jahon tamaddunida o'ziga xos o'rni tutishi, ilm-fan, madaniyat, me'morchilik sohalarida erishgan yutuqlari, ayniqsa, Amir Temur va Temuriylar davrida yuksak taraqqiy etishini Go'ri Amir maqbarasi misolida manbalar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sivilizatsiya, mudofaa istehkomi, me'morchilik, qal'a devori, arxitekturaviy garmoniya, sariq rangli so'lis, Amir Temur, Go'ri Amir, "Zafarnoma", gumbaz, chorbog.

Мавзолей Амира Темура и его украшения

Аннотация. В истории Моваруннахра Амир Темур и эпоха Тимуридов имеют особое значение. В этой статье изучены архитектурные памятники времен Амира Темура и эпохи Тимуридов на основе источников архитектурных произведений. Уникальная роль Центральной Азии в мировой цивилизации, ее достижения в науке, культуре и архитектуре, особенно во времена Амира Темура и Тимуридов раскрыта на примере мавзолея Гур-Амира.

Ключевые слова: цивилизация, оборонительная крепость, архитектура, стена крепости, архитектурная гармония, сулис жёлтого цвета, Амир Темур, Гур Эмир, "Зафарнамэ", купол, сад.

Meanings of the decorations of Amir Temur Mausoleum

Abstract. In this article, architectural monuments of the times of Amir Temur and the Timurids are studied based on sources of architectural works. The unique role of Central Asia in world civilization, its achievements in science, culture and architecture, especially during the times of Amir Temur and Timurids, is based on the example of the Gur-Amir mausoleum is disclosed.

Keywords: civilization, defense, fortress, architecture, the wall of the fortress, architectural harmony, yellow sulis, Amir Temur, Gur Emir, "Zafarnama", dome, garden.

O'rta Osiyoda qadim zamonlardan ilm-fan, memorchili yuksak taraqqiy etgan va insoniyat tamaddunida muhim iz qoldirgan. Bu borada nemis tarixchisi va faylasufi A.Toyntobi shunday takidlaydi: «Mashhur sivilizatsiyalar soni unchalik ham katta emas, bizga faqat yigirma bitta sivilizatsiyaga bo'lish mumkin bo'ldi. Biroq ularni davom ettirish mumkin. Turli xalqlar, davrlar va mamlakatlarda o'ziga xos turli rivojlanish hodisalari yuz bergan. Biroq har tomonlama mustaqil va jiddiy sivilizatsiyalar soni undan ortmaydi»[1], — deydi. Ular qatoriga Arab, Xitoy, Shumer, Mayam, Hind, Ellin, Fapb, Xristian (Rossiya), Uzoq Sharq (Koreya va Yaponiya), Eron, Misr, Arab (mullif-Mavoraunaxr), Meksika, Bobil va boshqa sivilizatsiyalar kiradi. Sivilizatsiyalar tarixida O'rta Osiyo sivilizatsiyasi axloq sivilizatsiyasi sifatida shakllandi. Bu jarayonda Amir Temur va Temuriylar davri ilm-fani, madaniyati, me'morchilik hamda obodonlashtirish sohalaridagi ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Amir Temur me'morchilik va obodonlashtirish borasida mamlakat poytaxti bo'lmish Samarqand shahrining rivojlanishiga, gullabyashnashiga katta e'tibor qaratgan. Mamlakat poytaxtiga aylangan Samarqandda 1370-yil iyunida quriltoy chaqirilib uning ulkan shaharsozlik tadbirdari haqidagi rejalar belgilab olindi. 1371-yili qisqa muddat ichida shahar atrofiga mudofaa istehkomi vazifasini bajaruvchi qal'a devori burjlari bilan oltita darvozaxona barpo etildi. Oxanin, Feruza, So'zangaron, Gozuriston (Korizgoh), Buxoro va Shayxzoda (Chorraha) darvozalari shaharning olti tarafidan keladigan yo'lni belgilab turardi. Amir Temur binokorlikda va shaharsozlikda birinchi navbatta shaharning binokorlik salohiyatiga va qurilish texnologiyasiga etibor qaratgan. Samarqand shahri me'morchiligi yorqin namunalaridan biri shubhasiz Amir Temur davrida bunyod etilgan Go'ri Amir maqbarasidir. Maqbara XIV asr ohiri-XV asr boshlarida qurilgan bo'lib Temuriylar maqbarasi deb ham yuritilan bo'lib, Amir Temur, o'g'illari Umarshayx Mirzo, Shohruh Mirzo, nabiralari Muhammad sulton, Ulug'bek Mirzo va piru Mir Said Barakalar dafn etilgan. Maqbaraning g'arb (qibla) tarafida tasavvuf ta'limotining ulug' namoyondalridan Mir Said Umar sag'anasi, supa ustiga qo'yilgan yangi ikki kichik qabrlar bo'lib ular Mirzo Ulug'bekning go'dakligida vafot etgan o'g'illari Abdullo Mirzo (1420-yil tug'ilgan) va Abdurahmon Mirzo (1421-1432) lar qabrlaridir[2]. Go'ri Amir yoki Amir Temur maqbarasi qurilishi to'g'risida manbalarda turli ma'lumotlar bo'lib, dastlab 1389-

yillarda sevimli nabirasi Muhammad Sultonga atab Amir Temur bog‘ va uning oldida bozor qurdirgan. 1399-1400 yillarda madrasi va xonaqo qurdirgan. 1403-yil Muhammad Sulton kasalligi sababli vafot etgan, Sultoniyada dafn etilgan. Oradan 1 yil o‘tib, 1404-yil martida Muhammad Sultonning onasi Xonzoda Begim iltimosiga ko‘ra Samarqandga qabri ko‘chirilib, Amir Temur buyrug‘iga ko‘ra majmua janubiy qismida maqbara bunyod etilib, o‘sha joyga dafn etilgan[3].

Ushbu voqeal to‘g‘risida Ibn Arabshoh Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari) nomli asarida shunday yozadi: “Sayfuddin Xurosonda Muhammad Sulton Rum mamlakatida vafot topdilar. Nabirasi Muhammad Sulton o‘limi sababli chuqur qayg‘uga cho‘kdi. Temur askarlari qora libos kiyib uning uchun motam shartlarini ado etdilar. Keyin Temur uning jasadini tobutga solib izzat iftixor bilan Samarqandga jo‘natdi va shahar ahliga uni ovoz chiqarib yig‘lab, motam tutishini va qora libos kiyishini farmon qildi. Shahar ahli aza tutib kutib olib Muhammad Sulton o‘zi qurdirgan deb mashhur bo‘lgan mustahkam madrasaga dafn qildi”. Bu motam 805 (1403) yilda edi[4]. Nizomiddin Shomiy “Zafarnoma”sida voqealar bayoni shunday talqin etiladi; “Bu motam olam xalqi dili kuyib hasrat oti siynasida alanga oldi. Amir Sohibqironning bu fojeada sabru qarori qo‘lidan ketti. O‘zini tutish va chidam quvvati zaiflashdi. Ikki ko‘zidan pok javohiru la’llar yuz saqfasiga to‘kildi. Oxiri osmoniy hukmiga qarshi chiqish va qazoy ilohidan qochib biron kishiga ham mumkin bo‘lmaganligi uchun nochor qazo hukmiga bo‘yi qo‘yib kafanlanishga va dafn etilishga majbur bo‘ldilar. Rabboniy taqdir hukmiga bo‘yin egdilar”- deb baho bergen[5].

Sharofiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”sida Muhammad Sulton madrasasiga tutash qilib xonaqo oldiga maqbara qurdirib shahzoda nomiga osh berib, Qur‘on tilovat qilinganligini yozadi[6]. Tadqiqotchilar ma‘lumotiga qaraganda, Samarqand hokimi Muhammad Sultonga atab maqbara qurilishini boshlaydi, yetti yillik yurishdan qaytib kelgan Sohibqiron maqbarani qurib, imoratni past deb topib, boshqa maqbara qurishni buyurgan.

Huddi shu voqeal haqida ispan elchisi Run Gonsales de Klavixo “Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” asarida shunday ma‘lumot beradi. “O‘ttizinchi oktabr kuni podshoh qarorgohdan chiqib, shaharga qarab yo‘l oldi. Machit oldidagi saroya kelib tushdi. Ushbu machitni podshoh Turkiyada vafot etgan nevarasi Muhammad Sulton Mirzoni dafn etish uchun qurdirgan edi. Temurbek nevarasini juda yaxshi ko‘rar, shu sababli uning sharafiga saroy, machit va maqbarani qo‘rdirgan edi. Shu kuni podshoh nevarasi xotirasiga xudoyi qilish uchun bu erga kelgan edi. Podshoh nevarasini Turkiyada vafot etgandan so‘ng Samarqandga jo‘natgan va shahar mahkamasiga ushbu machit va sag‘anani qurishni topshirgan edi. Podshoh shaharga qaytganda machit qurilishidan ko‘ngli to‘lmadi, uning fikricha, machit juda past qurilgan edi. Podshoh qahr bilan uni buzib tashlash va o‘n kun ichida yangidan qurishni buyurdi. Shoshilinch ravishda kecha-yu kunduz timmay ishladilar. Podshohning shaxsan o‘zi ikki bor shaharga keldi. Machit o‘n kunda qurib bitkazildi. Shunday ulkan qurilish bu qadar qisqa muddatda bitkazilganligiga ajablanmasdan mumkin emas, albatta”- deb yozadi[7]. Bundan ko‘rinib turibdiki o‘sha zamon me‘morlari tez va sifatlari ishlaganligi, Klavixon ham lol qoldirgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” asarida maqbara qurilishi to‘g‘risida ma‘lumot berib, “Temurbekning nabirasi Jahongir Mirzoning o‘g‘li Muhammad Sulton Mirzo Samarqandning tosh qo‘rg‘onida-chaqarda bir madrasa solibdur. Temurbekning qabri va avlodidan har kimki Samarqandga podshohlik qilibtur, alarning qabri ul madrasasadur”- deb ma‘lumot bergen[8].

Abu Toxirhoja o‘zining “Samariya” asarida Amir Temur Muhammad Sultonga atab madrasa qurbanini, o‘shalardan kunbotar tarafida o‘zining qabri uchun marmar va yashil toshlardan yuksak bir bino hamda gumbaz solganini, Mir Said Baraka qabrini Mozondorondan keltirib, gumbaz ichiga ko‘mganini, uning sahnasida go‘zal bir chorborg‘ tuzganini yozadi[9].

Amir Temur va Temuriylar davri yangi inshootlarni tiklashda mavjud bo‘lgan inshootlar bilan o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqligini oldindan hisobga olishga. Ularni oqilona ravishda muvozanatlashirilganlar shu tariqa badiiy uslubning go‘zallik bo‘yicha takrorlashni arxitekturaviy mazmun vujudga kelgan. Unda arxitekturaviy shakllar va dekorlarning turli tumanligida, bir-butunlikning arxitekturaviy garmoniyasiga erishilgan. XIV-XV asrlar me‘mori monumental majmualarni yaratishda yagona o‘qda o‘tuvchi ikki bekan bir-biriga ko‘rishdik eng soda usilni qo‘llagan. Huddi shuningdek qum sharoitlarida bunyot etilgan inshootlarga Muhammad sulton Madrasasi va xonqaxi ham kiradi. Maqbarasi esa o‘ziga xos bo‘lib Temur va Ulug‘bek davri me‘morchiligi Rempel.A. ko‘p rangchilik bo‘lishni o‘rganishni deb ko‘rsatgan[10]. Temur va Temuriylar davrida bezak qo‘llashda ikkita bosqish ajralib turadi 1-bosqich XIV-asr ortalarida ,2-bosqich XIV-asr oxiri va XV-asr birinchi yarmini o‘z ichiga oladi. Birinchi bosqichda binoning old tomoni va ko‘pincha ichigaham boshdan-oyoq qo‘shin qoplash odati, ikkinchisi bosqichda bino old tomonida jo‘shqin ko‘tarilgan binoning bixril rangli hamda peshdoq, ravo, gumbaz va Favvor kabi joylarda tanlanib yorqin rang berilgan gumbaz tupi zangori bo‘lgan.

Go'ri Amir maqbarasi ham ikkinchi bosqichga kirib, naqshlar koshin burish deyiladi, ularni rangiga va joylashishiga qarab tahmonga terilib ustidan rang qilib qoplanadi hamda blok shaklida joylashtiradigan murakkab geometrik shaklida ishlatgan.

Go'ri Amir maqbarasi kirish qismida "susil" xatida Isfaxonlik me'morlar zaif qul uzuni kamtarona nomlash usta Muhammad Ibn Mahmud Bannoiy Isfaxonayi ishi deb yozgan, xatning ostida fon sifatida sipiral gul chizilgan. Bundan ko'rinish turibdiki. me'mori isfaxonlik Muhammad ibn Mahmud Bannoiy ekanligi. Maqbara kirish ravotida ichki qismida sariq rangda so'lis xatida xijir surasi 45-46 oyatlari bitilgan va uning mazmuni shunday: Olloh Muborak va tolo, albatta, taqvodorlar jannatlar, bog'lar va chashmalardir. U janatiyga tinchlik omadlik va kirganlar deyilur (muallif). Huddi ravoqdagi ushbu yozuv O'zbekiston obidalariga durdona bitiklar alohida qo'yidagicha keltirilgan: "Ollox muborak va Tolo taqvodorlar es albatta bog'lar va chashmada dirlar. U yerga sog'-salomatlik tinch-omon yurganlar. Buyuk ollox tug'ri so'zlaydilar" [11]. Bu dengiz o'tlari ham deb atashgan. Maqbaraning kirish qismi ravoq yonida esa yozuvarlar uchib ketgan o'rniga 1996-yilda Amir Temur tavalludi 660 yilligi munosabati bilan ta'mirlanib mulk surasi to'liq yozilgan [11].

Maqbara minorasi aylanasiga suraxatiga oily surasi 26 oyati yozilgan pastgi qismida geometrik shakilda kufiy xatida olloxi akbar kalimasi takrorlanib yozilgan.

Minoraning bosh qismi muqornos 3 qirradan 8 qirragacha yulduzlar timsoli ta'mirlangan. Ko'kga bo'y so'ngan olloh osmonini xolatga ustunsiz yaratgan degan ma'noni beradi. Maqbara ichkarisiga kirishda joylashgan eshik XV-asrdan saqlanib qolgan yagona yodgorlik bo'lib, qayrag'och daraxtidan ishlangan.

Maqbaraning ichki qismida tilla suv bilan yozilgan yozuvlar rus bosqini davrida qirib talangan edi. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng Temurning 660 yilligi munosabati bilan qayta tiklanib, shiftga asl holiga o'xshatib tilla suvda bezak berildi.

Shiftga olti qirrali burchaklar ichiga hamda shift yoniga to'rt burchak shaklida kufiyda xatida to'rt marotaba aylantirib Muhammad alyxi vasallalam isimlari yozilgan. Shiftdagi 5 yulduzlar musulmonchilikdagi besh farzni anglatadi. Amir Temur va temuriylar davri me'morchiligida bezaklar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Samarcand shahridagi Go'ri Amir nomi bilan mashhur maqbara bezaklari o'ziga hosdir.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Amir Temur va temuriylar davrida amalga oshirilgan katta qurilish ishlari, birinchidan mamlakatni obodonlashtirishga, ikkinchidan madaniyatni yuksaltirishga va mamlakatni buyukligini dunyoga ko'rsatishga xizmat qilgan. Shu jumladan, Amir Temur maqbarasi bezaklarida ham shu ikki omil namoyon bo'lgan.

Adabiyotlar

1. А. Тойнби. Постижении истории. – М., 1889 г.72 -ст.
2. Amir Temur jahon tarixida – Т.: Sharq, 1996. 134-b.
3. A.O'rolov, M.Xojixonov. Temuriylar ma'naviyati va madaniyati. – S.1996.32-b.
4. Ibn Arabshoh « Amir Temur tarixi» arab tilidan Ubaydulla Uvatov tarjimasi. 1992 yil 1-kitob.283-b.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan o'giruvchi Yunusxon Hakimjonov.– Toshkent: O'zbekiston. 1996.352-353-b.
6. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma, fors tilidan o'zbek tiliga Darvesh Ali al Buxoriy tarjimasi. – Toshkent: Sharq, 1997y .271-b.
7. Run Gonsales de Klavixo. "Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi" (1403-1414 y). –B.191-192.
8. Zahiriddin Muhammad Bobur. Bobirnoma. 2002. 64-b.
9. Abu Toxarxoja. Samariya. –Toshkent, 1991. 36-b.

10.Ремпель Л.И.Архитектуравий Узбекистана Историй развитий история постростия. –Т., 1961. 251-ст.

11.O'zbekiston obidalaridagi bitiklar. –Samarqand. Toshkent. 2015. 24-b.

УДК: 334.722(09)

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА В УЗБЕКИСТАНЕ

Ф. Ш. Раширова

*Самаркандин государственный университет
sherzod0102@mail.ru*

Аннотация. В данной статье раскрыты вопросы, связанные с ролью экономических реформ, в том числе процесса приватизации, проведенных в 90-х гг. в Узбекистане, выявлены основные моменты использования финансовых ресурсов для вклада больше средств на развитие производства, для ведения малого бизнеса и частного предпринимательства, а также женского предпринимательства.

Ключевые слова: приватизация, спекуляция, малый бизнес, частное предпринимательство, класс собственников, стратификация.

O'zbekistonda o'rta qatlamning shakllanishi tarixidan

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda 90-yillarda olib borilgan iqtisodiy islohotlar, xususan xususiyashtirish jarayonlari, ishlab chiqarish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yuritish, shuningdek ayollar tadbirkorligiga keng miqdorda moliyaviy resurslarni jalb qilishning asosiy masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: xususiyashtirish, chayqovchilik, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, mulkdorlar qatlami, stratifikasiya.

From the history of the formation of the middle class in Uzbekistan

Abstract. This article discloses issues related to the role of economic reforms, including the privatization process carried out in the 90s. in Uzbekistan, the main points of using financial resources for the contribution of more funds to the development of production, for conducting small business and private entrepreneurship, as well as women's entrepreneurship were identified.

Keywords: privatization, speculation, small business, private entrepreneurship, class of owners, stratification

История общественно-политической жизни свидетельствует о том, что социальные классы и слои населения являются опорой общества. Особенно, когда речь идет о развитости общества, историки обращаются к социологическим исследованиям, где определяются основные категории, которые играют существенную роль в социально-экономической жизни страны. То есть, социальная стратификация определяет основную структуру общества.

Как известно, в Конституции Республики Узбекистан установлено: «Основу экономики Узбекистана, направленной на развитие рыночных отношений, составляет собственность в ее различных формах» [1]. Это означает, что различные формы собственности, становясь равноправными, определяют индикаторы общественно-политической жизни страны. Принятие Законов «О собственности в Республике Узбекистан», «О разгосударствлении и приватизации» и «О внесении изменений и дополнений в закон о собственности в Республике Узбекистан» определили экономическую систему государства [2]. Эти и другие законодательные акты позволили частному сектору экономики функционировать и развивать свою деятельность. За годы независимости в Республике Узбекистан приватизировано более 97 тысяч единиц государственных предприятий и объектов [3]. Это привело к образованию негосударственного сектора, в результате которого возник новый для Узбекистана социальный слой общества - класс собственников, численностью более 10 млн. человек.

Динамичное развитие малого бизнеса и частного предпринимательства шло благодаря либерализации экономики и созданию качественно новой деловой среды. Это привело к снижению уровня издержек при ведении бизнеса и повышению эффективности использования финансовых ресурсов, что позволило вкладывать больше средств в развитие производства. И здесь возник

вопрос, связанный с формированием и развитием среднего класса или по-другому реального класса средних собственников.

«Средний класс» - это часть общества, занимающая по статусным позициям среднее положение между высшим и низшим классом [4]. В науке понятие «средние слои» или «средний класс» применительно к обществу, впервые начал употреблять древнегреческий учёный Аристотель. По его мнению, чем больше будет эта средняя часть общества, тем стабильнее будет развиваться и само общество.

На сегодняшний день средний класс играет существенную роль в обществе. Это можно объяснить по следующим фактам. В развитых странах данная категория жителей составляет 50-70% занятых [5]. Малые предприятия среднего класса дают около 50% ВВП. Причем их доля в экономике не сокращается. Технический прогресс непрерывно высвобождает кадры в крупных корпорациях, а безработица остается на прежнем уровне - значит, параллельно растет занятость в сфере малого бизнеса. Поэтому и существует формула - «малого бизнеса много не бывает».

Главными отличительными признаками среднего класса являются наличие социального капитала, к которому относятся образование, связи, контакты, среда, положение родственников. Это мелкие и средние предприниматели, техническая и гуманитарная интеллигенция, высококвалифицированные рабочие, фермеры, военные. Их доход определяет стандарт и качество жизни. При этом представители этого класса получают доходы, в основном, обслуживая друг друга [6].

Кроме того, этот слой является основой социальной стабильности. Это, как правило, хорошо образованные, коммуникабельные люди. Если не будет среднего, класса- то и не будет питательной среды, из которой начинается путь наверх. Они, прежде всего, являются инвесторами, которые вкладывают и создают новое - организуют бизнес, применяют новые технологии, развиваются малое производство [7].

Как уже отмечалось, за годы независимости в Узбекистане были созданы правовые условия и институциональные структуры, призванные оказывать содействие не только развитию малого и среднего бизнеса, но и защищать права среднего класса. С этой целью были созданы такие организации, как Палата товаропроизводителей и предпринимателей, Бизнес-фонд, страховое агентство «Мадад», сеть консалтинговых, инжиниринговых и лизинговых фирм и компаний, бизнес-инкубаторы. Как показал зарубежный опыт, основная часть среднего класса формировалась в совокупности с законодательной базой, посредством привлечения денежных средств населения на рынок ценных бумаг, созданием выгодных условий для людей по приобретению банковских депозитов и вклады.

Каковы же были общееconomические условия, в которых происходило формирование среднего класса? В годы советского руководства Узбекистан считался одним из республик с низким экономическим потенциалом и уровнем жизни населения. Во-первых, в 1990-году по производству валового общественного продукта на одного жителя Республика занимала 12-е место в СССР, производство национального дохода на душу населения было вдвое ниже среднесоюзного уровня. Во-вторых, по производительности труда в промышленности Республика отставала от других союзных республик на 40%, в сельском хозяйстве - вдвое. Производство товаров народного потребления на душу населения в республике составляло 40% от среднесоюзного уровня [8]. В-третьих, до распада СССР республика относилась к числу наиболее бедных регионов бывшего Союза - более 45% населения имели доход ниже установленной социальной черты - минимального размера заработной платы. В-четвертых, во время существования Советского Союза не допускалось ведение бизнеса, которого Советское руководство резко критиковало под термином «спекуляция». В условиях административно-командной системы государство регулировало все до мелочей в централизованном порядке. Соответственно с этим, законодательство превращалось в заметную негибкую систему, которое тормозило общество. Изменения, начавшиеся со второй половины 80-х годов под названием «Перестройка общества» выдвинула задачу расширения инициативы и самостоятельности предприятий. Принятые в этот период нормативно-правовые акты, такие как «Закон о государственном предприятии», «Закон об индивидуальной трудовой деятельности», «Закон о собственности», «Закон о кооперации» и другие не были направлены на отказ от государственной собственности [9]. Это означало то, что строго централизованная система министерств и ведомств пока еще сохранялась. Но, были и сдвиги в данном направлении. Например, принятие «Закона об общих началах предпринимательства» [10] и «Закона о предприятиях и предпринимательской деятельности» [11] привели к развитию частной хозяйственной инициативы как в промышленности, так и в сельском хозяйстве. Переход общества к

рыночным отношениям открыл дорогу развитию свободного предпринимательства [12]. С этого периода в экономике бывшего Союза начинают появляться люди, способные активно внедрять технические новшества в эту сферу. В дальнейшем эта часть народнохозяйственного комплекса бывшего Союза стала в экономике взаимосвязанными отраслями по комплексной переработке минерально-сырьевых ресурсов с выпуском на основе передовых технологий готовой продукции. Это явилось надежной защитой потребительского рынка от внешних дестабилизирующих факторов.

Как же происходило становление этого класса в нашей республике? Материалы об этом содержатся в «Докладе о человеческом развитии. Узбекистан, 2000», вышедшем в Ташкенте в 2001 году. По данным «Доклада», в 1999 году доля малого и среднего предпринимательства в ВВП страны составила 12,5 %, с добавлением индивидуальных предпринимателей 29,1 %. Число занятых в нем достигала 46,7% от общей численности занятых в экономике республики. Уже сопоставление этих данных с данными о среднем классе в развитых странах показывает, что средний класс в Республике начал зарождаться именно в этот период [13].

Образовательный уровень типичного представителя среднего класса в Узбекистане до проведения опроса составляла 12,3 года. Это было значительно ниже, чем в развитых странах. Данный факт объясняется тем, что в этих странах к среднему классу относились техническая и гуманитарная интеллигенция с высоким уровнем образования. По социально-профессиональному положению в Узбекистане к среднему классу относились мелкие и средние предприниматели. Среди предпринимателей 89% хозяйств имели земельные участки в среднем по 12 соток, на которых выращивали продукцию для семьи и продажи, более четверти имели автотранспорт и трактора. К ним относились свыше 70% всех зарегистрированных фермерских хозяйств, семейных малых предприятий и микрофирм. В начале 2000-х гг. большинство глав хозяйств (79,5%) имели полное среднее, среднеспециальное или высшее образование. По роду деятельности почти половина из них были руководителями и управляющими, специалистами, работниками сферы услуг и торговой сети, квалифицированными рабочими сельского хозяйства, а также профессиональными и ремесленными рабочими ручного труда. По сферам деятельности они были распределены следующим образом: в сельском хозяйстве- 41%, в промышленности - почти 13%, в образовании - почти 11%, в торговле, снабжении, сбыте и заготовках - более 9 %. Свыше 36 % были заняты мелкоторговой или посреднической и индивидуально-трудовой деятельностью [13].

Здесь следует уделить внимание и на историю женского предпринимательства. В начале 1990-х годов многие женщины, как из городской, так и из сельской местности, начали свой собственный бизнес. Многие из них смогли в дальнейшем открыть небольшие магазины и предприятия, продавая товары и оказывая различные услуги. Но это еще не означало, что женщины смогли преодолеть проблемы экономического и социального характера.

Надо сказать, что с распадом Советского Союза разрыв прежних экономических связей, также экономические трудности переходного периода и другие факторы непосредственным образом отразились и на женщинах. Отсутствие в стране женских организаций, в свою очередь повлияло и на предпринимательскую активность этого пола. Структурная перестройка экономики повлекла за собой снижение занятости женщин в государственном секторе, увеличение числа женщин, занятых индивидуально трудовой деятельностью и надомным трудом, увеличение неоплачиваемого женского труда в домашнем хозяйстве, рост женской безработицы - эти и другие причины экономического, социального характера препятствовали полному вхождению женщин в частный сектор предпринимательства [14].

Но проводимая правительством политика солидарности, созданная системой наставничества, и деятельность, ориентированная на поддержку женщин, обеспечили эффективное воздействие внутри страны и способствовали повышению экономического статуса женщин в целом. Формирование негосударственного сектора экономики привело к появлению новых сфер деятельности и активизировало процесс самозанятости женщин, вовлечение их в малый и частный бизнес. И неслучайно первой женской организацией, созданной по инициативе «снизу», стала Ассоциация деловых женщин Узбекистана «Тадбиркор Аёл» [15].

Большинство организаций, поддерживающих женщин-предпринимательниц, являются членами Ассоциации деловых женщин. Она была создана в 1991 году двенадцатью женщинами-предпринимателями, которые одними из первых начали заниматься частным бизнесом.

Как указывают источники, сотрудничая с Министерством труда и социальной защиты, Ассоциация деловых женщин создала более 70 тыс. рабочих мест, более 14 тыс. женщин обучены основам предпринимательства и методам адаптации в рыночных преобразованиях. При содействии ассоциации 10 тыс. безработных женщин получили профессиональную подготовку и

переподготовку. Более 600 женщин через микрокредиты организовали свое дело [16]. По региональному разрезу, основные предприятия были сосредоточены в городе Ташкент, Самаркандской, Кашкадарьинской и Ферганской областях.

Если в 1991 году количество организаций, связанных с деятельностью женского предпринимательства было 4, к 2000 году оно возросло уже на 49, и из 9 миллионного населения, занятых в бизнесе, женщины представляли 44% активного населения. Также правительством в 2009 году для развития женского предпринимательства было выделено льготных кредитов в размере 153,9 млрд. сумов (106,8 млн. долл.). За этот период женщины-руководители возглавили свыше 120 тыс. предприятий малого бизнеса, в частности, занимались производством трикотажных и кондитерских изделий, строительных материалов, а также были заняты в сфере услуг, туризма и сервиса [17].

Все эти факторы дают определенные выводы по истории возникновения и развития среднего класса в Республике. Можно с уверенностью сказать, что после обретения независимости сфера малого бизнеса и частного предпринимательства смогла в какой-то мере оказать существенное влияние на рост экономики страны, обеспечивая при этом стабильный рост и жизненный уровень населения. Хотя изначально сфера развивалась медленно, именно сотрудничество молодой страны со многими развитыми государствами и привлечение иностранных инвестиций создали новые возможности внедрения инноваций и новшеств в развитии частного предпринимательства. По социально-экономическим свойствам бизнес сектор показал его значительность для экономики.

Исследуя историю становления «среднего класса» собственников были выявлены следующие моменты:

Во-первых, государство финансово поддерживал развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, тем самым стимулировало увеличение занятости и рост заработной платы, и участие данного сектора в социальном развитии региона; во-вторых, существенное расширение объемов инвестиций, были направлены улучшению условий жизни населения; в-третьих, малые предприятия выступили главными проводниками нововведений в условиях и образе жизни населения. Обладая наибольшей гибкостью и приспособляемостью к требованиям рынка малые предприятия были заинтересованы в улучшении качества своей выпускаемой продукции и получать больше прибыли, в целях достижения экономического роста на своей фирме, предприниматель использовал новые достижения науки и технологии как важнейшего фактора повышения производительности труда.

Литература

1. Конституция Республики Узбекистан. –Тошкент: «Ўзбекистон», 1992.
2. более подробно об этом см.: Закон Республики Узбекистан «О собственности в Республике Узбекистан» от 31 октября 1990 г № 152-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1990 г., № 31-33, ст. 371; 1991 г., № 11, ст. 273; 1993 г., № 5, ст. 235; 1994 г., № 11-12, ст. 285; Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1995 г., № 6, ст. 118; 1997 г., № 2, ст. 56; 2003 г., № 1, ст. 8; Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., № 37, ст. 978.; Закон Республики Узбекистан «О разгосударствлении и приватизации»¹ от 19 ноября 1991 года № 425-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1992 г., № 1, ст. 43; 1993 г., № 5, ст. 236; 1994 г., № 11-12, ст. 285; Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1995 г., № 9, ст. 193; 1998 г., № 3, ст. 38; 2003 г., № 1, ст. 8; Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2006 г., № 14, ст. 109; 2010 г., № 37, ст. 315; 2011 г., № 15, ст. 147; 2013 г., № 1, ст. 1; 2014 г., № 4, ст. 45; 2016 г., № 52, ст. 597; 2017 г., № 24, ст. 487; Национальная база данных законодательства, 05.01.2018 г., № 03/18/456/0512, 19.04.2018 г., № 03/18/476/1087.; Закон Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в закон о собственности в Республике Узбекистан» от 7 мая 1993 года № 851-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1993 г., № 5, ст. 235.
3. Кабулов А.А. Роль малого бизнеса и частного предпринимательства в обеспечении развития национальной экономики Узбекистана. Статья опубликовано на сайте: www.socioguru.ru/sgurus-987-2.html. (15.08.2016).
4. Сайдов С.Ш. Вопрос «среднего класса» в Узбекистане // «Экономика и бизнес: теория и практика», 2015, Ч.2, С. 61.
5. Доля среднего класса в населении США и Израиля на сегодняшний день колеблется примерно в 50%, а в северных странах и ряде других государств Европы - 70%. Относительно низкая доля среднего класса в численности населения страны в США объясняется высоким средним

доходом. Более подробно об этом см. С.Мануков. «Средний класс в США и других развитых странах сокращается». Статья опубликована на сайте: <https://expert.ru/2019/04/12/srednij-klass-v-ssha-i-drugih-razvityih-stranah-sokraschaetsya/> (06.06.2019)

6. Предприниматели Узбекистана как основа формирования среднего класса. // Проект «Содействие модернизации, ускорению реформ и трансформации». Доступ сайта: <http://www.uz.undp.org>.(10.01.2018).

7. Расширение среднего класса в Узбекистане. Социальные лифты // Проект «Содействие модернизации, ускорению реформ и трансформации» С. 3.

8. Каримов И. А. Узбекистан на пороге достижения независимости. –Ташкент: «Узбекистан», 2012. С. 167.

9. Более подробно об этом см.: «Закон о государственном предприятии (объединении)» принят Верховным Советом СССР 30 июня 1987 года и введен в действие с 1 января 1988 года, предусматривавший перехода предприятий на хозрасчет и самофинансирование. Более подробно об этом см.: Ведомости СНД и ВС СССР, 1989, № 9, ст.214.; «Закон об индивидуальной трудовой деятельности» был принят 19 ноября 1986 года. Более подробно об этом см.: Библиотека нормативно – правовых актов СССР.; «Закон о собственности в СССР» был принят 6 марта 1990 года № 1305. Более подробно об этом см.: Библиотека нормативно – правовых актов СССР.; «Закон о кооперации в СССР» был принят 26 мая 1988 года № 8998-XI. Более подробно об этом см.: Библиотека нормативно – правовых актов СССР. Доступ на сайте: <http://libussr.ru>. (17.02.2019).

10.«Об общих началах предпринимательства граждан в СССР». Закон был принят 2 апреля 1991 года № 2079-1. // Библиотека нормативно – правовых актов СССР. Доступ на сайте: <http://libussr.ru>. (09.03.2018).

11.Закон РСФСР «О предприятиях и предпринимательской деятельности» был принят 25 декабря 1990 года № 445-1 // История новой России. Доступ на сайте: <http://ru-90.ru/node/1133>. (09.03.2018).

12.Предпринимательство в СССР и в постсоветский период // По материалам: <http://www.agehistory.ru/ages-132-1.html>. (21.01.2018).

13.«В первый раз в средний класс». Материал опубликован на сайте [ИА "Жахон"](#). Постоянный адрес статьи <http://www.centasia.ru/newsA.php?st=1044479940>. (07.10.2014).

14.Кабулова Д.Н. Положение женщин в Узбекистане [Электронный ресурс] // Женщины и процесс социально-экономического развития в России и других странах СНГ // Информационно-аналитическое управление Аппарата Совета Федерации ФС РФ. - 2000. - С. 22 // URL: <http://www.budgetrf.ru/>. (23.08.2012).

15.Рашидова Ф.Ш. Роль женского предпринимательства в развитии и процветании государства // Научный вестник СамГУ. Серия «Гуманитарные науки», 2013, №4 (80), С.18.

16.Махмудова Г. Роль неправительственных организаций в становлении и развитии женского предпринимательства в Узбекистане// <http://www.fpa.su>. (14.01.2013).

17.Управление статистики, Экономическая и социальная комиссия ООН по Азии и Тихоокеанским странам, ESCAP, 2000г. [Электронный ресурс].

UDK: 902.6(575.1)

O'RTA OSIYO TOSH DAVRI INDUSTRIYALARING VUJUDGA KELISHI MUAMMOLARI

D. M. Djurakulova

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqola tosh davri industriyalarning vujudga kelishi muammolariga bag'ishlanadi. Ta'kidlab o'tilgan talqinlar asosida umumiy xulosalar qilinadi.

Kalit so'zlar: Paleolit, X.Movius nazariyasi, Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyo madaniyatlari, ashel, Selung'ur, Ubaydiya, Ko'lbuloq.

Проблемы возникновения индустрий каменного века Средней Азии.

Аннотация. Статья посвящена изучению проблем связанные с появлением индустрии в каменном веке в Средней Азии. На основании вышеупомянутых интерпретаций сделаны общие выводы.

Ключевые слова: палеолит, Теория X.Мовиуса, культуры Южной и Юго-Восточной Азии, Ашель, Селунгур, Убайдия, Колбулак.

Problems of emergence of Central Asian Stone Age Industries.

Abstract. This article deals with the emergence of the Stone Age industry. Based on the aforementioned interpretations general conclusions are drawn.

Keywords: Paleolith, Theory of H. Mavius, Cultures of South and Southeast Asia, Ashel, Selungur, Ubaydiya, Kolbulak.

XX asrning o‘rtalarida X.Moviusning Yevrosiyo hududida ilk paleolit davri madaniyatlarining turli-tumanligi haqidagi nazariyasi shakllandi. Unga ko‘ra, ilk paleolit davrida ikkita yirik madaniy areal hukm surgan: G‘arbda qo‘l cho‘qmorli va Yevropadagidan farqli o‘laroq, faqat bir taraflama ishlov berilgan galkali qurollarga ega Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyo madaniyatları. Kaspiy dengizidan Hinduqushgacha bo‘lgan hududlar mana shu ikki madaniyatlar o‘rtasidagi chegara bo‘lgan [8]. Bunday dunyoqarash Markaziy Osiyoda X. Moviusning tuzilmalariga ko‘ra paleolit davri industriyalarining turli-tumanligini tushuntirishga bo‘lgan harakatlarni keltirib chiqardi.

Biroq, X. Moviusning madaniyatlarni tarqalishi haqidagi nazariyasi to‘liq tasdiqlanmadı. So‘x vodiysidan topilgan ilk paleolit davriga oid Selungur g‘ori materiallari Osiyocha ashel madaniyatiga tegishliligi aniqlandi. Osiyocha ashel madaniyati Yevropaning ashel madaniyatidan farq qilib, unda qo‘l cho‘qmorlari tosh boltalar (kliverlar) bilan birga uchraydi. Selungur g‘ori materiallari tadqiqotchilar tomonidan Yaqin Sharqdagi Osiyocha ashel madaniyatiga oid Ubaydiya makoni industriyasi bilan o‘xhash deb topildi.

Ko‘lbuloq makonining quyi qatlamlaridan topilgan qo‘l cho‘qmorlari seriyalari yodgorlikning "tishsimon" xarakteridan kelib chiqilib, Mikok madaniyati doirasiga kirishi belgilandi. Ushbu materiallar nashrlarga ko‘ra, haqiqatda Mikok madaniyatining bifas qurollariga o‘xhash. Biroq ular insit yoki depozision xarakterga egami va haqiqiy yoki psevdo qurollarligini aniqlashning imkoniy yo‘q. Negaki, O‘zRFA Arxeologiya institutining Toshkent bazasida saqlanayotgan ushbu materiallar topilmadi.

S.N. Zamyatninning "Paleolit davri madaniyatlarida mahalliy tafovutlarning kelib chiqishi haqida" («O vozniknovenii lokalnykh razlichiy v kulture paleoliticheskogo perioda») asarida so‘nggi paleolit davrini uchta taraqqiyot hududlariga ajratiladi: O‘rtayer dengizi-Afrika, muzlikoldi Yevropa va Sibir-Xitoy. Muallifning fikricha, Sibir-Xitoy viloyati uchun prizmatik chaqmoqlash texnikasi tarqalishining cheklanganligi, arxaik komponentlarning (qirg‘ichlar, nayza uchlari, chopperlar, choppinglar) mavjudligi va ularning so‘nggi paleolit uchun tipik bo‘lgan buyumlar (bigizlar, tig‘lar, kesgichlar) bilan birga uchrashi xarakterlidir.

S. N. Zamyatninning qarashlari A.P. Okladnikovning ishlarida davom ettirildi. A. P. Okladnikov Afrika va Yevrosiyoda so‘nggi paleolit davri madaniyatları tarqalgan beshta viloyatni ajratadi: muzlikoldi Yevropasi, muzlikdan tashqaridagi Yevropa (Yevropa, Afrika, Old Osiyo, Kavkaz, qisman Markaziy Osyo va Hindiston), uchinchi viloyat Ekvatorial va Janubiy Afrika hududlarida, to‘rtinchı viloyat (Sibir-Mo‘g‘iliston) – Sharqiy va Shimoliy-Sharqiy Osiyo, Sibir va Xitoy, oxirgi viloyat Janubiy-Sharqiy Osiyo hududlarida ajratilgan.

Yuqorida tilga olingan qarashlar ta’sirida 1960-yillarning o‘rtalarida A.P. Okladnikovning **kONSEPSIYASI shakllanadi**. Tadqiqotchi "O‘rtta Osiyo tosh va bronza davrida" («Srednyaya Aziya v epoxu kamnya i bronzы») asarida konkret yodgorliklar misolida O‘rtta Osyoning qo‘shni hududlar bilan madaniy aloqalarini kuzatdi. A. P. Okladnikov hududning ilk paleolitini ta’riflar ekan, O‘rtta Osiyoda ikkita sharqiy va g‘arbiy taraqqiyot yo‘llari hukm surganligi aniq ko‘rinib turadi, degan xulosaga keladi. «Odatda qo‘l cho‘qmori tipidagi qurollar O‘rtta Osiyodan faqat ikkitagina Turkmanistonning Kaspiybo‘yi hududidan topilgan (har ikkalasi ham g‘arbda). On-Archa daryosi va v Xo‘ja-Boqirg‘onsoyda boshqa tipdagi tosh qurollar – chopperlar paydo bo‘ladi. Janubiy Qozog‘istonagi qadimgi topilmalar ham chopperlardan iboratdir».

O‘rtta Osyoning o‘rtta paleolit davri uchun ham "sharq va g‘arb" madaniyatları aloqaları kuzatilgan. Teshik-tosh, Amir-Temir, Obiraxmat, Xo‘jakent kabi yodgorliklarning industriyasida A. P. Okladnikov Eron, Iraq va Palastinning levallua mustesi bilan o‘xhash belgilari mavjudligini ta‘kidlaydi. Sharqiy tipdagi industriyalar bilan aloqalar Qoratov yodgorliklarida ham kuzatilgan .

O‘rtta Osyoning so‘nggi paleolitga oid industriyalarida A. P. Okladnikov ikkita qo‘shni viloyatlarning: g‘arbiy (muzlikdan tashqaridagi Yevropa) va shimoliy (Sibir-Mo‘g‘uliston) viloyatlari ta’sirini kuzatadi. Cibir paleoliti bilan o‘xshashliklar inventarlarning umumiyligi xarakterli elementlari orqali aniqlangan va bu avvalombor, yarim disk shaklidagi nukleussimon bo‘laklar, tik retushlash yordamida yonlama ishlov berilgan kertikli plastinalar va chopperlar tipidagi qurollarda nomoyon bo‘ladi .

A. P. Okladnikovning sxemasini V. A. Ranov davom ettirdi. Uning ta’kidlashicha «O‘rtta Osiyo paleolit davriga oid uchta viloyatlar bilan chegaradosh: Oldosiy, Sibir va Sharqiy Osiyo viloyatlari».

Ularning o‘zaro ta’siri arxeologik materiallarda aniq sezilib turadi. V.A. Ranov O‘rtal Osiyo paleolit davri yodgorliklarini ikkita guruhga ajratadi: A guruhi (Old Osiyo viloyati), B guruhi (Sibir va Sharqiy viloyat). Sibir guruhining ta’siri so‘nggi paleolit davri yodgorliklari misolida namoyon bo‘ladi.

A guruhi (Old Osiyo tipidagi madaniyat) Qayroqqumning ashel-muste komplekslarida (Tojikiston), o‘rtal paleolitga oid - Teshik-tosh, Obiraxmat, Xo‘jakent, (O‘zbekiston), Xo‘jag‘or, Jar-Qo‘ton (Tojikiston) yodgorliklarini qamrab oladi. O‘rtal Osiyo hududida so‘nggi paleolit davriga oid yodgorliklar juda kam topilganligi uchun, shunga mos ravishda, A guruhiqa oid so‘nggi paleolit davri o‘rtal paleolit singari uncha keng tarqalmagan va ular Qora-Kamar (Afg‘oniston) hamda "orinyak tipidagi qirg‘ichchali" Vaxsh daryosi allyuviyidan topilgan materiallarni o‘z ichiga oladi (Tojikiston).

Hududning ilk paleoliti uchun industriyalarda qo‘l cho‘qmorlarining mavjudligi xarakterli xususiyat hisoblanadi. O‘rtal paleolit davri yodgorliklari levallua chaqmoqlash texnikasi asosida yagona guruhga birlashtirilgan va bu industriyalarda uchirindi va plastinalardan ishlangan qurollar ko‘pchilikni tashkil qiladi, bifasial ishlangan buyumlar deyarli uchramaydi. Shuningdek ushbu guruhning xarakterli xususiyati plastinalar chaqmoqlash texnikasi ancha erta paydo bo‘lishi hisoblanadi (ashel davridan). So‘nggi paleolit davri yodgorliklari uchun inventarlarda prizmatik nukleuslar, qalin tipli qirg‘ichchalar va gravetti tipidagi tig‘larning uchrashi xarakterlidir.

B guruhining ilk paleolitga oid kompleksi (Sharqiy Osiyo tipidagi madaniyat, Sibir va Sharqiy Osiyo viloyatlari bilan solishtiriladi) X.A. Alpisbayev tomonidan yig‘ilgan Janubiy Qozog‘iston kolleksiyalarini o‘z ichiga oladi. O‘rtal paleolit Qora-Bura (Tojikiston), Qorasuv makoni (Qozog‘iston), so‘nggi paleolit – Samarqand makoni (O‘zbekiston) kabi yodgorliklarni qamrab oladi.

Ushbu guruhni ajratib turadigan xususiyat ularning industriyalarida ikki taraflama ishlov berilgan choppinglarga o‘xhash galkali qurollarning mavjudligi hamda Old Osiyo uchun xarakterli bo‘lmagan muste elementlarining uzoq vaqt saqlanib qolishi hisoblanadi.

V.A. Ranov Sibirning paleolit davri yodgorliklari bilan yaqin analogiyalarni yonlama (qoziqsimon) nukleuslarni tayyorlash usullarida, qirg‘ichlarda va galkali qurollarda ko‘radi. Galkali qurollarni tadqiqotchi har ikkala hududning bosh bog‘lovchi zvenosi, deb hisoblagan. Sibirdagi «galkali madaniyatlar»ning ildizlari O‘rtal Osiyo madaniyatlaridan qidirilgan. V. A. Ranovning fikricha, Sibirda «galkali texnika»ning paydo bo‘lishi ham O‘rtal Osiyodan bo‘lgan migrasiyalar va ham ushbu hududlarning konvergent rivojlanishi natijasida ro‘y bergen.

Samarqand makoni tadqiqotchilar D.N. Lev va M. D. Djo‘raqulovlar A. P. Okladnikov va V. A. Ranovlarning izidan borishib, Samarqand makonini Sibir-Mo‘g‘ul viloyatiga kiritganlar. 1965-yilda D. N. Lev Samarqand makoni industriyasining Ust-Kon g‘ori inventari bilan o‘xhashliklarni ko‘ra bildi. Keyinchalik tadqiqotchilar Samarqand makoni industriyasining malta-buret guruhi yodgorliklari bilan o‘xhashligini ta‘kidladilar va bunga "galkali texnologiyalarning keng tarqalganligini" hamda "industriyalarning arxaik ko‘rinishi"ni asos qilib oldilar. Tadqiqotchilar Yaqin Sharq va Yevropa bilan parallelarni inkor etadilar.

Z. A. Abramova Paleolit SSSR to‘plamining so‘nggi paleolitga bag‘ishlangan qismida Samarqand makonini Sibir-Mo‘g‘ul viloyati yodgorliklari doirasiga kiritishni shubha ostiga qo‘yadi. Uning ta’kidlashicha, 1958-1960-yillarda qazib olingan kolleksiyaning galkali qurollari G. F. Korobkovaning aniqlashicha, to‘plamdagagi barcha qurollarning beshdan bir qismini tashkil qiladi va «ular ko‘proq sandonlar, ezg‘ich-retusherlardir». Ushbu xulosa D. N. Levning xulosalariga qarama-qarshi bo‘lib, u aynan shu qurollarni boltalar, randalar, chopperlar va choppinglar deb tasniflagan edi.

Samarqand makonini Sibir-Mo‘g‘ul viloyati madaniyati yodgorliklari doirasiga kiritish muammosiga 2000-yilda G. F. Korobkova hamda M. D. Djo‘raqulovlar o‘zlarining keng qamrovli «Samarkandskaya stoyanka kak etalon verxnego paleolita Sredney Azii» nomli asarlarida e’tibor qaratishdi. G.F. Korobkova yodgorlikning yuqori qatlamlari materiallarini tahlil qilish asosida Samarqand makoni industriyasini Sibir va Shugnou (Tojikiston) paleolit davri madaniyatlarini bilan qiyosladi (malta-buret, kokoreva va afontovskaya madaniyatlar bilan). Amalga oshirilgan qiyosiy tahlillar asosida tadqiqotchilar Samarqand makoni bilan Afontova, Kokerova va Shugnou makonlari industriyalari o‘rtasida ushbu komplekslarning yagona jamoa birligini ko‘rsatuvchi belgilari yo‘q, degan xulosaga kelishdi. Samarqand makoni industriyasi bilan o‘xhashliklar Malta va Buret yodgorliklari kuzatiladi. Negaki ularda ham Samarqand makonida ham «ayrim kertikli uchirindilar va plastinkalar, uchlari tagyo‘nishli iskanasimon qurollar, galkali qurollar va qirg‘ichlar uchraydi». Ushbu makonlar inventarlardagi kuzatilgan analogiyalarni tadqiqotchilar «davriy va regional tipidagi konvergent holat», deb baholaydilar. Ushbu asarning asosiy xulosasi: «Samarqand makonining Sibir yodgorliklari bilan tilga olingan o‘xhashliklari turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan umumiy xulosalarga, ya’ni ushbu komplekslarning Sibir-Osiyo madaniyati doirasiga kirishidan guvohlik beradi».

Ta'kidlab o'tilgan talqinlar asosida quyidagi umumiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin va ular, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra hududning paleolit davri yodgorliklari uchun xarakterlidir:

1. Ayrim tadqiqotchilar tomonidan o'rganilayotgan yodgorliklarning sanasini sun'iy qadimiylashtirishga harakat qilingan. Bu borada O'rta Osiyo paleolitining tadqiqotchilarini orasida turli fikrlilik paydo bo'lishi xarakterlidir. Masalan, Selungur g'orini bevosita o'rgangan mutaxassislar dastlab yodgorlikning madaniy qatlamlarini 750 ming yil, so'ngra 1,1 ming yil va 1,5 ming yillargacha qadimiylashtirdilar. Biroq adabiyotlarda uning sanasi 126 ming yil ekanligi haqida ma'lumotlar paydo bo'ldi. RFA akademigi A.P. Derevyanko yodgorlikning sanasini 400 ming yillar bilan belgiladi (og'zaki ma'lumot). Keyingi yillarda Qиргизiston FA bilan RFA SB AEAI hamkorligida Selungurda tadqiqotlar olib borildi va olingen xulosalarga ko'ra yodgorlik o'rta paleolit davriga oid deb topildi.

2. Tadqiqotchilar hududda paleolit davri madaniyatlarini avtoxton taraqqiy etgan, deb hisoblaganlar va shakllantirilgan konsepsiyalarda bunga alohida o'rinni ajratilgan.

3. Hududda ilk paleolit ikki tipdagi yodgorliklar guruhini tashkil qiladi – qo'l cho'qmori madaniyatga oid yodgorliklar hamda chopperlarli madaniyatga oid yodgorliklar.

4. 1960-yillarning o'rtalarida O'rta Osiyo hududida muste davriga oid keng variabllikka ega industriyali ko'plab yodgorliklarning topilishi munosobati bilan ma'lumotlarni sinchiklab tizimlashtirish zarurati tug'ildi. Bu F. Bord g'oyalari asosiga qurilgan yangi sxemalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

5. O'rta Osiyo hududining so'nggi paleolitga oid yodgorliklari madaniyatlarning elektikligini namoyon qiladi va har bir so'nggi paleolit davri yodgorligi alohida voqyeylek bo'lib, Samarqand makoni, Siyobcha va Xo'jamazgil yodgorliklari bundan mustasno.

6. Hududdagi so'nggi paleolit davri industriyalarida arxaik buyumlarning mavjudligi xarakterli xususiyat hisoblanadi (qirg'ichlar, galkali qurollar va h.b.). Ushbu dalillar tadqiqotchilar tomonidan G.P. Grigorevning "postmuste" kosepsiyasi doirasida tushuntirilgan.

Tadqiqotchilarning hisoblashicha, malta-buret madaniyatining shakllanishida Samarqand so'nggi paleolit madaniyati ta'sir ko'rsatgan.

Adabiyotlar

1. Абрамова З.А. Палеолит Азиатской частоты СССР // Палеолит СССР. - М .: Наука. 1984.
- Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемная верхнего палеолита в Средней Азии. - Ташкент: ФАН, 1987.
2. Замятин С.Н. О появлении локальных различий в культуре палеолитического периода // TIE, 1951. - т. 1, с. XVI.
3. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по. Автореф. Док. ист. Наука. - Новосибирск, 1990.
4. Коробкова Г.Ф., Джуркулов М.Д. Самаркандская палеолитическая стоянка наподобие эталона верхнего палеолита Средней Азии: (спецификации технического обслуживания и хозяйствственно-производственной деятельности) // Стратум плюс. - 2000
5. Лев Д.Н. Самаркандская палеолитическая стоянка (предварительное сообщение) // ИМКУ. - Ташкент: ФАН, 1965. - № 6.
6. Окладников А.П. Палеолит и мезолит Средней Азии // Средняя Азия в эпохе камня и бронзы.
7. Ранов В.А. Галечная техника в культурах каменного века Сибири и Средней Азии // Сибирь и юные соседи в древности. - Новосибирск: Наука, 1970.
8. Мовиус Х. Нижнепалеолитические культуры Южной и Восточной Азии. - Филадельфия, 1949.

UDK: 37:9(575.1)

SAMARQANDDA AN'ANAVIY TA'LIM: XUSUSIYATLARI VA HOLATI (XIX ASRNING OXIRI – XX ASR BOSHLARI)

S. I. Muxiddinov

Samarqand davlat universiteti

Annotasiya. Mazkur maqolada XIX asrning oxiri – XX- asr boshlaridagi ta'limganing umumiy jihatlarini ko'rsatish asnosida an'anaviy ta'limgining holati tahlil qilingan. Maqolani yoritishda muammoga oid ilmiy adabiyotlar bilan bir qatorda davr manbalarini ham ishga jalb etgan. Muallif maqolada an'anaviy ta'limgolatini ko'rsatish asnosida bir qancha shaxsiy xulosalarni ham ilgari surgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, madrasalar, ta'limganing xususiyatlari, ta'limga ahvoli.

Традиционная образование в Самарканде: особенности и состояние (конца XIX – начало XX века)

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности традиционного образования конца XIX и начала XX вв. В освещении статьи на ряду относящийся к этой проблеме научной литературы, использованы и привлечены источники того времени. Автор показав положение традиционного образования предлагает свои личные мнения и выводы.

Ключевые слова: Туркистан, медресе, образование, положение в сфере образования.

Traditional Education in Samarkand: features and condition (XIX ending –XX beginning)

Abstract. This article investigates the main features and condition of traditional education in Samarkand between the period of ending XIX and beginning XX centuries. The scientific sources and bibliographies were used in the contents of the article. Correspondingly, author has made a personal opinions and ideas about the traditional education and about the position of education itself.

Keywords: Turkestan, madrasahs, education features, educational situation.

Ta’lim tizimining tarixiy ildizlarini o‘rganish va ulardan xulosa chiqarish bugungi kunda islohotlar o‘tkazishda, sohani taraqqiy ettrishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada O‘zbekistonda, xususan, Samarqandda XIX asrning oxiri – XX- asr boshlaridagi an’naviy ta’lim holati va uning xususiyatlarini o‘rganishda bir qator muammolar tadqiqotchilar nazaridan chetda qolgan. Bu davrda bir tomonidan ta’limni isloh qilish borasida jadidlar faoliyati kuchaygan bo‘lsa, ikkinchi tomonidan rus ma’murlarining ta’limga o‘zgartirishlar kiritishga harakat qilganlari yoki hali ham uy maktablari, qizlar maktabi va hatto madrasalarning faoliyat olib borganligi XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Samarqandda ta’lim xususiyatlarini tizimli o‘rganish jiddiy ilmiy muammolar majmuini tashkil etishidan darak beradi.

Ushbu masalaga fanda zarur e’tibor berilmagan. Samarqandda XIX asr oxiri – XX- asr boshlari ta’limning an’naviy xususiyatlarini tadqiq etish, bu boradagi tarixiy tajribalarini umumlashtirish, zamonaviy integrasion jarayonlarda ulardan foydalanish nuqtai-nazaridan dolzarbdir. Biz oldingi tadqiqotlarimizda Samarqandda an’naviy ta’lim tizimi masalalariga doir ayrim memuar hujjatlar, mintaqadagi ba’zi “qizlar maktabi” faoliyatiga e’tibor qaratgan edik [1]. Ushbu o‘rinda ta’kidlash lozimki, an’naviy ta’lim tizimi va uning xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy ishlar bir qancha. Lekin Samarqand bo‘yicha tadqiqotlar yo‘q hisobi. Yaratilgan ishlar asosan, Toshkent, Qo‘qon, Sirdaryodagi mazkur masalalarga bag‘ishlangan.

XIX asrning oxiri – XX asr boshlari Samarqand tarixida an’naviy ta’lim masalasiga e’tibor qaratishdan oldin, bu davrdagi siyosiy vaziyat masalalariga izoh berish kerak.

O‘rta Osiyon bosib olgan Podsho Rossiyasi mustamlakachilari mahalliy aholini jaholatda tutib turishga yo‘naltirilgan siyosat olib borishgan va o‘zlarining harakatlarini turli qonun va boshqa me’yoriy hujjatlar bilan asoslashga harakat qilishgan. Masalan, 1875 yilda qabul qilingan “Turkistonda xalq ta’limi to‘g‘risidagi” qonunga ko‘ra, mintaqadagi ta’lim tizimi Turkiston general-gubernatorligi tomonidan nazorat qilingan [2]. Hatto diniy maktablar ham bundan mustasno emasdi. Bundan ko‘zlangan maqsad aniq edi [3]. Podsho Rossiyasining Turkistonda o‘z hukmronligini o‘rnatishi an’naviy ta’lim muassasalarining mahalliy aholi hayotidagi ahamiyatini pasaytirdi. Mahalliy aholining nisbatan savodsizligi imperiya manfaatlariga mos kelardi. Rus ma’murlari Samarqand va Buxorodagi an’naviy ta’limga asoslangan ta’lim maktablarini, diniy maktablar faoliyatini nazorat qilishi orqali diniy ulamolarning faoliyatini cheklash, ularning vakolatlarini yo‘qqa chiqarishga harakat qilishgan. Ushbu maktablar o‘rniga o‘zlarining *rus-tuzem* maktablarini joriy etishgan. Masalan, 1869 yildan boshlab Samarqanddagi Xo‘ja Ahror mozori *mutavvaliy* (vaqf) mulkiga va undan keladigan daromadga vasiylik qiluvchi, uni taqsimlovchi diniy amaldor)siga Qarshi bekligi atrofidagi mulklaridan foydani yig‘ishga ruxsat berilmagan. Faqatgina jiddiy ogohlantirish asosida Samarqandning bosh madrasalari hisoblangan Sherdor va Tillakori *mutavvaliysiga* o‘z mulklaridan daromad yig‘ish uchun shartli ravishda ruxsat berilgan [4]. Bularidan ko‘zlangan asosiy maqsad o‘lkani ruslashtirish edi [5]. Vaqf mulklarining nazorat masalasiga va ta’lim tizimi bilan bog‘liq XIX asrning 80 – 90- yillariga oid qimmatli ma’lumotlar noma’lum sabablarga ko‘ra yuqolgan [6].

Rus hukumatining qarshiliklariga qaramay Turkistonda, xususan, Samarqandda an’naviy ta’lim tizimi ham mavjud bo‘lgan.

Avvalambor ushu masalaning umumiyl jihatlariga e’tibor qaratish lozim. An’naviy ta’lim tizimida maktablar boshlang‘ich o‘quv maskanlari bo‘lib, ular shahar, qishloqlarda va ko‘chmanchilar ovullarida ham mavjud edi. Ular, odatda, masjid, madrasa huzurida yoki xususiy hovlilarda tashkil etilgan. O‘rganilayotgan davrda an’naviy ta’lim tizimidagi maktablarda darslar arab yozuvi asosida olib borilgan

bo‘lib, bu yozuv nafaqat fors-tojik tillariga, balki turkiy tillarga ham moslashtirilgan. Maktablarning soni ko‘p bulib, ular maktab yoshidagi bolalarining katta qismini qamrab olgan [7].

B. Do‘stqorayev manbalar tahlili asosida mazkur tipdagisi maktablar rus-tuzem maktablariga nisbatan uslubiy jihatdan anchayin sust bo‘lganligini va mahalliy ziyyolilar matbuotda an‘anaviy maktab hamda madrasalardagi ta’lim-tarbiyani isloh etish zarurligini ta’kidlashganini keltiradi [8]. Shuning uchun ham ayrim adabiyotlarda XIX- asrning oxiridagi mintaqasi rivojining sustligi O‘rta Osiyodagi ta’lim tizimining jahon taraqqiyotidan orqada qolganligi bilan izohlanadi.

An‘anaviy tipdagisi maktablarda o‘qitishida ham o‘ziga xos to‘lovlar mavjud bo‘lgan. Ta’lim uchun, odatda, oyiga 20 tiyindan 1 so‘mgacha, ba’zan esa 2-3 so‘m to‘langan. Ota-onalardanbo ‘yrapuli, ko‘mirpulikabi to‘lovlarham olingan[9]. An‘anaviy ta’lim maktablarida pul to‘lab o‘qitilgan bo‘lsa, madrasalarda talabalarga nafaqabelgilangan. Masalan, madrasida ta’lim oluvchi quiyi bosqichda talabalariga – 4-12 rubl, yuqori bosqichlarda – 15-35 rubl miqdorida pul to‘langan [10]. Ba’zida homiylik asosidagi yoki vaqflardan tushgan foydaning bir qismining an‘anaviy maktablarga in‘om etilishi hisobiga ham ushbu maktablarning ta’minoti shakllantirilgan.

XIX- asrning oxirida Samarqandda an‘anaviy maktablarda din va adabiyotga ko‘proq e’tibor berilgan. Masalan, dastlab *haftiyak* o‘qitilgan bo‘lsa, keyinchalik o‘qish va yozishni o‘rgangan o‘quvchilar shariat asoslarini bayon etilgan *chor kitob*, Navoiy, Fuzuliy, Sheroyi, Attor, Bedil, Mashrab kabi shoirlarning asarlarini o‘rganishgan [11].

An‘anaviy tipdagisi maktablarda dars mashg‘ulotlari individual shaklda olib borilganligi sabab o‘quvchi maktabga kelgan kundan boshlab darslarda qatnashgan. O‘quvchining bir kitobni o‘zlashtirib ikkinchisiga o‘tishi uning yutuqlaridan dalolat bergan. Qur’on va islom asoslarini o‘rgatuvchi kitoblarni o‘rganish bilan maktabning birinchi bosqichi yakunlangan. Keyingi bosqichda o‘quvchilar bilimlari chuqurlashtish bo‘yicha takrorlashlar olib borilgan. O‘quvchilarning salohiyatiga qarab har biri uchun alohida dars topshiriqlari berilgan. An‘anaviy ta’limda siklik uslub qo‘llanilib, bir kitob o‘zlashtirilgandan so‘ng ikkinchisiga o‘tilgan. Bunda har bir kitobning o‘zlashtirilish muddati o‘quvchi qobiliyatiga bog‘liq edi [12].

N. Qodirovning arxiv hujjalari asoslanib keltirishicha, XIX asr 80- yillarda Turkiston o‘lkasining Sirdaryo, Farg‘ona va Samarkand viloyatlarida 5 mingdan kam bo‘limgan musulmon maktablari faoliyat yuritgan bo‘lib, ularda 46 ming atrofida o‘quvchi tahsil olgan. Lekin mazkur maktablarning qanchasi Samarqand hisobiga to‘g‘ri kelishi masalasi mavhum. Yuqoridagi ma‘lumotdan kelib chiqib taxmin qilish mumkinki, o‘quvchi va maktablar sonini viloyatlarga o‘rtacha bo‘lganda Samarqand viloyatida 1700 ga yaqin an‘anaviy maktablar mavjud bo‘lganligi, ularda 15300 ko‘proq o‘quvchi bilim oglani ma‘lum bo‘ladi.

Podsho Rossiysi hukumati tomonidan XIX asrning 90- yillaridan boshlab Turkistonda an‘anaviy ta’lim muassasalari, madrasalar faoliyatini o‘rganish, nazorat qilish maqsadida xalq bilim yurtlari bo‘yicha nazoratchi lavozimi joriy qilinib, bu lavozimgi V.P. Nalivkin tayinlangan edi [13]. Butun Turkiston viloyatlari (Samarqand, Farg‘ona va Sirdaryo viloyatlari) bo‘yicha bor yo‘g‘i uchta nazoratchi tayinlangan bo‘lib, bu albatta yetarli emasdi [14].

Samarqanddagi an‘anaviy milliy maktab muassasalari faoliyati 1890 – 1893 yillarda V.P. Nalivkin tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, u maktablar faoliyati shaxsan qatnashgan. V.P. Nalivkin o‘zining kuzatishlari asosida Samarqanddagi an‘anviy maktablar faoliyatini isloh qilish orqali ushbu ta’lim muassasalarida o‘qitish usuli va dasturlariga rus tili, madaniyatini kiritish orqali ta’limdan ko‘zlangan maqsadlarga erishish mumkinligini ilgari suradi. Shuningdek, dars o‘tishda malakali o‘qituvchilar va dars berish uchun kerakli adabiyotlar yo‘qligini V.P.Nalivkin alohida ta’kidlaydi [15].

Yuqorida keltirilgan ma‘lumotlar asosida quyidagi xulosa va fikrlarni ilgari surish mumkin:

— Samarqandda an‘anaviy ta’lim masalasi, yuzasidan maxsus tadqiqot olib borilmagan. Bu esa hali yozma manbalar va arxiv hujjalari asosida an‘anaviy ta’lim masalasini chuqur tahlil etishni taqozo etadi. Mazkur holat muammoga doir ko‘plab noaniqliklar, qarama-qarshi fikrlar mavjudligi bilan izohlanadi;

— XIX asr oxiri XX- asr boshlarida Samarqandda mahalliy ta’lim tizimi mazmunan ko‘p asrlik an‘analar asosida shakllangan holatida mustamlakachi tuzum, yangicha iqtisodiy munosabatlar, qolaversa, davr talabi darajasida emas edi. Faqatgina jadidchilik harakatining yuzaga kelishi, mahalliy ziyyolilar orasida ma‘rifatparvarlik g‘oyalarining tarqalishi bilan an‘anaviy ta’lim davom etdi;

— An‘anaviy maktablarda yagona tizim asosida shakllangan o‘quv dasturlari qisman mavjud bo‘lib, maktablar ta’lim dasturlari ko‘p hollarda bir-birini takrorlagan. Mazkur ta’lim maskanlarida davlat tomonidan tasdiqlangan dasturlar yoki nizomlar asosida ta’lim berilmasa-da, ushbu maskanlarda barcha musulmonlar uchun umumiyo‘ bo‘lgan, asrlar davomida an‘ana tarzida rivojlanib kelgan tushunchalar, o‘quv adabiyotlari sifatida o‘quv jarayoniga tatbiq etilgan;

— XIX asr ikkinchi yarmi – XX- asr boshlariga kelib, Samarqanddagи an'anaviy ta'lim mazmunan o'sha davr dunyo talablari darajasidan ancha past bo'lib, Podsho Rossiyasining Turkistonni zabt etishi natijasida kirib kelgan yevropacha ta'lim bilan solishtirganda ko'zga yaqqol tashlanadi.

Xullas, XIX asr oxiri va XX- asr boshlarida Turkistonda va shu asosda Samarqandda Podsho Rossiyasi boshqaruv tizimining joriy etilishi, yangicha iqtisodiy munosabatlар kirib kelishi natijasida an'anaviy ta'lim muassasalarida berilgan bilimlar yangi iqtisodiy, sud-huquq munosabatlari sharoitida yaroqsizligi, yangi talablarga moslashishga intilayotgan o'lka jamoatchiligining ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olmasligi ma'lum bo'ldi. An'anaviy maktablardagi dars berish usuli va vositalari o'sha davr jahon standartlaridan ancha past bo'lgan. Bu esa Podsho Rossiyasi hukumati nazdida rus ta'lim muassasalariga bo'lgan talabni oshirar va bu Samarqandda rus-tuzem maktablarining ko'payishini ta'minlab bergen omillardan biri bo'ldi. O'z mavjudligini saqlab qolishning qonuniy asoslari yo'qqa chiqqan va o'z homiyalarini yo'qtogani sari an'anaviy maktablarning faoliyatlarini davom ettirishga harakat qilganliklari, O'rta Osiyoda, xususan, Samarqandda ta'limga bo'lgan, ilm o'rganishga bo'lgan azaliy intilishlar natijasi edi.

Adabiyotlar

1. Muxiddinov S. Turkistonda ta'lim tizimini boshqarish tarixiga oid muhim bir hujjat / Ilmiy axborotnoma. Научный вестник. – Samarqand, 2016. – №4 (98) – Б. 33-37;
2. История Самарканда. С древнейших времен до великой октябрьской социалистической революции / Отв. Редактор И.М. Муминов. – Ташкент: Фан, 1969. – С. 340-341.
3. Rus ma'murlari rus-tuzem maktablarini ochilishi natijasida an'anaviy maktablar o'z-o'zidan yo'qolishi mumkin deb taxmin qilishgan – M.S.
4. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии / Сочинения. Том 2, Часть 1. – М.: Изд. Восточной литературы, 1963. – С. 297.
5. Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири-XX асрнинг 20 йиллари). Тарих фан. ном. дисс....– Андижон: 1996. – Б. 15-17.
6. Тухтабеков К.А. Отчеты Куна о вакуфах в Самаркандской области // Самарқанд худуди тарихи ва маданияти манбашунослиги. Республика конференцияси материаллари. – Самарқанд: 2008. – Б. 143-146.
7. Ўзбек педагогикаси антологияси (II жилд). – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – Б. 6.
8. Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. –Тошкент: Фоур Гулом, 2009. – Б. 114-115;
9. Исмаилов Ш. Народное образование в Узбекистане в конце XIX – начале XX в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1981. – С. 32).
10. Бобоҷонова Ф. Бухоро амирлигига таълим тизими (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент: 2014. – Б. 35-54.
11. Салижанова Г.Ф. Учебно-просветительские очаги в Туркестане, их общественное значение (конец XIX - начало XX вв.):Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – С. 22.
12. Қодиров Н.Н. Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867-1917 йй.). ... – Б. 22.
13. Муҳиддинов С.И. Марказий Осиё ҳалқ таълимiga доир қарашлар (В.П.Наливкиннинг маълумотлари асосида) / Баркамол авлод тарбиясида тарихий, маданий ва маънавий мероснинг аҳамияти мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллар тўплами. Тошкент ш. 2015 март. – Тошкент: 2015. – Б. 269-273).
14. Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: 1916. – С. 3.
15. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии / Сочинения. Том 2, Часть 1. – М.: Изд. Восточной литературы, 1963. – С. 305-306.

UDK: 9(43)

GERMANSHUNOS TARIXCHINING ILMIY-TADQIQOT USLUBIGA DOIR

B. T. To'raqulov
Samarqand davlat universiteti
behzodturakulov@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada olimning fan olamiga kirib kelishi, chet el arxivlaridagi tadqiqot uslublari, "Yevropa kabinetlarining katta siyosati" seriyasi ustida ishlashi, Bismarkning Germaniya tarixida tutgan o'rni daliliy hujjatlar orqali asoslab berishi yoritilgan. U sovet germanistikasini tuzish g'oyasi muallifi va asoschisi, Germaniya imperializmini kalorithi tahlil qilgan olim.

Kalit so'zlar: Kayzer, Versal shartnomasi, hujjatlar to'plami, Reyxstag, harbiy inqiroz, tanqidiy tadqiqot, hujjatlarni soxtalashtirish, "Temir kansler".

О научно-исследовательском методе историка-германиста

Аннотация. В статье прослеживается путь ученого в мире науки, исследовательские методы в архивах, изучение серии изданий «Большая политика европейских кабинетов», умение показать роль Бисмарка в истории Германии, опираясь на неотразимые фактические материалы. Он автор идеи и основатель советской германистики. Подверг колоритному анализу Германский империализм.

Ключевые слова: Кайзер, Версальский договор, сборник документов, Рейхстаг, военный кризис, критическое исследование, фальсификация документов, «Железный канцлер».

Relating to the academic research strategy of germanologist historian

Abstract. The article traces the hard way of a scientist in the world of science, research methods in the archives studying the series of works “The big politics of European cabinets”, the ability to show the role of Bismarck in the history of Germany based on compelling factual materials. He is the author of the idea and the founder of Soviet Germanist. Subjected to a colorful analysis of German imperialism.

Keywords: Kaiser, Treaty of Versailles, collection of documents, Reichstag, military crisis, critical study, falsification of documents, Iron Chancellor.

Butun jahondagi tarixchilar va diplomatiya sohasiga qiziquvchilar uchun XX asr olimlaridan Ye.V.Tarle va A.S. Yerusalimskiyning nomlari juda mashxur va qadrlı. Rus va sovet tarixchisi akademik Tarle diplomatiya bilimdoni Taleyran va imperator Napoleon Bonapart to‘g‘risidagi mashhur asarlari bilan dunyoga tanildi. A.S. Yerusalimskiy esa siyosiy tarqoq, iqtisodiy qoloq bo‘lgan nemis davlatlarini yagona imperiyaga birlashtirib, uning birinchi kansleri bo‘lgan, diplomatiya sohasida o‘scha Taleyranni ham ortda qoldirgan Otto fon Bismark to‘g‘risida asarlar yaratdi. Bismarkni hamma bilgan holda, uni tarix faniga olib kirgan Yerusalimskiy to‘g‘risidagi ma’lumotlar esa juda sayoz. Vaholanki, yirik bu tarixshunosning o‘ziga talabchanligi, ishslash uslubi, manbalarni tanqidiy nuqtai nazardan o‘rganishi, mantiqiy xulosalar chiqarishi, qiyinchiliklar oldida chekimmasligi va turli to‘siqlarni yengib o‘tish tajribalari ilm maydoniga kirib kelayotgan yoshlarimizga muhim ilmiy-uslubiy qo‘llanma bo‘lishi mumkin.

Arkadiy Yerusalimskiy XX asr boshida, 1901-yili Belorussiyaning Mogilev yaqinidagi Bixov shaharchasida tug‘ildi. Bolaligini eslar ekan uni larzaga solgan bir voqeani unutolmasligini qayg‘u bilan aytib o‘tdi. “O’shanda Dneprda yahudiylarni ommaviy qatl qilishlarini ko‘rdim. Mening hayotimni esa bir pravoslav ruhoniysi asrab qolgan edi”.

Shu voqe ta’siri ostida uning oilasi tez orada Volga tomon, Samara shahriga ko‘chib o‘tadi. Shu yerda maktabni a`lo baholarga tugatgan Arkadiy mahalliy universitetga o‘qishga kiradi. O‘scha yillari Samara universitetida yosh professor P.F. Preobrajenskiy Gretsiya va Rim tarixidan ma’ruzalar o‘qirdi. A. Yerusalimskiy kursdoshlari N.A. Mashkin va A.V. Mishulin bilan shu professor qo‘l ostida ixtisoslashdilar. Bu shogirdlariga mexr qo‘ygan professor Preobrajenskiy 1921-yili Moskva davlat universitetiga ishga o‘tganida talabalarini ham shu dargohga o‘tkazishga ko‘maklashdi. 1921-yilning kuzgi semestrini Arkadiy Moskva universiteti Ijtimoiy fanlar fakultetining ijtimoiy pedagogik bo‘limi talabasi bo‘lib topshirdi. Arkadiy bu yerda taniqli olimlar-A.V.Lunacharskiy, I.A. Il’in, M.N. Pokrovskiy, M.M. Bogoslavskiy, A.M. Deboringlardan atroflicha ta‘lim oldi.

Yerusalimskiyning talabalik yillarini eslagan taniqli tarixshunos olim B.G.Veber fikricha u rus adabiyoti va ma’naviy madaniyatini, XIX asrda Rossiya dagi ijtimoiy harakat va sosial jarayonlarini chuqur o‘rgandi... Shu bilan birga u aslida M.O. Gershenson asarlari ta’siri ostida edi. Bu muallifning asarlari o‘zining ilmiy o‘tkirligi va yorqin uslubi bilan 20-yillar boshlaridagi yosh avlodni o‘ziga jalb etgan edi.” 1923-yil kuzida A.S. Yerusalimskiy “Iudeo-xristianlik apokaliptikasi” mavzusidagi diplom ishini a`lo bahoga himoya qildi. Bungacha esa og‘zaki imtihonlarni ham rus fanining nom chiqargan allomalar-akademiklar V.P. Volginga-sosializm tarixidan, A.M. Deboringa-tarixiy materializmdan, N.I. Buxaringa-o‘tish davri iqtisodiyotidan, D.M. Petrushevskiyga-o‘rta asrlar tarixidan a`lo baholarga topshirdi. O‘qish tugadi. Lekin hech kim A. Yerusalimskiy ilmiy yo‘nalishini o‘zgartirishini kutmagan edi. Keyinchalik u Germaniya uning dunyosiga ancha ilgari kirib kelganini tan oldi. Otasi Samson Yerusalimskiy nemis firmalarining birida savdo-sotiq vakili bo‘lib, bir necha bor Germaniyaga borib kelgan kishi edi. Bir gal u o‘g‘li Arkadiyni u yerga o‘zi bilan birga olib bordi. Bu voqe 1914-yilning yozida bo‘lib o‘tdi. “Berlinning Karlshtassesida turib -, deb eslaydi keyinchalik Arkadiy Samsonovich, -men 13 yoshli bola, birinchi avgust kuni nemis askarlarining frontga ketayotganini ko‘rdim. Ular “Kaiyer uchun”, “Vatan uchun” shiorlari ostida safdan o‘tardi. Bir oydan keyin Shvesiya orqali vatanimizga qaytdik. Yurtimga qaytib ham shu holatni ko‘rdim. Bizning askarlar ham “podsho uchun”, “Vatan uchun” deb Germaniyaga qarshi

urushga jo‘natilardi. O‘shanda menday yosh bolaning bunga aqli yetmas ekan. Nega bu shior bilan frontga ketayotganini tushunib yetmas edim”.

Karlshtresseda turgan yosh bola bilan 1923-yili diplom ishini yoqlagan yosh mutaxassis oralig‘idagi davrda eng dahshatlari jahon urushi bo‘lib o‘tgan edi. Xalqlar boshiga shuncha kulfat, musibat olib kelgan urushning gunohkorlari kim? Nega bu xunrezliklarning oldini olish iloji bo‘lmadi. Urush tugagach butun dunyoda jamiyatshunos olimlar bu savollarga rosa javob qidirdilar.

Birinchi jahon urushi natijalariga yakun yasagan Versal tinchlik shartnomasining 231-moddasi urushning yagona gunohkori deb Germaniyani e‘lon qilgan edi. Ammo A.S. Yerusalimskiyning bu masaladagi fikri aslida boshqacha. U nemis, ingliz va fransuzlarning hujjatlar to‘plamlarini chuqur ilmiy tahlil qilib g‘olib va mag‘lub davlatlarning siyosiy maqsadlarida o‘xshashlik borligini fosh etdi. Demak urushning kelib chiqishida tomonlar birdek javobgar ekanlari isbotlandi.

Eng yangi davr xalqaro munosabatlari bo‘lgan qiziqishini A.Yerusalmiskiy shunday izohlaydi: “Bizni o‘ziga tortgan eng birinchi motiv Birinchi jahon urushining sabablari va uni keltirib chiqargan tarixiy shart-sharoitni fikrlab ko‘rishga intilish edi. Chunki bu voqealar men tengi avlodning ongiga chuqur va o‘chmas iz qoldirdi... Mening universitetdagi ustozim prof. P.F.Preobrajenskiy diqqatimi o‘sha davrda nashrdan chiqqan Germaniya imperiyasining diplomatik hujjatlar kolleksiyasidagi dastlabki tomlarga jalb etib—“Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette” ni tanqidiy o‘rganishni tavsiya yetgan edi”.

1923-yil noyabrida Yerusalimskiy Rossiya ilmiy tadqiqot assotsatiyasining Tarix instituti aspiranturasiga qabul qilindi. O‘sha yillarda institutga taniqli medievist D.M. Petrushevskiy rahbarlik qildi. Aynan shu direktor Preobrajenskiyning taklifi asosida Yerusalimskiyi Germaniyaga ilmiy safarga yuborishni lozim topdi. Unga asosiy vazifa qilib arxiv materiallardan foydalanib Germaniyaning XIX asr 2-yarmidagi xalqaro munosabatlarni o‘rganish vazifasi yuklatildi. 1924-yil yozida 23 yoshli Arkadiy Berlinga yo‘l oldi. Nemis tilini puxta bilgani kerakli kishilar bilan muloqat o‘rnatish va maxsus adabiyotlarni mutolaa qilishga qo‘l keldi. Lekin Germaniyada uni taajubga, xavotirga solgan voqealarga ham duch keldi. Talabalik yillardagi do‘sti Mashkinga yozgan xatida o‘z taasurotini quyidagicha ifodalaydi; “Reyxstag oldida olomon yig‘ilgan. Reyxspresident Ebert va reyxskansler Lyuter nutqlarida urushning fojeasi to‘g‘risida, kelgusida bunday halokatga yo‘l qo‘ymaslik to‘g‘risida bir og‘iz ham so‘z aytildi. Aksincha, Germaniya, Germaniya deb uning ulug‘vorligini, dunyoda yagonaligini takrorlar edilar. Siyosiy yetuk bo‘lmagan odam ham, agar u vijdonidan ajralmagan bo‘lsa, mas’uliyatni tushunsa, fikrlash qobiliyati bo‘lsa, ular tarixni qaysi tomonga yo‘naltirayotganlarini tushunmay qolmasdi. Germaniyadagi voqealar meni tashvishlantirayabti, deb yozgan edi Yerusalimskiy 1924-yil oxirlarida.

Keyinchalik do‘stiga yozgan xatlarida u juda ko‘p o‘qiyotgani, hujjatlar uni Bismark tomon yetaklayotgani, Bismark hech hayolidan ko‘tarilmayotgani haqida yozadi va bu materiallardan qutulish yo‘llarini topishi kerakligini aytadi.

1925-yil Yerusalimskiy Fransiya kutubxonalariga ishlash uchun Parijga keladi. U yerda ham Bismark to‘g‘risidagi materiallardan ajrala olmadi. Uni yuborgan Tarix institutida u qadimgi tarix bo‘yicha mutaxassis edi. Tarixchidan shu sohadagi izlanishlarni ham kutishardi. Lekin uning butun borlig‘ini Bismark egallagan edi. Do‘stiga yozgan xatlaridan birida Parijdan Bismarkning 1875-yil harbiy inqiroz davrida German matbuotidagi roli haqida qiziq material topganini yozadi.

Yerusalimskiy qadimgi tarixdan tobora uzoqlashayotgani, uni to‘laligicha yangi tarix qamrab olganiga qarshilik ko‘rsata olmayotganini tushunib yetgan va buni eslaganida uni dahshat bosganini tan oladi. Grek tilini umuman bilmasligini, lotin va arameyni juda yomon, qadimgi yevrey tilini esa o‘rtacha bilishini o‘zi tushunardi. Tarix institutiga yuborgan hisobotlaridan birida Yerusalimskiy o‘zining asosiy mashg‘ulotlarini ochiq yozadi. Bismark to‘g‘risida chiqargan maqolalarini ham yashirmadi. Petrushevskiyning javobi uni tinchlantirdi. “Hisobot olindi, hammasi joyida, xotirjam o‘tirib shug‘ullanaving”—deyilgan edi institut direktorining javob xatida.

Bismarkka bag‘ishlangan yangi tadqiqotlarni tahlil qilarkan tarixchi Bismarkning tashqi siyosatiga bag‘ishlangan bahs aynan shu davrda boshlanganligi bejiz emasligini ko‘rsatdi. “Hukmron sinflar va Veymar Respublikasidagi siyosiy partiyalar o‘rtasida boshlangan turli g‘oyalilar, manfaatlar yoki xalqaro munosabatlardagi oddiy siyosiy hiylalar deb yozgan edi u,-siyosiy muammodagi “sharqiy” va “g‘arbiy” bo‘laklarga bo‘linishi bismarkovchi tarixshunoslikning markaziy masalalaridan biriga aylandi”.

Moskvalik bu aspirantning Parijdagi hayotiga qaytsak, uning unchalik xursand emasligini sezish qiyin emas. “Chetga chiqqanimga endi yarim yildan ko‘proq vaqt o‘tgan bo‘lsa-da, Moskvadagi hayotimning hissiyotini yo‘qota boshladim, ongsiz tarzda bo‘lsa-da, atrofimdagи sharoitlarga moslasha borayapman. Tashqi holatim bo‘yicha Germaniyada- men nemis, Parijda esa fransuzman. Bunchalik tez o‘zgarishimga ehtimol mendagi iudey qoni ko‘maklashayotgandir. Mening ichki, ruscha tarzim esa mening haqiqiy tabiatim bo‘lib, katta kuch bilan meni boshqa tomonga tortadi.”

Vatanni qo'msash, do'stlarni, hamkasblarni, odatiy davralarni va oxirgi navbatda bo'limgan Varvara Vasilyevnani, hali Samarada birga o'qiyotgan davrdan hayotini birga bog'lagan turmush o'rtog'ini jon dilidan qo'msardi. Lekin ikkinchi tomondan, chet elda uchratgan, o'rgangan yangiliklarning ahamiyatini ham tushunib yetardi. Afsuski, Yevropaning ma'naviy va madaniy hayotini batafsil o'rganish uchun vaqt yetmadi, chunki asosiy umri bibliotekalarda, Germaniyaming XIX asr 70-yillaridagi tashqi siyosatini o'rganish bilan o'tdi.

Moskvaga qaytgandan keyin u xalqaro masalalar xususida avj olgan bahs-munozaralarga qo'shilib qoldi. 1926-yildan boshlab F.A. Rotshteyn va D.M.Ryazanovlar 1923-yilda tashkil etgan mashxur "Varga instituti" (keyinchalik "Jahon xo'jaligi va jahon siyosati instituti" deb ataladigan bo'ldi), jurnaliga qator maqlolari chop etildi. Bundan tashqari 1917-yil noyabrida boshlangan Chor Rossiyasi va Muvaqqat hukumatlari maxfiy arxivlari materiallarini o'rganish va oshkora qilish ishlariga Yerusalimskiy ham jalb qilindi. Taniqli mutaxassis M.Ya. Gefterning yozishicha "Yerusalimskiy ilmiy biografiyasining ko'p varaqlari "Qizil arxiv" bilan, hujjatlarni chop etishning klassik nashri "Imperializm davridagi xalqaro munosabatlar" bilan bog'liq".

1928-yil Yerusalimskiy yana bir tarkibi katta bo'limgan guruhga taklif etildi. Hukumat tomonidan tayinlangan Pokrovskiy va Rotshteyn boshchiligidagi komissiya rejalahshtirilgan hujjatlarning rasmiy nashri konsepsiyasini ishlab chiqishi kerak edi. Shungacha noma'lum bo'lgan arxiv fondlari sinchkovlik bilan o'rganilib tahlildan o'tkazilgandan keyin tadqiq etiladi.

Yerusalimskiy hujjatlar ustida ishlashning mohir ustasi bo'lib yetilgan edi. Bismark to'g'risidagi adabiyotlarda Yevropa davlatlarining o'tmishi va hozirgi davrdagi o'zaro munosabatlari masalalari ham tadqiq qilinar edi. 1928-yil boshlarida unga yana bir necha hafta Germaniyada bo'lish imkoniyati paydo bo'ldi. Tarixchi bu imkoniyatdan ham unumli foydalandi. Ko'pgina hujjatlar to'plami bilan, eng avvalo "Yevropa kabinetlarining katta siyosati" seriyasi ustida ishladi. Manbashunoslik sohasidagi tadqiqoti Birinchi jahon urushini oqlashga doir tarixiy hujjatlarni soxtalashtirish uslublarini fosh etishni materiallarni tanqidiy o'rganish yo'li bilan amalga oshirdi. Urushning kelib chiqishi to'g'risidagi nemislarning ko'p jildli nashrlaridagi umumiy konsepsiya va usullarni o'zining shaxsiy kuzatuvlari va nashr rahbarlari prof. A.Mendelson-Barteldi (Gamburg), d-r F. Timme (Berlin) bilan olib borilgan suxbatlari osonlashtirdi.

Yerusalimskiy asarlarida odatda tadqiqotchilik jurnalistika bilan uyg'unlashib boradi. Tarixchilik talablariga asoslangan bu asarlar akademik. C.D. Skazkinding iborasi bilan aytganda publisistikaning eng yaxshi ko'rinishida: "Yerusalimskiyning o'tmish voqealariga yondoshishi kam e'tiborlik bilan emas, balki tarixiy taraqqiyot kelajagida tutadigan o'rmini anglagan holda, uning zamonasi va kelgusidagi ahamiyatini ko'rsatib, joriy voqealarga tarixiy baho beradi.

Yerusalimskiyning ikkala jahon urushlari oralig'ida chop etgan ilmiy va publisistik maqlolalarida Germaniya, Angliya, Fransiya va Yevropadagi boshqa davlatlar siyosatidagi eng dolzarb muammolarga e'tibor qaratilgan, muhim xalqaro voqealar va hujjatlarni har tomonlama baholashga harakat bo'lgan.

1928-yil yozida A.Yerusalimskiy Yevropa bo'ylab safarga chiqish topshirig'ini oldi, yo'l marshruti ham aniq belgilangan edi. Do'stiga yozgan xatida u avval Varshavaga, keyin Berlinga o'tganini, undan Saksoniya Shveysariyasiga va shu tariqa Elba orqali chexlarning Bogemiyasiga, Drezden, Nyurnberg, Vyurtemberg, Badenden Geydelbergga kelgani va bu yerda ko'proq to'xtalib qolganini ma'lum qiladi. Eski universitet bibliotekasining boy fondlari uni o'ziga jalb etdi. Bu yerda A.Samsonovichni doktor X.Xolborn kechki ovqatga taklif qildi. Taniqli nemis diplomati Radovisning memuarini nashrga tayyorlagan muharrir va Bismark to'g'risida kitob yozgan Xolborn bilan uchrashish tarixchi uchun ayni muddao bo'ldi. Suhbat ham juda qizidi. Lekin kechasi soat 1:00 gacha o'tirgan Yerusalimskiyning xulosasi istaganicha chiqmadi. Xolbornning so'zlaridan bildiki, Bismarkni ortiqcha ideallashtirish, umrbod tinchliksevarlik to'g'risidagi nemis konsepsiylariga aqlli kishilar unchalik ham ishonmaydilar. Demak, bu janoblar nima ish qilayotganlarini biladi va bu ishni ongli ravishda qiladi.

Geydelberdgan keyin Yerusalimskiy avval Mayndagi Frankfurtga, undan o'tib esa Gamburgga keldi. Aynan shu yerda, Tashqi siyosat instituti va Jahon xo'jaligi arxivida uni eng katta topildiqlar kutib turardi. U nafaqat tashviqotli adabiyotlarga, balki Germaniya mustamlakachilik jamiyatining ma'ruzaviy yozuvlari va ayrim nemis firmalarining yillik hisobotlari bilan ham tanishish imkoniyatiga ega bo'ldi. Tadqiqot ishlariga hali jalb etilmagan bu materiallar Birinchi jahon urushigacha va undan keyingi davrlarda Germaniyaning iqtisodiy va mustamlakchilik siyosatiga doir qimmatli ma'lumotlarga ega edi. Shu materiallar asosida tadqiqotchi "Germaniya imperializmining mustamlakachilik rejalari" nomli maqola tayyorlab 1935 yil "Jahon xo'jaligi va dunyo siyosati" jurnalida chop etdi.

Yerusalimskiyning olim sifatida shakllanishiga turli omillar ta'sir ko'rsatdi. 1928-yil Germaniyaga kelganida Mayndagi Frankfurt, Gamburg va Berlin ko'chalarida jigarrang formadagi shturmachilarning marshirovkasi unga bolaligini eslatgan bo'lsa ajab emas. Shundan so'ng tarixchi hayotida yangi davr

boshlandi. German fashizmining mohiyatini o'rganish va fashizmga qarshi kurash undagi tadqiqotning oldingi safidan joy oldi. Uning ilmiy biografiyasi yil o'tgan sayin boyib bordi. U yangi hujjatlarni kashf etdi, xorijiy nashrlarni taqriz etganida chuqur, har tomonlama tahlil etdi, hamkasblari bilan bo'lган munozaralarda o'zining ilmiy va siyosiy qarashlarini charxladi.

Yerusalimskiyning gazeta va jurnallarda chop etgan maqlolari ko'p jihatdan o'z davrini aks ettirardi. O'zining asosiy vazifasi sifatida u, tobora xavfi ortib borayotgan fashizmga qarshi vatanidagi hushyorlikni oshirishni ta'minlash deb bildi. Tarixchi german imperializmining agressiv xarakterini yaxshi bilardi. U olib borgan tadqiqotlar tarixan buni tasdiqlashi mumkin. Lekin bu agressivlikning qay darajada ekanligini u ham tasavvur qila olmasdi.

1940-yil yozida Yerusalimskiyni Kremlga chaqirganlarida u nima uchun kerak bo'lganini ham bilmasdi. Limuzinda uni kuzatib borayotgan harbiy ham miq etmasdi. Stalin va Jukov huzurida tashqi ishlar vaziri Molotov unga kansler Bismarkning rus tiliga tarjima qilingan "Fikrlar va Xotiralar" kitobini tahrirlash va uch hafta ichida unga ma'ruza matni tayyorlab berishni topshiradi. Olim yozgan matn alohida broshyura shaklida nashr etildi. Bir kun ichida bu muallif ham o'z vatanida va ham chet elda mashhur bo'lib qoldi. Ko'p yillar davomida "Temir kansler" mavzusi bilan shug'ullangani va joriy siyosat vazifalaridan kelib chiqqan holda A.S. Yerusalimskiy o'z maqlasiga asos qilib Bismarkning "har qanday sharoitda ham Germaniya Rossiyaga qarshi urushga bormasligi kerak"-degan fikrini qo'lladi. Sal keyinroq ham, u 1940 yildagi holatda eng to'g'ri yo'l shu deb ta'kidladi. Taniqli mutaxassis M.Ya. Gefterning yozishicha shu yil kuzida, Fransiya va Dyunkerg mag'lubiyatlaridan keyin xalqaro ahvol o'zgargach, Stalin maqolaning oxirini o'zgartirishga qaror qildi. U vatanparvarlik ruhidagi so'zlardan voz kechdi, raqibni ogohlantirishni qisqartirdi, ruslarga doir syujetni esa o'rtaoqqa ko'chirish sharti bilan qoldirish mumkinligini aytadi. Muallif ham, buyurtmachi Molotov ham sarosimada edilar. Oxirgisi bir og'iz so'z ham aytmadni, uchrashuvda ishtirok etayotgan Jdanov singari, Yerusalimskiy esa masalaning dolzarbligiga urg'u berib etiroz bildirdi. Unga javoban Stalin "nima uchun siz ularni qo'rqtasiz? Mayli, urinib ko'rishsin", dedi. "Bu nima, deb so'radi Gefter Yerusalimskiydan,-kaprizli zamona siyosatini o'chaydigan kishining injiqligimi, ayyorligimi yoki tabiiy tuyg'usimi?".

Urush nafaqat Germaniya va SSSR, balki Yevropaning barcha xalqlari uchun ham juda qimmatga tushdi. Yerusalimskiy vatani uchun nihoyatda og'ir kechgan bu jangning birinchi kunidan oxirgi kunigacha qatnashdi. "Krasnaya Zvezda"ning muxbiri sifatida Yevropaning turli mamlakatlaridagi janglarning guvohi bo'ldi, 1942-yil alohida topshiriq bilan Eronda bo'ldi.

U son-sanoqsiz maqlolalar chop etdi, ko'p joylarda maruzalar o'qidi. Aynan urushda u fashizmnинг haqiqiy basharasini ko'rди. "1944-yilda, deb eslaydi Yerusalimskiy,-Rokosovskiy menga Maydanskni borib ko'rishimga rozilik berdi. Mening ko'rganlarimni yozib ham bo'lmaydi. Men 800 ming juft ayollar, erkaklar va bolalar poyafzalini ko'rdim..., bolalar jasadlarini, kuydiradigan o'choqlarni ko'rdim, mo'jiza tufayli tirik qolgan odamlarni ko'rdim".

Urush yillarda gitlerchilarga qarshi koalitsiyada bo'lган AQSh va boshqa mamlakatlar egallagan mavqeylari ham Yerusalimskiyga katta qiziqish uyg'otdi. Ayniqsa SSSR, AQSh va Buyuk Britaniya davlatlari rahbarlarining urush taqdirini hal qilish maqsadida o'tkazgan uchrashuvlari oxir-oqibat Germaniyani mag'lubiyatga yetaklashini tarixchi sifatida u yaxshi tushunib yetdi. 1943-yil oxirlarida Tehronda bo'lib o'tgan konferensiya koalitsiyadagi uch yetakchi davlat rahbarlarining bir maqsad bilan, hujumda bir yo'la ham sharqdan, ham g'arbdan, ham janubdan o'tish kerakligini qayd etdi. Yerusalimskiyning adolat yuzasidan bergen bahosiga ko'ra strategiya sohasida bunday keng miqyosdagi kelishuv koalitsion urushlar tarixida hali uchramagan holat edi.

1945-yil mayida u Karlxorstda bo'lган yagona tarixchi edi va german fashizmining mag'lubiyatini tan olgani guvohi bo'ldi. Keytel Germaniya reyxi nomidan so'zsiz taslim bo'lish aktiga imzo chekdi. "Bu unutilmas damlar edi, deb eslaydi tarixchi, german fashizmining halokati boshlandi va men tarixchiga boshqa ish qolmadi, endi men boshqa mavzuga o'tishim mumkin".

Yerusalimskiy Karlxorstda qisqa muddatda bo'ldi va o'zicha, ijozat olmay Parijga o'tdi. Bu uchun harbiy intizomni buzishda ayblanib partiya yo'li bilan unga hayfsan e'lon qilindi. Oradan uch yil o'tib, 1948-yili u doktorlik dissertasiyasini himoya qilayotganida tarjimai holi to'g'risida ma'lumot bergen ilmiy kotib o'sha hayfsanni ham aytib o'tdi.

Urush tugagach, ancha siyosiy tajriba orttirgan olim o'zi tanlagan mavzusi—"XIX-XX asrlar chegarasida davlatlararo imperialistik munosabatlarning boshlang'ich fazasi, xususan Germaniya imperializmining XIX asr oxirlaridagi tarixi" ustida jadal ishladi. Qisqa davr ichida u salohiyatlari monografiya tayyorlashga muvaffaq bo'ldi va bu asar tez orada nemis, chek, polyak va italyan tillariga tarjima qilindi. Asar muallifi Davlat va M.V.Lomonosov nomlaridagi mukofotga sazovor bo'ldi.

50-yillarning o‘rtalarida Yerusalimskiy hayotida yangi davr boshlandi deyish mumkin. U deyarli har yili Germaniyaga (ko‘pincha GDR ga, kamroq GFRga) ilmiy safarga boradigan bo‘ldi. Katta muddatlarga qolib ketish holatlari ham yuz berdi. Tarixchi nemis hamkasbleri bilan yaqin aloqa o‘rnatishga erishdi. 1955-yilda u Germaniya FAning taklifi bilan Berlinga keldi. Akademianing plenumida ma’ruzaga chiqib oxirgi yillarda Germaniya imperializmining tarixini o‘rganish holati xususida ma’lumot berdi. GDR dagi barcha universitetlar va gumanitar institutlar hayoti bilan tanishgan Moskvalik olim tarix fanining mas’uliyati, vazifalari haqida ma’ruzalar qildi. Veymar shahriga tashrif buyurgan olimning Gyote va Shiller uy muzeylarini ko‘rganidan keyin mavzusining chegarasi yanada kengaydi. Berlindan yozgan xatida u quyidagi fikrni ifodaladi: “Salohiyati baland kishiga eng avvalo zamonasi va kelajak uchun chuqur mas’uliyatli ong mavjud bo‘ladi. Biz, mayda odamlar, kamtarin mehnatkashlar, insoniyat ma’naviyati cho‘qqisini egallaganlar bilan ko‘proq muloqatda bo‘lishimiz kerak. Chunki bunday intellektual va emotsiyonal yaqinlashish har birimizni o‘zimizdan balandroq ko‘tarmasligi mumkin emas.”

Oradan 20-yil o‘tib, endigina ilmiy izlanishga kirishgan, o‘sma davrda Leypsig universiteti qoshidagi Umumiy tarix institutining assissenti, lekin keyinchalik akademik darajasiga yetgan M. Kossok shunday xotirlaydi: “Yerusalimskiyning ma’naviy madaniyati yuqoriligi kishini hayratlantiradi, uning ma’ruzalari, bilimi nafaqat o‘zining tadqiqot mavzusini, balki adabiyot, madaniyat, tillar bilan ham uyg‘unlashadi. Qo‘sishma tarzda aytish o‘rinlik, manbalarni chuqur tanqidiy o‘rganadi, tanilib qolgan manbalarni yangitdan o‘qiy oladigan olim edi”.

Chet eldan qaytgach Yerusalimskiy 1956-yil boshlarida oldindan o‘ylab yurgan Sovet germanistikasi markazini tuzish g‘oyasini amalga oshirdi. Germaniya tarixini o‘rganadigan bu guruh FAsi qoshidagi Tarix institutida ochildi. Guruh Moskva va ittifoqdagi boshqa shaharlarda Germaniya tarixini o‘qitadigan va unga qiziqadigan barcha olimlarni birlashtirdi. Sovet germanistikasi tez orada oyoqqa turdi, nemis tarixchilari bilan keng hamkorlik rishtalari o‘rnatildi. Bu ham Yerusalimskiy ko‘nglidagi maqsadlardan biri edi. Guruh majlislarida Germaniyalik tarixchilar-L. Shtern, Ye. Engelberg, V. Ruge, V. Bartel, A. Shrayner va boshqalar qiziqarli ma’ruzalari bilan chiqish qildilar. Germanistlar guruhida muhokama qilingan ko‘p dolzarb masalalar to‘plam, monografiya shakklarida nashr etildi. Afsuski guruh o‘z ahamiyatini Yerusalimskiy hayotligi davridagina saqlay oldi. Keyinchalik esa germanistikani Yerusalimskiy ko‘targan baland pog‘onaga ushlay oladigan olim topilmadi. Olimning xizmatlari yuqori baholanganini 1956-yilda uni Germaniya FA ning chet ellik a‘zosi etib saylaganlarida ko‘rish mumkin. Shunday hurmatga u o‘z mamlakatida oldinroq erishishi kerak edi. Lekin o‘shandan keyin ham u bu baxtga tuyassar bo‘lolmadi. U ittifoqda akademik ham va hatto FA ning muxbir a‘zosi ham bo‘lolmadi. Sababi, akademiyaga saylovlar oldidan Tarix bo‘limida partiya guruhi yig‘ilib kimga ovoz berish kerakligi va kimga ovoz bermaslikni hal qilishgan. Yerusalimskiy har gal ham ikkinchi ro‘yxatdan joy olgan.

O‘sma yillari bu olim “Вопросы истории” jurnali tahririyati a‘zosi edi. 1957-yil boshlarida partiya MK ti jurnalini qattiq tanqid ostiga olib tahririyatni almashtiradi. Shu yili may oyida Yerusalimskiy GDRga bordi. Arxivda ishslash bilan birga yosh tarixchi olimlar seminarini ham boshqardi. 25-30 kishidan iborat bo‘lgan seminar ishtirokchilari orasida Leypsig, Galle, Yena, Rostok va boshqa shaharlardan ham tarixchilar bor edi. Olim shogirdlari tayyorlagan referatlarning eng avvalo manbashunoslik bazasiga, chop etilgan manbalariga nisbatan tanqidiy yondashishiga e’tibor qaratgan.

Yerusalimskiy GDRda bo‘lgan vaqtida sovet germanistikasini rivojlantiruvchi yana bir ijobiy tadbir amalga oshirildi. SSSR va GDR tarixchilarining ikki seksiyadan iborat komissiyyasi tuzildi. Sovet seksiyasini Yerusalimskiy, nemis seksiyasini L. Shtern boshqardilar. Komissiyaning I konferensiyasi 1957-yil 25-30-noyabrda Leypsigda o‘tkazildi. Undagi ko‘pgina ma’ruzalar, ayniqa nomarksist tarixchilarning fikrlari keskin g‘oyaviy kurash ostida o‘tdi. Mualliflarning yuqori professionallik mahorati, qimmatli manbalarining ko‘pligi, asosan arxiv hujjalardan nemischa to‘g‘rilik va chinvijdonlik bilan foydalanishi nafaqat shubha uyg‘otmas, balki ulardan etalon sifatida foydalanishga ham arziydi. Ularsiz ko‘p tadqiqotlarning tarixshunosligi zaiflashardi.

Komissiya faoliyati uchun Yerusalimskiy ko‘p kuch sarf etdi. Lekin sovet seksiyasini boshqarish unga ko‘p nasib etmadidi. Nemis seksiyasini boshqargan L. Shtern ko‘p yillardan beri Germaniya FA ning haqiqiy a‘zosi edi. Arkadiy Samsonovich esa hamon fan doktorligicha qolib kelayotgan edi. 1962-yili u sovet seksiyasi rahbarligidan ketishga majbur bo‘ldi.

Olimning hayotida salomatligiga zavol bo‘lgan zarbalar kam emasdi. Hali 50-yillarning o‘rtalarida Yerusalimskiy nashrga tayyorlanayotgan “Всемирная история” fundamental asarining VII tomini yaratuvchi guruh boshlig‘i edi. Asar 1871-1918-yillar voqealarini o‘z ichiga olgani va bu vaqt aynan olim o‘rgangan davr bo‘lgani uchun ko‘p boblarini o‘zi yozdi. Lekin jild tayyor bo‘lgandan keyin akademik unvoni yo‘qligi yana unga pand berdi. Mas’ul muharrirlikka boshqa kishi, FA ning muxbir a‘zosi tayinlandi.

Ammo, hayotda shunday ishlar ham bo‘larkanki, unga unvon ham, daraja ham kerak bo‘lmaskan. Bunday holatni Yerusalimskiy, faoliyati o‘zi uchun namunaviy bo‘lgan akademik Ye.V. Tarlening xotirasini abadiylashtirishda namoyon etdi. U Tarledan ko‘p narsani-tadqiqotga tortilgan mavzuga doir bilimlarni mutlaq egallash, uni qandaydir badiiy shaklda qo‘sib olib borishni o‘rgandi. Tarlening 12 tomla saylanma asarlarining nashriga Yerusalimskiy bosh muharrir bo‘lgani bejiz emas. Saylanma uchun serma’no muqaddima yozdi, har bir jildidagi kirish maqolalari ham unga tegishli.

Hamma bu ishlarni u tadqiqotchilik faoliyati bilan qo‘sib olib bordi. XX asr boshlarida Germaniyaning tashqi siyosati va diplomatiyasi monografiyasini ustidagi ishi sust borardi. Olim hayotligi davrida mavzuning muammolari va manbalari to‘g‘risidagi ma’lumot muallif tomonidan 1961 yil Tarix institutining ilmiy kengashida ma’ruza qilingan edi. Shundan keyin ham monografiyaning bir necha bobi Yerusalimskiy tomonidan nashrga chiqarilgan.

Olim vafotidan keyin uning arxividan topilgan bu asarga doir katta material ko‘p o‘tmay “Ежегодник Германской истории” to‘plamida chop etildi.

Yerusalimskiyning hayotligida chop etilgan eng oxirgi kitobi 1964-yilda nashr etilgan “Германский империализм: история и современность. Исследования, публицистика” bo‘ldi. 40 bosma taboq hajmidagi bu kitob 4 ta xronologik bo‘limdan iborat: Kayzer Germaniyasiga doir, Veymar respublikasi, Uchinchi imperiya va ikkinchi jahon urushidan keyin Germaniya. Kitob olim dunyoqarashining kengligini, ijtimoiy hayotni tahlil qilishdagi ustomonlik, yozish usullarining tengsizligini namoyish etdi. Ittifoqda ham, chet elda ham asar katta hurmat qozondi, maqtovlar, ijobiy taqrizlar keltirdi. Lekin olimning fojiasi shundaki uning salomatligi yemirilgan edi. Tabiatiga ko‘ra quvnoq hayotli, xushchaqchaq bo‘lgan Yerusalimskiy bolaligidan yurak xastaligiga uchragan edi. Urush yillardagi qiyinchiliklar, keyingi asabbuzarliklar ham sog‘lig‘iga putur yetkazgan ekan. Ayniqsa yakkayu-yagona qizi Natashaning o‘limi uni tamoman umidsizlantirdi. 1965-yilning noyabrida u hayot bilan vidolashdi.

Olimning arxivida qoldirilgan ko‘pgina yakunlanmagan va chop etilmagan asarlari ichida quyidagi vasiyati ham bor ekan: “Hayotda yo‘l qo‘ygan xatolarim kam emas. Eng katta xato shundaki, men ularni kech tushunib yetdim. Ishoning, men yengil bo‘lmagan hayotni yashadim, hayotga ishonardim va hozir ham unga ishonaman. Men hamma vaqt odamlarni ajrata olmas edim. Lekin baribir odamga, uning iqtidoriga va xayrli ibtidosiga ishonaman. Men istardimki, har bir inson o‘z obro‘sini saqlay olsin va hamma vaqt kattami, kichikmi ijodiy hayot quvonchidan bahramand bo‘lsin. Shu uchun yashasa va kurashsa bo‘ladi”.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, ilm-fan ravnaqi uchun insoniyatga beminnat xizmat qilgan, millati va diniy e’tiqodidan qatyi nazar, alloma ustozlarni yod olish va ularning ko‘p qirrali xizmatlarini yosh avlod ongiga singdirish muhim tarbiyaviy ahamiyatga molik ekanligini unutmasligimiz zarur.

Adabiyotlar

1. А.С. Ерусалимскийнинг 60 йиллиги муносабати билан СССР ФА Тарих институтидаги юбилей йигилишида сўзлаган нутқи стенограммаси (кейинчалик-стенограмма). Архив АН СССР, Ф1539, оп.1, д.85, л1.
2. Э.Фойгт (ФРГ) Из жизни и деятельности А.С.Ерусалимского. “Новая и новейшая история” 1991., N 4, с.159.
3. Грекча сўз бўлиб ҳақиқатни очиш, янгилик маъносида. Иоаннинг ҳақиқати. Христианликнинг қадимги китобларидан бири.
4. Э. Фойгт (ФРГ) Из жизни и деятельности А.С. Ерусалимского “НиНИ”, 1991., N 4, с.160.
5. Э. Фойгт (ФРГ) Кўрсат. асар, 161 с
6. Берлиндан 1924-йил 24 октябрда юборилган хат. А.С. Ерусалимский илмий меросини ўргангандан немис тарихчиси Е. Штеккер 1980 й Берлинда нашр этилган “A.S. Erusalimski. Deutsche Geschichte im Leben eines Sowjetischen Historikers und Kommunisten” монографиясини ёзишда СССР ФА Архиви ва Ерусалимскийнинг шахсий архивидан фойдаланган. Матнда келтирилган хатлар Штеккер Е. асаридан олинган.
7. Ерусалимский А.С. Германский империализм. История и современность. –М., 1964. с 279, 281.
8. Париждан хат 1925-йил 18-февраль
9. Гефтер М.Я. Историк, его тема и его время. Вместо предисловия-Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. –М.1968., с.4.
- 10.Э.Фойгт (ФРГ). Кўрсат. асар., 166 с
- 11.“НиНИ”, 1965., N 3., с.149.
- 12.1928-йил 29-июль хатидан

13. Қаранг: Э.Фойгт(ФРГ) Кўрсат.асар., 168с.
14. Гефтер М.Я. “Сталин умер вчера.... -Иного не дано. –М., 1988.с, 321-32.
15. Е. Фойгт (ФРГ). Кўрсат. асар., 170 с,
16. Стенограмма, с 7
17. Ўша жойда с.8
18. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. –М., 1948.
19. А.С. Ерусалимский-Поздеева Л.В.га 21.10.1955 йил ёзган хати.
20. Штеккер Е. У истоков сотрудничества историков ГДР и СССР. Деятельность А. Ерусалимского в ГДР в 1955-1958 г.г. “Ежегодник германской истории 1976.”, –М., 1977., с.93.
21. Портреты историков. Время и судьбы. т.2. Всеобщая история Отв. редакторы Г.Н. Севостьянов, А.П. Маринович, Л.Т.Мильская Москва-Иерусалим, 2000., с.352
22. Портреты историков..т.2,с.354.
23. Ерусалимский А.С. Германский империализм и дипломатическая подготовка международной интервенции в Китае в 1900 г (Народы Азии и Африки. 1961, N 4;) он же: Поход Сеймура и его провал (Международные отношения. Политика. Дипломатия; Сб. статей к 80-летию акад. И.М. Майского М., 1964.
24. Ерусалимский А.С. Германский империализм: История и современность: Исследования, публицистика. – М., 1964.
25. Э.Фойгт (ФРГ) Из жизни и деятельности А.С. Ерусалимского, “НиНИ”, 1991, N 4, с.172

UDK: 9:338.2(575.141)

MUSTAQILLIK YILLARIDA SAMARQAND VILOYATI SANOATINING USTUVOR SOHALARI HAMDA BU BORADAGI XALQARO HAMKORLIK ALOQALARINI O'R NATILISHI VA ISTIQBOLLARI

N. A. Daminov

Navoiy davlat pedagogika instituti
daminovnabi@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki kunlaridan barqaror siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish strategiyasining besh tamoyil asosida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida islohatlar amalga oshirilganligi hamda Samarqand viloyatida sanoatning vujudga kelish tarixi va mustaqillik yillarida sanoatni rivojlanishiga yaratilgan shart-sharoitlar, xalqaro hamkorlik aloqalarining rivojlanishi va istiqbollari to'g'risida ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so`zlar: Sanoat, Samarqand kimyo zavodi, liftsozlik zavodi, Choy qadoqlash fabrikasi, aktsionerlik jamiyati, samkochavto, ISUZI, investitsiya.

Первостепенные отрасли промышленности и установление международных отношений в Самаркандской области

Аннотация. В статье на основе источников анализирована реализация реформ в отраслях экономики и культурного развития в Самаркандской области. Так же рассмотрены вопросы развития индустрии, установление международного сотрудничества в первые годы независимости Республики Узбекистан.

Ключевые слова: промышленность, химический завод Самарканда, завод лифтостроения, акционерное общество, Самкочавто, ISUZI, инвестиция.

Establishment and prospects of international cooperation in the priority sectors of the industry of Samarkand region

Abstract. In the article the implementation of reforms in the sectors of the economy and cultural development are analyzed. The issues of industry development, the establishment of international cooperation in the Samarkand region in the first years of independence of the Republic of Uzbekistan were also examined.

Keywords: industry, chemical plant of Samarkand, joint stock company, Samkochavto, ISUZU, investment.

O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki kunlaridan barqaror siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish strategiyasining besh tamoyil asosida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida islohatlar amalga oshirildi.

Iqtisodiyot sohasida olib borilgan islohatlarning yo‘nalishlari bozor iqqisodiyotini shakllantirish hamda rivojlantirish deb belgilab olindi va bu jarayonning negizida bozor munosabatlariiga o‘tish jarayonini bosqichma-bosqich amalga oshirish tamoyili asos qilinib, davlatning bosh islohatchi sifatida faol ishtiroki ta`minlandi.

Mustaqillik yillarda O‘zbekiston iqtisodiyoti jadal va samarali rivojlandi. Mamlakatning ana shunday barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida Samarqand viloyatining o‘rni ham munosib bo‘ldi.

Samarqand viloyati sanoat korxonalarini bunyod etishda sobiq ittifoq respublikalari, shuningdek, AQSH, Germaniya, Italiya, Chexiya, Turkiya, Yaponiya, Xitoy, Malaziya, Singapur, Hindistonning bir qator korxonalari ham ishtirok etdilar. “Samarqand viloyati sanoati ko‘p tarmoqli. Oziq-ovqat, yengil, mashinasozlik, kimyo sanoati rivojlangan. Oziq-ovqat sanoati viloyat yalpi sanoat mahsulotining 31,8 foizi, yengil sanoat mahsulotlari 22,6 foiz, mashinazoslik va metallsozlik sanoati 8,4 foizni tashkil etadi” [1].

Samarqand viloyatidagi sanoat korxonalarining tarixini o‘rganish joizdir. Shunday yirik sanoat korxonalaridan biri **Samarqand kimyo zavodi bo‘lib**, “O‘zkimyosanoat” davlat-aksiyadorlik kompaniyasi tarkibiga kiradi. Ammosos, oddiy superfosfat, boyitilgan superfosfat va boshqa fosforli o‘g‘itlar, sulfat kislota ishlab chiqaradi. Samarqand shahridan 12 km g‘arbda, Kimyogarlar shahrchasida joylashgan. Dastlab “Samarqand superfosfat zavodi” nomi bilan korxona qurilishi 1950- yilda boshlangan. 1980 yilda zavodga hozirgi nomi berilgan. 1954-yilda sulfat kislota sexi , 1955-yilda superfosfat sexi ishga tushirilgan. 1965-yilda zavod rekonstruksiya qilinib, ichki quvvatlari 2 marta oshirilgan. 1975-yilda yirik sulfat kislota sexi foydalanishga topshirilgan. 1978-yilda jahon tajribasida birinchi marta tarkibida 24,5 % P2 O5 bo‘lgan past navli Qaratov (Qozag‘iston) fosforitini qayta ishlashga o‘tdi. 1994-yildan zavodda ammoniy sulfat o‘g‘itini ishlab chiqarish o‘zlashtirildi. “Korxonaning diammoniyfosfat o‘g‘iti bo‘yicha yillik quvvatini 200 ming tonnagayetkazish uchun qayta qurilish ishlari olib borilgan. 2003-yilga kelib yiliga 500 ming tonna sulfat kislota, ammosos va boshqa o‘g‘itlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan” [2]. Korxonada ishlab chiqarilgan o‘g‘itlar Xitoy, Eron, Turkmaniston va boshqa davlatlarga eksport qilmoqda. “Samarqand kimyo zavodini Yaponianing “Mitsumi” va “Toyo” injinerring “ komponiyalari bilan hamkorlikda 100 miilon AQSH dollari miqdordagi loyiha asosida ikki bosqichda qayta jihozlab, yiliga 200 ming tonnagacha mineral o‘g‘it ishlab chiqarmoqda” [3].

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2006-yil 18-iyuldagagi “Fosfat o‘g‘itini ishlab chiqarishni ko‘paytirish va eksport qilishni yo‘lga qo‘yish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 420-sonli qarorini ijrosini ta‘minlash natijasida “Samarqand kimyo” zavodida 2007-yilda nitrokaltsiy fosfat o‘giti ishlab chiqarishni 38,5 ming tonnadan 100 ming tonnaga yetkazishga erishildi, bu maqsadlar uchun “O‘zkimyosanoat” DAKsining “Kimyo sanoatini rivojlantirish fondi hisobidan Samarqand “Kimyozavodi” Aksionerlik jamiyati 1,5 mln. AQSH dollari miqdorida o‘z mablag‘larida investisiya jalb etilishi hisobiga **nitraokalsiy fosfatlari** mineral o‘g‘it ishlab chiqarish sexining ikkinchi liniyasi ishga tushirish hisobiga korxonada ishlab chiqarish hajmi 250 ming tonnaga yetkazildi hamda qo‘srimcha 200 dan ortiq yangi ish o‘rni yaratilgan” [4]. 2007-yil “Samarqand kimyo” zavodida yil davomida 6,6 mlrd. so‘mlik mahsulot ishlab chiqarishni ta‘minladi hamda 800 nafar ishchini xodimlar mehnat qilib ro‘zg‘or tebratishga sharoit yaratib berildi” [5].

Samarqand Liftsozlik zavodi- kommunal mashinasozlik sanoati korxonasi. “Yuk va odamlarni tashishga mo‘ljallangan turli modifikasiyadagi liftlar, liftlarga ehtiyyot qismlar ishlab chiqaradi. Korxona qurilishi 1967-yildan boshlangan. 1971-yilda korxona zamonaviy rusumdagagi liftlar seriyalab ishlab chiqarila boshlandi. 1975-yildan daryo va dengiz kemalari uchun yuk va yo‘lovchilar tashishga mo‘ljallangan liftlarni ishlab chiqarish o‘zlashtirildi. 1995-yilda korxona ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirildi. 2007-yilning yakunida ishlab chiqarish “Samarqand liftsozlik zavodi”da 179,0 foizga o‘sishga ta‘minlangan”[6]. “Samarqand liftsozlik zavodi” AJ, Respublika Davlat mulk qo‘mitasi , “Uzeltexsanoz” uyushmasi hamda Rossiya Federasiyasi Moskva shahridagi “Presvet-invest” Aksioner jamiyatlari o‘rtasida 2007-yil 12-yanvarda o‘zaro tuzilgan oldi-sotdi shartnomasiga asosan korxona aksiyalarining davlatga tegishli bo‘lgan 75 foiz ulushi “Presvet- invest” AJga 1 mln 300 ming AQSh dollariga sotilgan. “Presvet-invest” AJ 2007- 2011 yillar davomida korxonaga pul mablag‘i, asbob- uskunlar va konstrukturlik hujjalari ko‘rinishdagi 7 mln. AQSh dollari, shundan 2007 yilda 3 mln. AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritgan bo‘lib, korxona 2007-yilning may oyida ishlab chiqarishni boshlab yil oxirida 400 ta yuk , 50 ta yangi turkumdagagi 630 kg. lik passajir lifti, jami qiymati 5 mlrd. so‘mlik 450 dona lift ishlab chiqardi. 2007-yilning o‘tgan 10 oyi davomida 2,0 mln. AQSh dollari miqdorida investitsiya jalb etilishi natijasida jamiyat tomonidan 2,5 mlrd so‘mlik mahsulot ishlab chiqarishga erishildi. 2000-yilda “**Samarqandlift**” zavodida 80 nafar xodim mehnat qilgan bo‘lsa, 2007-yilga kelib 437 nafar xodim

mehnat qilishni boshlagan. Korxona 2011- yilga kelib to‘liq quvvat bilan ishlay boshladi va yiliga 5 ming dona lift ishlab chiqardi. Ishlab chiqariladigan liftlarning 80 foizi eksport qilinmoqda” [7].

Samarqand “Sino” Aksiyadorlik jamiyatı- mashinasozlik sanoat korxonasi. Maishiy sovitkichlar va muzlatkichlar, kondisionerlar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Dastlab korxona “Samarqand sovitkichlar zavodi” nomi bilan 1973-yil dekabrda ishga tushrilgan. 1974-yildan AKSH – 180 tipidagi “Samarqand” ro‘zg‘or sovitkichlari ishlab chiqarila boshladi. 1985-yildan “Snejinka”, 1991-yildan “Sino” rusimli sovitkichlarni o‘zlashtirdi. 1994 yildan hozirgi nom bilan yuritilmoqda. 2002-yildan “Parvina” kapaniyasi bilan hamkorlikda korxonani qayta qurulish ishlari amalga oshirildi, korxonada 18 turdag‘i sovitkichlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Korxona Italiyadagi “Konnoi”, “Galileo” kompaniyalarining eng zamonaviy texnologiyalari bilan jihozlangan. Korxonada yillik quvvati 250 ming dona sovitkichlar, shuningdek, kondisionerlar ham ishlab chiqarilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 15 dekabrdagi “Sino” ochiq aktsionerlik jamiyatini rivojlantirish to‘g‘risida”gi 549–sonli qaroriga binoan barcha soliq va bojxona to‘lovlardan ozod qilinganligi korxonaning rivojlanishiga katta turtki bo‘ldi. 2002-2007-yillar davomida “korxonaga 10 mlrd. so‘mlik investitsiya jalb qilindi va 22 turdag‘i sovutgich va muzlatgichlar va 2 turdag‘i kondisyonerlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Korxona to‘liq zamonaviy asbob uskunalar bilan qayta jihozlanishi natijasida yiliga 250 mingta muzlatgich va sovutgichlar ishlab chiqarish quvvatiga ega bo‘ldi” [8].

2007-yilning 9 oyi davomida korxona tomonidan 6 mlrd .so‘mlik mahsulot ishlab chiqarishga yerishildi va 900 nafar ishchi xodimlar ish bilan ta‘minlashga yerishildi hamda 2007-yilning 12-17 noyabr kunlari “O‘zekspomarkaz”da o‘tkazilgan O‘zbekiston Sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasida “Sino” ochiq aksionerlik jamiyatni ishtirok etib, 2008-yilda butlovchi buyumlar sotib olish bo‘yicha 40 mlrd. so‘mlik va tayyor mahsulot sotish bo‘yicha 80 mlrd. so‘mlik shartnomalar tuzishga yerishilgan.

2007-yilda “Sino” aktsionerlik jamiyatida Ichki investisiyalar hisobidan korxonada olib borilgan modernizasiya ishlari natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 2 martaga ko‘paygan, 5,2 mlrd. so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan” [9].

“Kinap” aktsionerlik jamiyatı og‘ir moliyaviy holatda faoliyat yuritilganligi sababli 2007- yildan boshlab “Korxonalarining moliyaviy – iqtisodiy faoliyatini sog‘lomlashtirish va tarkibi o‘zgartirish” viloyat Dasturiga kiritilgan. Shu asosda olib borilgan ishlari natijasida korxona “2007-yil davomida 3,0mlrd. so‘mlik mahsulot ishlab chiqarishga yerishdi va 2006-yil nisbatan o‘sish sur’ati 166.8 foizni tashkil yetdi” [10]. 2007 yilning sentyabr oyida “Elxolding” ilmiy ishlab chiqarish korxonaning davlatga tegishli bo‘lgan 98,9 foiz aktsiyalari sotib olindi. 2000-yilda korxonada 100 nafar xodim mehnat qilgan bo‘lsa, 2007-yilga kelib xodimlarning soni 499 nafarga yetdi.

“Samkochavto” qo‘shma korxonasi-avtomobilsozlik sanoati korxonasi “O‘zavtosanoat” uyushmasi tarkibiga kiradi. “O‘avtosanoat” va “Kochxolding” kompaniyasining hamkorligida tashkil yetilgan. O‘rtalajmi avtobuslar va yuk mashinalari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar asosida qo‘shma korxonani qurish to‘g‘risida 1995-yilda bitim, 1996-yilda ta’sis shujjalatlar imzolangan. Korxona qurilishini moliyalashtirishda O‘zbekiston Respublikasi 50 foiz, Turkiya tomonidan “Koch Avtoinvest LTD 40 foiz, “Ram Dish” komponiyasi 5 foiz ulishi bilan qatnashgan. “1999-yil mart oyida “Sam Koch Avto” qo‘shma korxonasi ishga tushirildi. O‘sha yili foydalanishga qulay, ixcham 163 ta avtobus va 302 ta yuk avtomobili, 2000 – yilda yesa 483 ta avtobus va 102 ta yukavtomobili ishlab chiqarildi. Respublika aholisi uchun “Otayo‘l” rusmli avtobuslar asosiy transport vositasiga aylandi” [11].

“2002-yilda shaharlararo yo‘lovchi tashuvchi turbodizelli dvigatel o‘rnatalgan avtobuslar va 10 tonna yuk ko‘taradigan yuk mashinalari ishlab chiqarila boshladi. Shuningdek, o‘to‘chirish, assenizasion, evakuator, yoqilg‘i , ichimlik suvi, chiqindi, non va non mahsulotlarini tashuvchi maxsus avtomobillar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi” [11].

“2003-yilda shahar ichida 50 yo‘lovchi tashishga mo‘ljallangan avtobus, 20 tonna yuk ko‘taradigan “Ford” rusmli yuk mashinasini ishlab chiqarish boshlandi” [12]. Korxonada Yaponiya, Germaniya, Italiya, Angliya va Turkiyada ishlab chiqarilgan eng zamonaviy texnologik uskunalar o‘rnatalgan. Korxonada 2002-yilda 414 ta avtomobil ishlab chiqarildi. Korxona mahsulotlari O‘zbekiston ichki bozorlariga sotilishi bilan bir vaqtida Rossiya, Ukraina, Qozog‘iston, Afg‘onistonga eksport qilinmoqda. Samarqand avtomobil zavodi “Sam Avto” jahon bozorida chinakam raqobatchiga aylandi. Korxonada ishlab chiqarilayotgan turli hajmdagi avtobus va yuk mashinalar o‘z texnik sifati, dizayni xavfsizligi, ekologik me‘yorlarga to‘la javob berishi bilan mutaxassis– ekspertlarning yuqori bohasini olmoqda. Samarqand avtomobillarining raqobatbardoshligi oshganligi xususida gapirganda, bu avvalo xorijlik hamkorlar bilan aloqani sifatlari yo‘lga qo‘ylganligidadir. “Sam Avto” korxonasi 2007-yildan

e'tiboran, Yaponiyaning dunyoga mashhur "ISUZI" avtokompaniyasi bilan yaqin sheriklikda ishlay boshladi. Juhon avtomobil bozorini eng mukammal va turli xizmat yo'nalishdagi mashinalar bilan boyitgan "ISUZI" Samarqandga ham o'z texnologiyalarini olib keldi. Yapon avtokostrukturлari va muhandislarining chizmalari asosida 2 xildagi avtobus va 10 xildagi maxsus yuk mashinalari ishlab chiqarilmoqda. E'tiborli shundaki, yapon dvigatellari va uzatuv qutilari o'rnatilgan avtobus va yuk mashinalari endi million kilometr masofani kapital ta'mirsiz bosib o'tishiga muvvafaq bo'lmoqda. "2007-yil davomida "Sam Avto" ma'suliyati cheklangan jamiyatni tomonidan "ISUZI" markali 950 ta avtobus va 384 ta yuk avtomobilari ishlab chiqarilib, mahsulot hajmi 47,5 mlrd. so'mga, o'sish sur'ati esa 11,2 martaga ko'paygan" [13]. "Samavto" korxonasida oxirgi 3 yil davomida modernizatsiya ishlari olib borilishi natijada korxonaning mahsulot ishlab chiqarish hajmi 2008-yilga nisbatan 1,5 barobarga oshdi. Bugungi kunda 5 turdag'i avtobus, 8 turdag'i yuk avtomobilari, 35 turdag'i kuzovlar ishlab chiqarilmoqda. Korxonada ish o'rnlari 2007 yilda 612 tani tashkil etgan bo'lsa, 201- yilga kelib 1004 taga yetkazilgan" [14].

O'zbekiston Respublikasi avtosanoat sohasida amalga oshirayotgan keng ko'lamli islohatlar samarasida natijasida davlatimiz dunyodagi avtomobil ishlab chiqaruvchi davlatlar qatoriga qo'shildi va bu tarmoq izchil rivojlanib bormoqda. "O'zavtosanoat" aktsiyadorlik kompaniyasi va Germaniyaning "MAN Truchk Bus AG" kompaniyasi o'rtasidagi hamkorlik natijasida 2009 yil oxirida Samarqand avtomobil zavodi hududida og'ir yuk tashuvchi "MAN" avtomobilarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan edi. O'tgan davrda buyerda tayyorlangan avtomobillar shu turdag'i mashinalarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega ekan va xaridorgirligi isbotlandi. Mintaqada "MAN" avtomobilarga talab yil sayin oshib bormoqda. Yurtimizdagi qulay sarmoyaviy muhit, iqtisodiyotning barqaror taraqqiyoti va avtomobilsozlikda to'plangan tajriba germaniyalik hamkorlar bilan birgalikda "JV MAN Auto Uzbekistan" qo'shma korxonasini tashkil etishga asos bo'ldi. 2010-yil loyiha qiymati 56,0 mlrd. so'm mablag' asosida keyingi sexlari ishga tushirilishi korxonalarda bugungi kunda 590 dan ortiq mahalliy aholi doimiy ish bilan band bo'lishi" ga olib keldi [14].

Mazkur qo'shma korxonaning "Dilerlik va servis markazi 2011-yilning aprel oyida boshlanib 3,2 hektar maydonni egallagan markaz hududida qisqa vaqt ichida katta hajmdagi qurilish ishlari amalga oshirildi. Natijada bu yerda og'ir yuk transportini diagnostika qilish, texnik ko'rikdan o'tkazish va ta'mirdan chiqarish, shuningdek mexanika, elektr texnika va shinomontaj ishlarini bajarish uchun barcha zarur shart- sharoit yaratildi" [15].

Markazda ishlaydigan mutaxassislar kompaniyaning xorijiy davlatlardagi servis va avtomobil texnikasiga xizmat ko'rsatish korxonalarida tegishli xalqaro dasturlar asosida maxsus kurslarda malaka oshirdi.

"O'zbekiston bilan yaqin hamkorlikni yo'lga qo'ygani bejiz emas, - deydi "MAN Truchk \$ Bus AG" kompaniyasining MDH davlatlari bo'yicha bosh direktori Lars Ximmer. – Chunki, mamlakatingiz juda tez sur'atda rivojlanib, ayniqsa, avtomobilsozlikda havas qilsa arzogulik natjalarga erishmoqda. Shuningdek, xorijiy kompaniyalar bilan har tomonlama manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish uchun barcha shart- sharoit va huquqiy asos yaratilgan. O'ylaymanki, bizning hamkorligimiz O'zbekiston va kompaniyamiz uchun muvaffaqiyatli bo'ladi" degan edi [15].

Samarqand sharob kombinati – vino-aroq sanoatining eng yirik korxonalaridan biri. "O'zmevasabzavot uzumsanoat xolding" kompaniyasi tarkibiga kiradi. Xeres va Madera tipidagi markali uzum vinolari, balzamlar, konyaklar va konyak ichimliklari, likyor-aroq mahsulotlari, etil spirt va boshqa mahsulotlari ishlab chiqaradi.

"Korxona tarixi 1868 yilda iste'fodagi rus ofisi D.L.Filatov tomonidan kichik vino mahsulotlari ishlab chiqarilgan davrda boshlanadi. 1919-yilda barcha vino zavodlari, shu jumladan, Filatovning vino zavodi ham davlat tasarrufiga olingan. 1922-yildan 1-sonli vino zavodi sifatida "Turkvino" davlat tresti tarkibiga kirgan. O'sha davrda ishlab chiqarish quvvati 60 ming dekalitrga yetgan. 1940-yilda zavodga prof M.A. Xovrenko nomi berilgan" [16].

1994-yildan ochiq turdag'i aksiyadorlik jamiyatiga aylantirildi. "Korxonada ishlab chiqarilgan "Tillakori", "Samarqand", "Afrosiyob", "So'g'diyona", konyaklari, "Samarqand" balzami, "O'zbekiston" portveyni, "Vermut", "G'o'lakandoz", "Bog'i shahruh", oshxano desert vinolari xalqaro yarmarkalarda oltin va kumush medallar olgan" [17].

2002-yilda "302 ming dal konyak, 5 ming dal likeraroq mahsulotlari, 17 ming dal raktifikasiyalangan spirt mahsulotlari ishlab chiqarilgan, 553 ming dal vino-konyak mahsulotlari eksport qilindi. Samarqand viloyatida 2007-yilning yakunida mahsulot ishlab chiqarish zavoda 3,8 martaga, o'sishga ta'minlangan" [18].

Samarqand zaminida yetishtirilayotgan uzumlar shiradorligi jihatdan dunyoda yetakchi o‘rinni egalaydi. Mana shunday bebaho xomashyodan tayyorlangan xushbo‘y sharoblar sarxush konyaklar bir necha yildan biri xorijga eksport qilinmoqda. Korxona 2000-yildan beri o‘z mahsulotlarini chetga sotishni yo‘lga qiyigan. Bu, albatta, xorijliklar talabi hamda hukumatimiz qarori asosida amalga oshirilmoxda. 1999-yilda “Samarqand balzami” Amerika vinochilar assotsiatsiyasi tomonidan yuqori baholandi va sifat sertifikatiga ega bo‘ldi. “2000-yilda esa Qrimda bo‘lib o‘tgan xalqaro degustatsiya tanlovida “Aleatiko”, “Gulikandoz” sharoblari va “Sherdor” konyagi oltin medalga munosib ko‘rildi. Samarqand konyagi esa eng oliv mukofot – “Gran-pri”ni qo‘lga kiritdi” [19].

Tanlovda ishtirot etgan 28ta mamlakat mutaxassislari Samarqand ichimliklari dunyoda tengsiz arman, fransuz, gruzin sharoblari bilan bemalol raqobatlasha oladi, deya e’tirof etishdi. Shundan keyin xorijlik xaridordan mahsulotni sotib olish uchun buyurtmalar tusha boshladi. “2000 yilda 120 ming AQSH dollari hajmida yuqorida nomlari qayd etilgan sharob va konyaklar chetga eksport qilindi. 2001 yilda bu raqam 4 baravarga oshdi. Rejadagi 387 ming AQSH dollari o‘rniga 477 ming AQSH dollarlik mahsulot xorijga sotildi. 2002 yilda bu ko‘rsatkich yana ham oshdi. 512,5 ming AQSH dollirlilik konyak spirit chetga eksport qilindi” [19]. “O‘zmeva sabzavot uzumsanoat xolding” komponiyasi tarkibidagi “Markaz – servis” orqali Rossiya va Qozog‘iston mamlakatlari eksport qilindi va respublikamizda faoliyat yuritayotgan sharob kombinatalari ichida “Samarqand sharob kombinati” yagona bo‘lib, eksport rejasini uddaladi.

Samarqand “Nafis” aksiyadorlik jamiyati yengil sanoat korxonasi “O‘zengilsanoat” davlataksiyadorlik kompaniyasi tarkibiga kiradi. Milliy chinni buyumlar (lagan, kosa, piyola, choynak, ko‘za, sovg‘abop chinni to‘plamlari) ishlab chiqariladi. 1970-yilda Samarqand chinni buyumlari zavodi nomi bilan ishga tushirilgan, yillik quvvati 22 mln.dona chinni buyumlar ishlab chiqaradi.

1994-yildan hozirgi nom bilan yurtilib kelmoqda. 1990 yildan korxona mahalliy xom ashyo hisobiga mahsulot ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Angren kaolinidan va Langar pegmatitidan foydalana boshlandi. Ommabop chinni buyumlardan “Uzum”, “Oq oltin”, “Tovus”, “Navruz” nomli sharq buyumlari to‘plami , “Sabrina”, “Semurug” nomli bezatilgan ko‘zalar ishlab chiqariladi. 2002- yildan boshlab korxona mahsulotlarini chet elga eksport qilmoqda.

Samarqand choy qadoqlash fabrikasi-eng to‘ng‘ich sanoat korxonalaridan biri. O‘zbekiston yog‘- moy va oziq – ovqat sanoati uyushmasi tarkibida faoliyat ko‘rsatadi. Davlat korxonasi 1923 yilda tashkil etilgan. 1938-yilda fabrikaning yangi binosi ishga tushirilgan, 2 jahon urushi davrida kengaytirilgan. 1950-1960-yillarda yiliga 12-15 ming tonna choy ishlab chiqarilgan. 1980-1990 yillarda qo‘sishma zamoni choy qadoqlash uskunalarini o‘rnatalib, yillik choy ishlab chiqarish quvvati 28-30 ming tonnaga yetkazilgan. 1996-yilda korxonada Hindistonda ishlab chiqarilgan texnologik uskunalar o‘rnatalib, choy qadoqlash yangi rangli polimer plynokalardan foydalanish joriy etildi. Fabrikada qadoqlanayotgan choy mahsulotlari va yordamchi mahsulotlar, asosan, Hindiston va Xitoydan keltiriladi. Mahsulotlar O‘zbekistonning ichki bozoriga sotiladi. 2002-yilda 2238 tonna choy qadoqlangan mahsulot ishlab chiqarilgan.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikning dastlabki yillarida aholining ehtiyojlarini qondirish maqsadida yengil sanoat rivojlanishga katta e’tibor berdi, buning natijasida, “Samarqand shahridagi sutkasiga 7,5 tonna polepropilin ip ishlab chiqaruvchi “Siyovush –Altra Samarqand” mas’uliyati cheklangan jamiyati; Samarqand shahrida yiliga 7,5 mln. pogonametr tekstil mahsulotlarini bo‘yadigan “Samarqand–Texmagmato” qo‘sma korxonsi; Oqdaryo tumanidagi yiliga 90,0 ming metr kvadrat gilam mahsulotlari ishlab chiqaruvchi “Muhammad- Yusuf –Tekstil” qo‘sma korxonasi” [20], ishga tushrildi.

Samarqand viloyatida 2010-2012 yillarda nooziq-ovqat iste’mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarini ishga tushirish bo‘yicha manzilli Dastur doirasida gilam va gilam mahsulotlari, erkaklar va ayollar uchun kostyum, xo‘jalik mollari, galanteriya mahsulotlari, erkaklar va ayollar uchun sport poyafzallari, tikuv buyumlari va mebellar ishlab chiqarishga mo‘ljallangan 6 ta yangi korxonalar tashkil qilingan va 6 tasida modernizatsiya ishlari amalga oshirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yilning 28-yanvardagi “Mahalliy nooziq-ovqat iste’mol tovarlari ishlab chiqarish kengaytirishini rag‘batlantirish borasidagi qo‘sishma chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-1050-sonli qarori asosida 18 ta turdagи nooziq-ovqat iste’mol tovarlari ishlab chiqarish belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 15-dekabrdagi 1442-sonli qaroriga asosan viloyatda 2011-2015-yillarda sanoatni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini ta’minlash chor-tadbirlar Dasturining ijrosi bo‘yicha viloyatda 2011-yilning birinchi choragida jami 16 ta (123 foiz) loyihalalar amalga oshirilgan. Jumladan: “13 ta nooziq – ovqat va 3 ta oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish loyihalari bo‘yicha

jami 3 mln. 222 ming AQSH dollar miqdorda mablag'lar o'zlashtirilshi natijasida 210 ta yangi ish o'rirlar yaratilgan" [21].

Mahsulot ishlab chiqarishda o'sish sur'atlari oziq – ovqat sanoatida 103,3 foiz, meditsina sanoatida 102 foiz, yengil sanoatda 113, un-krupa va kombikorma sanoatida 102 va poligrafiya sanoatida 157,2 foizni tashkil etgan. Natijada, sanoat sohasining yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi o'tgan yilning shu davriga nisbatan 14,6 foizdan 17,6 foizga o'sgan. Hududiy eksportning asosiy qismi Pastdarg'om tumani va Samarqand shahri korxonalar hissasiga to'g'ri keladi.

Yana bir misol, 2008-yildan oldin viloyatning sanoat sohasi, jumladan, avtomobilsozlik va yengil sanoat tarmoqlarini rivojlantirish rejalashtirilgan edi. Buning yorqin misoli 2008- 2014-yillar mobaynida viloyat jami sanoat hajmida avtomobilsozlik sanoatining ulushi 11,9 % dan 19,4 % ga yetganligini yaqqol ko'rish mumkin.

Viloyatda sanoatning boshqa tarmoqlarini rivojlantirish borasida ham 7 yil (2008- 2014 yil) lar davomida jadal ishlar davom ettirilgan, 2015-yil 1 yanvar holatiga viloyatda oziq-ovqat sanoatida 617 ta, yengil sanoatda 460 ta, charm poyafzalda 33 ta, qurilish materiallari sanoatida 689 ta va boshqa sohalarda 562 ta korxonalar o'z faoliyatini davom ettirmoqdalar" [22]. Misol uchun, yengil sanoatda "**Daka – teks**" hamda "**DAKA**" xorijiy korxonalar, charm poyafzal sanoatida "**Asr eksport**" va "**Amir – Ul – Baxr**" Korxonalar, qurilish sanoatida "**Keramika**" kabi yirik korxonalar shular jumlasidandir. Ushbu sanoat tarmoqlarida korxonalarda 44 ming 200 nafardan ortiq aholi mehnat qilmoqda.

Viloyatning yengil sanoati korxonalarida ishlab chiqarilgan ip-kalavanning 2008-yilda 29,4 % tayyor mahsulotga aylantirgan bo'lsa, 2014-yilga kelib 67,1 foizi tayyor mahsulot sifatida ishlab chiqarilmoqda" [22].

Samarqand viloyatining sanoat korxonalarining istiqlobllari: Samarqand viloyati o'zining rivojlangan sanoati va tabiiy boyliklari , ulkan sayyoqlik salohiyati bilan mamlakatimizning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutadi. "Respublikaning yalpi hududiy mahsulotida sanoatning ulushi 2011-yilda 18 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2016-yil yakuni bilan bu ko'rsatkich qariyb 24 foizni tashkil etgan" [23]. Bugungi kunda jahondagi eng yetuksak standartlar asosida jihozlangan Samarqand avtomobil zavodida o'nlab turdag'i mashinalar ishlab chiqarilmoqda. Shu bilan birga, "British – Amerikan tabacco", "Sam Anter Gilam", "Amin Invest" qo'shma korxonalar, "Sharq sanoati" xususiy konserni singari yirik ishlab chiqarish quvvatlari viloyat sanoati rivojiga muhim hissa qo'shamoqda. "Oxirgi besh yilda viloyatda 100 dan ortiq yangi qo'shma va xorijiy korxonalar tashkil etilib, ayni paytda ularning soni 259 taga yetgani quvonarlidir. Mazkur korxonalarda yiliga 2,5 trillion so'mlik mahsulot tayyorlanmoqda" [23].

O'zbekiston Respublikasi Prezident Shavakat Mirziyoyev 2016 yil 8 noyabr kuni Samarqand viloyatining Kattaqo'rg'on shahrida viloyat saylovchilar bilan uchrashib suhbatlashganda quydag'i dasturlarni bayon qilgan edilar: " 2017 – 2021 yillar davomida yengil sanoatda umumiy qiymati 240 milliard so'mlik 105 ta investitsiya loyihasi joriy etiladi. Buning natijasida viloyatda paxta tolasini qayta ishslash darajasini keskin oshirish mo'ljallanayotganini ta'kidlash lozim.

Misol uchun, 2018-2019-yillarda Samarqand shahrida "Neks tekstil" korxonasi tomonidan 21 milliard so'mlik sarmoya hisobiga 6 ming tonna ip-kalava ishlab chiqarish tashkil etiladi. Jomoboy tumanida 37 million yevro investitsiya kiritish orqali 10 million kvadrat tayyor material ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan korxona barpo etiladi.

Oziq – ovqat sanoatida kelgusida besh yilda umumiy qaymati 425 milliard so'm bo'lgan 261 ta loyiha amalga oshiriladi. Natijada mevani qayta ishslash darajasi bugungi kundagi 12,5 foizdan 2021 – yilga borib qariyb 36 foizga, sabzavotlarni qayta ishslash esa 22 foizdan 38 foizga yetkaziladi.

Engil, charm – poyabzal, farmatsevtika sanoatida 351 milliard so'mlik investitsiya hisobidan 303 ta loyihami amalga oshirish rejalashtirilmoqda. Shular qatorida, kimyo, elektr, mashinasozlik va boshqa sohalarda jami 1 trillion 300 milliard so'mlik investitsiya o'zlashtirilib, 233 ta ishlab chiqarish obekti tashkil etiladi.

2017-2021-yillarda **tekstil va tikuv – trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish chora – tadbirlar dasturiga** muvofiq viloyatda umumiy qiymati 240 milliard so'mlik 105 ta loyiha ishga tushirilib, minglab yangi ish o'rirlari yaratiladi" [23].

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. –Toshkent, 2004. 7- son, 464-b.
2. Samarqand statistika boshqarmasi ma'lumoti 22. 12. 2003.
3. Samarqand viloyat hokimlik devonxona arxivsi. Fond №1.Ro'yxat №1.Delo №1410. 135- varaq.4-5 betlar.
4. Samarqand viloyat arxivsi. Fond №2048 Ro'yxat № 1. Delo №23 . 43- varaq. 40- bet.

5. Samarqand viloyat arxivisi. Fond № 2048 .Ro`yxat №1 delo № 38. 4 – bet.
6. Samarqand viloyat hokimlik devonxona arxivisi. Fond №1.Ro`yxat №1 .Delo № 2216. 162- varaq. 12-bet.
7. Samarqand viloyat arxivisi. Fond №2048.Ro`yxat№1.Delo№ 23. 43 varaq. 32-bet.
8. Samarqand viloyat arxivisi. Fond № 2048 .Ro`yxat №1 Delo № 38. 43 varaq. 7-bet.
9. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivisi ma'lumoti. 29.01.2008.
10. Samarqand viloyat arxivisi. Fond № 2048 .Ro`yxat №1 Delo № 23. 43-varaq. 6-bet.
11. Samarqand viloyat hokimligi devonxona arxivisi. Fond № 1.Ro`xat №1.Delo №1457. 139 – varaq, 22 -bet.
12. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. –Toshkent- 2004-yil, 7 son , 479 bet.
13. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivisi ma'lumoti. 20.01. 2008.
14. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivisi ma'lumoti. 29.01. 2015.
15. Zarafshon gazetasi 2011 yil 27 dekabr 154 – son, 1- bet.
16. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2004 yil 7 son – 476 bet.
17. Samarqand viloyat hokimlik devonxona arxivisi. Fond №1.Ro`yxat №1.Delo № 2216. 162-varaq, 18 -bet.
18. Samarqand viloyat hokimlik devonxona arxivisi. Fond№1. Ro`yxat №1.Delo № 2216. 162-varaq, 12 -bet.
19. Zarafshon gazetasi. 2003 yil 24 aprel, 5 bet.
20. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivisi ma'lumoti . 12.12.2007.
21. Samarqand viloyat hokimlik devonxoan arxivisi. Fond№1 Ro`yxat №1. Delo № 2407. 72- varaq, 16-17 betlar.
22. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivisi ma'lumoti. 29.01.2015.
23. Shavkat Mirziyoyev . Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: “O'zbekiston”, 2017. 181– bet.

UDK: 9(575.141)

AMIR SHOHMUROD HUKMRONLIGI DAVRIDA SAMARQAND

M. G. Xasanov

*Samarqand davlat universiteti
elmagistrado@inbox.uz*

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVIII asrda Samarqand shahrining xarobaga aylanishi, asr oxiriga kelib, ya'ni Buxoro amiri Shohmurod davrida qayta tiklanishi, shaharning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti yana jonlanishi, bu borada amirning amalga oshirgan chora tadbirlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ashtarkoniylar humkronligining siyosiy inqirozi, Buxoro amirligi, mang'itlar sulolasi, Muhammad Rahimxon, Amir Shohmurod, Muhammad Husayn, 24 ta yangi guzarlar, “oq uyli, ola bayroqli” maqomi, Chorsu, pul islohoti, Amir Shohmurod ko'chasi.

Самарканд во времена правления Эмира Шахмурада

Аннотация. В статье освещена история Самарканда в XVIII веке. Рассмотрено восстановление Самарканда под руководством Шахмурада, эмира Бухары, в конце века, возрождение социально-экономической жизни города, и меры, принятые эмиром для этой цели.

Ключевые слова: город Самарканд, XVIII век, политическая депрессия Аштарханидов, Бухарский эмират, династия Мангитов, Мухаммад Рахимхан, Эмир Шахмурад, Мухаммед Хусейн, 24 новых общины проживания, Чорсу, денежная реформа, улица Эмира Шахмурада.

Samarkand during Amir Shahmurad's reign

Abstract. The article highlights the history of Samarkand in the XVIII century. The restoration of Samarkand under the leadership of Shaxmurad, the emir of Bukhara, at the end of the century, the revival of the social and economic life of the city and the measures taken by the emir for this purpose are considered.

Keywords: political depression of the Ashtarkhanids, Bukhara Emirate, mangit dynasty, Muhammad Rakhimkhan, Emir Shahmurad, Muhammad Khusein, Chorsu, monetary reform, Emir Shahmurad Street.

Kirish. Sharqning eng qadimi shaharlardan biri Samarqand azaldan “Yer yuzining sayqali”, “Qadimi va hamisha navqiron shahar”, “Islom dunyosining qimmatbaho gavhari” kabi nomlar bilan

e'tirof etilib kelinadi. Boy tarixga ega Samarqand shahri bugunga qadar eng yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz sifatida ko'plab buyuk shonli davrlarni guvohi bo'ldi. Bu borada Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrlarini bildirgan edilar: "Bu go'zal vohadagi ko'hna Afrosiyob yodgorliklari, Shohizinda ansambl, Xazrati Xizr masjidi, Xazrati Doniyor maqbarasi, muazzam Registon maydoni singari o'nlab-yuzlab noyob obidalar bugungi kunda ham butun dunyoni o'ziga maftun etib kelmoqda. Qadimda Sug'diyona va Maroqand nomi bilan mashhur bo'lgan davlatlarning shu zaminda barpo etilgan milliy davlatchiligidan tamal toshlari aynan shu yerda quyilganidan dalolat beradi. Bu haqda gapirganda, Samarqandni o'zining buyuk saltanatiga poytaxt qilib, uni jahondagi eng qudratli va obod shaharlardan biriga aylantirgan Sohibqiron Amir Temur va u kishining nabirasi Mirzo Ulugbek bobolarimizning nomlarini hurmat-ehtirom bilan tilga olishimiz tabiiydir. Bu tabarruk diyor dunyo ilm-u fani va madaniyati rivojida beqiyos o'rin tutadigan Imom Buxoriy, Imom Moturidiy, Qozizoda Rumi, Ali Qushchi, Xo'ja Ahror Valiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Abulays Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy kabi ko'plab aziz-avliyolar, shoir va allomalar uchun kamolot beshigi bo'lib xizmat qilgani barchamizga g'urur bag'shaydi" [1].

Qadimgi davrda, hamda Buyuk ipak yo'li amalda bo'lgan asrlarda taraqqiyotning yuksak cho'qqisiga erishgan Samarqand shahri ming afsuski ma'lum davrlarda tahlikali og'ir damlarni ham o'z boshidan kechirishga majbur bo'lgan, lekin yillar o'tib qaytadan tiklanib yana ko'rksam va gavjum shaharga aylangan. Qadimiy va markaziy shaharlarning taraqqiyotini o'rganish bilan birgalikda, ularning tushkunlikka uchrashi, buning sabab va oqibatlarini, qayta tiklanib oldingidek obod shaharga aylanish jarayonlarini tahlil qilish tarix fanining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ishda XVIII asrda oxirida Samarqandda yuz bergen muhim tarixiy voqealarni yoritish maqsad qilingan.

Samarqand shahrining tushkunlik davri: sabablar va oqibatlar. XVIII asr Buxoro xonligi, ayniqsa Samarqand uchun juda og'ir kechdi. Bu bevosita ashtarxoniyalar sulolasi humkronligining siyosiy inqirozi bilan bog'liq edi. 1708-yilda Ubaydullaxon tomonidan amalga oshirilgan pul islohoti natijasida pulning qiymati tushib ketgan edi, buning natijasida xonlikdagi barcha shahrlar qatori Samarqandning ham iqtisodiy hayoti izdan chiqqa boshladи. Taxtga Abulfayzxonning kelishi siyosiy vaziyatni battar chigallashtirdi: ko'pchilik mansabdorlar tamagirlilik va xalqni talash bilan mashg'ul bo'ldi, soliqlar miqdori oshdi, bekliklarning mustaqil hukmronlikka intilishlari kuchaydi, shuningdek, tashqi hujumlar jung'orlar va keyinchalik Eron shohi Nodirshoh bosqinchiligi eng daxshatlisi bo'ldi. Bu voqealarda Samarqand ahli ko'p aziyat chekdi va shaharni tark etishga majbur bo'ldi, ayrim samarqandliklar dushmanlarga asir bo'ldi. Ayrim manbalarda shaharda vabo tarqalib, ko'pchilik vafot etganligi haqida ma'lumot ham keltirilgan [2]. Shu sababli Samarqand o'ziga nomunosib qiyofaga kirdi ya'ni huvillagan qarovsiz shaharga aylandi. Shaharning achinarli ahvoli bo'yicha Abdurahmon Tole', Abu Tohirxo'ja, Humuliy kabi muarrixlar o'z asarlarida bayon etganlar. XVIII asr II yarmida hokimiyat tepasiga mang'itlar keldi. Buxoro amirligining birinchi humkdori Muhammad Rahimxon Samarqandni tiklashga o'rniib ko'rди, shaharni suv bilan ta'minlagan Darg'om kanalini tiklatdi, Hisorni egallab minglab oilani shaharga ko'chirdi, lekin bu sezilarli darajada natija bermaydi, bundan tashqari hukmdorning bevaqt o'limi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotini rivojlantirish uchun boshlangan ko'pgina ishlar oxiriga yetmasdan qoldi. Hokimiyat mang'itlar sulolasi vakili Doniyolbiy otaliq qo'lostiga o'tsada, Buxoro davlati tushkunlik davrini boshidan kechirishda davom etdi.

Amir Shohmurod – Samarqand bunyodkori. Faqatgina XVIII asr oxiriga kelib, shaharning tiklanishiga katta e'tibor berildi va bu obodonlashtirish ishlari keyingi asrda ham davom ettirildi. Samarqandning tiklanishi bevosita tarixda "Amiri ma'sum" nomi bilan mashhur bo'lgan Buxoro amiri Shohmurod (1785-1800 y.y.) nomi bilan bog'liq. Mang'itlar sulolasi hukmdorlari orasida Amir Shohmurod o'zbek davlatchiligi tarixida chuqur iz qoldirgan bo'lib, mamlakat va xalq hayoti uchun zarur islohotlarni amalga oshirgan, amirlikda tinchlik, farovonlik va ijtimoiy adolatni o'rnatib siyosiy barqarorlikni ta'minlagan edi. Amir Shohmurod o'z hukmronligi davrida Samarqand shahriga juda katta e'tibor berib, ijtimoiy-iqtisodiy hayotini tiklagan. Amir Shohmurod amirlik taxtiga qadar 1780-1785 yillarda Samarqand shahri hokimi sifatida ushbu shaharni idora qilgan. O'sha yillardayoq Samarqand shahrini keng qamrovli tiklash ishlari boshlangan edi. Shohmurod otasi Doniyolbiy otaliqning o'limidan so'ng Buxoro amirligi taxtiga chiqadi, hamda Samarqand shahrini tiklash ishlarini hukmronligining so'ngi yillariga qadar davom ettiradi. 1786-yilda Amir Shohmurod kenja o'g'li Muhammad Husaynni Samarqand hokimi etib tayinlaydi. Garchi, Muhammad Husayn shaharni boshqarsada, asosiy nazorat otasining qulida edi. Amir Shohmurod qurilish va obodonlashtirish ishlaridan oldin Samarqand shahar tarhini chizgan.

Amir Shohmurod barpo etgan guzarlar. Ma'lumki, shaharni shahar qilgan jihat bu avvalo uning aholisi, aholi soniga qarab shaharning katta yohud kichikligi aniqlanadi. Shu bois Shohmurod shaharni tiklashda amaliy ishni dastavval shaharni aholi bilan to'ldirishdan boshladи. Ba'zi manbalarda o'sha vaqtda shaharda 1000 ta xonardon istiqomat qilgani aytiladi [3]. Samarqand uchun bunday aholi soni albatta juda kam edi. Bu

muammoning yechimi uchun siyosiy sharoit ham yetilib turgandi. Gap shundaki, shaharni unga yaqin hududlardagi aholi hisobiga to‘ldirish mumkin edi, ammo bu ko‘pgina norozilikka sabab bo‘lishini yaxshi bilgan amir boshqacha yo‘l tutdi ya’ni mustaqillikka intilganbekliklardagi aholining ma’lum qismini isyon qilgani uchun jazo tariqasida Samarqandga joylashtirdi. Bunga esa tabiiyki hech kim monelik qilolmas edi. Mazkur tadbir nafaqat Samarqandning aholiga bo‘lgan ehtiyojni bartaraf etdi, balki mang‘itlarning hokimiyatini mustahkamlash, mamlakatni markazlashtirish siyosatini osonroq kechishi va tinchlikni ta’minalashga xizmat qildi. Bundan tashqari ushbu siyosatda Amir Shohmurodning imkon qadar qon to‘kmaslikka intilishini ko‘rishimiz mumkin. Shunday qilib Shohmurod Samarqandda 24 ta yangi guzarni, hamda har bir guzar uchun alohida masjidlarni barpo ettirgan. Amir Jizzax, O‘ratepa, Yom, Xavos, Urgut, Toshkent kabi hududlarini bo‘y sundirgach, egallangan hududlarni itoatda saqlash, isyonlarni oldini olish, hamda shaharni to‘ldirish maqsadida u yerdagи aholining ma’lum qismini Samarqandga ko‘chirtirgan edi. Aholining qaysi hududdan ko‘chirib keltirilganligiga qarab guzarlar nomlangan, masalan Urgutiy, Toshkandiy, Yominiy, Xovasiy, Zominiy va hokazo.

Ko‘chirma qilib keltirilgan aholiga “oq uyli, ola bayroqli” maqomi berilgan. Buning ma’nosini shundaki, ko‘chirma qilingan aholi oqsoqolining uyi yoki guzarining markaziy binosi oqqa bo‘yalib, tomiga ola bayroq qadab qo‘ylgan. Chunki, ko‘chirma qilinganlardan tashkil topgan mahalla aholisiga amirlik tomonidan bir qator imtiyozlar berilgan ya’ni ma’lum muddat turli soliqlardan ozod qilingan, savdo rastalari, shahardan tashqari hududdan dehqonchilik uchun yerlar ajratilgan. Oq uy ola bayroq esa amir soliqchilari va boshqa turli mutasaddi amaldorlar uchun muayyan belgi vazifasini o‘tagan [4]. Bunda biz o‘sha davrning davlat tomonida o‘ziga xos ijtimoiy himoya qilishini ko‘ramiz. Ko‘chirma qilingan aholining avvalgi turmush tarzi asosan dehqonchilik bo‘lsada, asta-sekin hunarmandchilik, savdo-sotiq ishlari bilan ham faol shug‘ullana boshlashgan. Xususan, Xavoslik mahallasida hunarmandchilikning temirchilik sohasi yaxshi rivojlangan, Toshkentlik mahallasi ahli esa o‘z faoliyatlarini asosan savdo – sotiqqa yo‘naltirgan. Navqand qishlog‘idan ko‘chirma qilingan Xayrobod mahallasi aholisi kavush – maxsi, mo‘kki (tosh tavon) singari poyafzal tikish, ko‘nchilik, tikuvchilik, mayda savdogarchilik bilan shug‘ullangan [5]. Amir Haydar hukmronlik yillarda Samarqandda guzarlar soni ko‘paygan va Qalandarxonha, Xayrobod, So‘zangaron, Xo‘ja Ahror kabi dahalarga bo‘lingan. XIX asr o‘rtalariga kelib shahar aholisining soni 30000 ga yetgan [6].

Samarqandning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va xo‘jaligi. Samarqand va uning atrofidagi dehqonchilik hududlari ham Amir Shohmurodning e’tiboridan chetda qolmagan. Xususan, irrigatsiya ya’ni sug‘orish tarmoqlarining kengaytirilishiga alohida e’tibor berilib, Urgut tumanini sug‘organ 40 chaqirim uzunlikdagi Qozonariq qazilgan, hamda Oqdaryo va Qoradaryodan ham nahrlar chiqarilgan. Samarqand boradigan Darg‘om kanali irmog‘i muntazam ravishda tozalanib turilgan. Natijada qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga, bog‘-rog‘larning ko‘payishiga muhim omil bo‘ldi. 1785-yilda Samarqandda Chorsu savdo binosi qurilgan bo‘lib, shahar iqtisodiyotini rivojlantirishga xizmat qilgan. Bundan tashqari shaharda boshqa bozor va rastalar ham qurilgan.

Shuni ham alohida ta‘kidlash lozimki, Amir Shohmurod tomonidan pul islohotining o‘tkazilishi, soliqlar soni va miqdorining kamaytirilishi boshqa shahar qatori Samarqand shahrining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ijobjiy ta’sir ko‘rsatdi, shahardagi qayta tiklanish va rivojlanish jarayonini tezlashtirdi. Shu o‘rinda Amir Shohmurod o‘tkazgan pul islohoti haqida ayrim ma’lumotlar bilan tanishsak maqsadga muvofiqdir. Amirlik aholisining barcha qatlami eski siyqa tangalardan charchab, qiymati yuqori tangalarga anchadan beri ehtiyoj sezib kelayotgan edi. Chunki ashtarkoniylar davrida zarb qilingan tangalar o‘z qiyamatini yo‘qotib bo‘lgan, bu esa o‘z navbatida savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo‘jaligi kabi sohalarning rivojlanishiga juda salbiy ta’sir ko‘rsatyongan edi.

1785-yilda Amir Shohmurod ashtarkoni Abdulg‘ozixon qo‘llab-quvvatlashi bilan pul islohotini o‘tkazadi va Abdug‘ozixon nomidan kumush tangalar zarb ettirdi. 1787-yilda Shohmurod o‘zini amir ulmuslimiy deb e‘lon qilgach, hokimiyat rasman uning qo‘liga o‘tadi. Shunday so‘ng Amir Shohmurod “Amir Doniyol” nomi ostida tangalarini sof oltin va kumushdan zarb ettiradi. Umuman olganda Amir Shohmurod butun hukmronligi davomida faqat otasi nomidan tangalar zarb etishni buyurgan, o‘z ismini tangalar hamda xutbada keltirilishini taqiqlab quygan. Amir Shohmurodning tangalari mamlakat bo‘ylab tez tarqalishiga yana bir sabab, amir har bir shaxsning kumush tangalarni o‘zi mustaqil zarb qilishiga sharoit yaratib berishidir. Fuqarolar esa o‘z navbatida foiz hisobida bu ishi uchun davlat xazinasi foydasiga haq to‘lashi ham kerak edi..

Amir Shohmurod zarb ettirgan tangalar vazni, yuza o‘lchovi, probasi, zarb etish texnikasi, unda qayd etilgan yozuvlari bilan oldingi eski tangalardan keskin farq qilgan. Amir Shohmurodning dastlabki tangalari sof kumushdan bo‘lgan, 1787-yildan sof oltin tangalar zarb etilib, muomilaga kiritilgan, faqatgina hukmronligining so‘nggi yillarda misdan tangalar zarb ettirgan. Amir Shohmurod davrida zarb etilgan bitta tanganing og‘irligi 7/10 misqolni ya’ni 3,36 grammni, yuza o‘lchami 9/10 dyuymni tashkil etgan. Buxoro amirligida oltin tangalar “tillo” yoki “ashrafi”, kumush tangalar “tanga”, mis tangalar esa “fulus” yoki “pul” deb atalgan, 1 tillo 22 tangaga, 1 tanga 50 pulga teng bo‘lgan[7].

Pul islohoti nafaqat ichki savdo rivojiga, balki tashqi savdo rivojiga xizmat qildi.XVIII asrning oxirida Samarqand bozorlariga Rossiya, Xitoy, Hindistondan turli buyumlar keltirilgan[8]. O‘z navbatida Samarqand

shahri va uning atroflarida yetishtirilgan qog'oz, olacha choponlar, sopol buyumlar, quruq meva, qorako'l teri kabi tovarlar chet el savdogarlariga sotilgan[9]. Amir Shohmuroddan so'ng taxtga o'g'li Amir Xaydar o'tirdi. Amir Xaydar otasi boshlagan Samarcanddagi obodonchilik ishlari davom ettirdi, uning davrida yangi mahallalar ko'paydi, bozor va rastalar qurildi, Rossiya, Afg'oniston va Hindistondan savdogarlar qatnovi jadallahdi, hunarmandchilik va savdo-sotiq ancha rivojlandi.

Samarqanddagi obodonchilik ishlari. Amir Shohmurod Samarcand va Buxorodagi ko'plab madrasalarni ta'mirlatib, ushbu muassasalar faoliyatini qayta yo'lga quygan, bu esa ilm-fanning yana rivojlanishiga sabab bo'ldi. Xususan, o'sha davrda Samarcanddagi Xoja Ahror madrasasi, Ulug'bek madrasasi, Shayboniyxon madrasasi kabi madrasalarni qayta ta'mirlangan. Madrasalarga tegishli vaqf mulki tartibga solindi. Madrasalardagi o'tiladigan diniy bilimlar diy mutaassiblikdan holi tarzda o'tilishi qat'iy nazorat qilingan.

Amir Shohmurod davrida muqaddas ziyoratgohlarga ham alohida e'tibor berilgan. Jumladan, Xo'ja Ahror Vali maqbarasi, Shohizinda ziyoratgohi obodonlashtirilgan, Samarcand yaqinidagi Dahbed mavzesida joylashgan Maxdumi A'zam ziyoratgohi ham qayta barpo qilingan [10]. Amir Shohmurodning Samarcandda dafn etilgan shayx va avliyolarga ixlosi baland bo'lgan, ularning qabrлari obod etilishini va ziyorat qilinishini nazorat qilgan. Amirning o'zi siyosiy boshqaruv faoliyatiga qadar tasavvuf ilmining Naqshbandiya tariqati bilan shug'ullangan, Shayx Muhammad Safarning muridi bo'lgan.

Amir Shohmurod hukmdorligi davridan qolgan me'morchilik namunasi bu - o'sha davrning bosh savdo binosi Chorsudir. Shohmurod 1785-yilda Samarcand markazida aniqrog'i Registon maydonining shimoli-sharqida (Sherdor madrasasi orqa tomonida) baland gumbazli, olti qirrali bo'lgan Chorsu – «Toqi musaddas» savdo binosini qurdiradi. Chorsu forscha so'z bo'lib, "chor" – "to'rt", "suk" – "bozor" ya'ni chorahadagi bozor joy, to'rt tomonga ochilgan yo'l ma'nosini anglatadi [11]. Chorsu olti asosiy ko'cha yo'nalihilarning kesishgan joyida qurilgan. Shunga ko'ra bino olti qirrali shakl berib qurilgan.

Xulosa. Amir Shohmurod hukmrонligi davrida Buxoro amirligi gullab-yashnadi, tinchlik hukm surdi. Amir Shohmurod oldida turgan mamlakatni markazlashtirish, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotni ko'tarish vazifasini muvaffaqiyatli amalga oshirib, davlat rivoji va xalq ravnaqini ta'minlaganadolatli hukmdorga aylandi va xalq hurmat e'tiborini qozonib "Amiri ma'sum" nomiga sazovor bo'ldi. Shuningdek, Amir Shohmurod Samarcand tarixida ham Alp er Tonga, Spitamen, Varxuman, G'urak, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bahodur Yalangto'shibiy kabi Samarcand hukmdorlari qatorida alohida o'rin tutadi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng ajdodlarimizning nomi abadiylashtirish ishlari olib borildi, ya'ni viloyatlarimizda mavjud bo'lgan ko'chalar hamda mahallalarining ko'pchiligiga ularning nomlari berildi. Xususan, Samarcand viloyati hokimligi tomonidan 1994-yil 28-dekabrda 565-qarori bilan sobiq Orlovskaya ko'chasi Amir Shohmurod ko'chasi deb ataldi [12]. Albatta, bu Amir Shohmurodning Samarcand shahri uchun ezgu qilgan ishlari bir hurmatdir. Maktab o'quvchilar Vatanimiz tarixidagi al-Beruniy, ibn Sino, al-Farg'oniy, al-Xorazmiy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo kabi tarixiy shaxslarimiz sanashganda Amir Shohmurodning ismi ham shu nomlar qatorida bo'lishi istar edim. Zero, yosh avlodning vatanparvar, xalqparvar va insonparvar inson bo'lib tarbiyalanishida Amir Shohmurodning hukmrонlik tarixi ibrat bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

- Мирзиёев Ш. "Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз" –Т.: "Ўзбекистон", 2017. 177-б.
- Сувонкулов И. "Самарқанд қадамжолари". –Т.: «Фан», 2006. 31-б.
- Сувонкулов И. "Самарқанд қадамжолари". - Т.: «Фан», 2006. 31-б.
- Пардаев А.Х. XVIII асрнинг иккинчи ярмига oid Самарқанд шаҳри маҳаллалари тарихи ва ахоли демографияси ҳақида айrim мулоҳазалар. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишиланган халқaro илмий симпозиум материаллари. Тошкент-Самарқанд Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси,«Фан», 2007. 374-б.
- Абрамов М.М. Гузары Самарканда. –Т.: "Ўзбекистон", 1989. 37-с.
- "Самарқанд тарихи"/Масъул мухаррир И.М. Мўминов. –Т.: «Фан», 1971. 286-б.
- <http://uni-numizmat.narod.ru/html/mavzu17.html>
- "Самарқанд тарихи"/Масъул мухаррир И.М. Мўминов. – Т.: «Фан», 1971. 285-б.
- Ражабов К. Манғитлар сулоласи даврида Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишиланган халқaro илмий симпозиум материаллари Тошкент - Самарқанд Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси. «Фан», 2007. 367-б.
- Анке Фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII - XIX вв.). - Алматы, Дайк-пресс, 2004. 268-269 с.
- [https://ru.wikipedia.org/wiki/Чорсу_\(Самарқанд\).html](https://ru.wikipedia.org/wiki/Чорсу_(Самарқанд).html)
- Сувонкулов И. "Самарқанд қадамжолари". – Т.: «Фан», 2006. 32-б.

UDK: 9(575.1)

EFTALIYLAR – O'RTA OSIYO HUDDIDA YASHAGAN QADIMGI XALQ**S. N. Tursunov**

*Termiz davlat universiteti
tursunovsafullo12@mail.ru*

Annotatsiya. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan eftaliylarning kelib chiqishi, hududiy joylashuvi, etnik nomlari, etnologiya tarixshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari, ularning ijtimoiy-turmush tarziga oid etnologik manbalar ilmiy bayon etilgan.

Kalit so'zlar: eftalitlar, nomlar, arman va xitoy manbalari, oqlar, xunlar, xionitlar, yahudiylar, numizmatik ma'lumotlar, urf-odatlar, so'g'dlar, hujjatlar, qadimgi aholi punktlari, etnonimlari, turkiy qabilalar.

Эфиопы - древние люди Центральной Азии

Аннотация. В статье научно анализированы происхождение эфталитов, которые имели важное значение в этногенезе и этнической истории узбекского народа, а также территориальное расположение, этнические названия, результаты исследований, осуществлённых в историковедении этнологии, также этнологические сведения, относящиеся к их социальному образу жизни.

Ключевые слова: эфталиты, названия, армянские и китайские источники, белые, хунны, хиониты, иудей, нумизматические сведения, обычаи, согдийцы, документы, древние поселения, этнонимы, тюркские племена.

Ethiopians - Ancient People of Central Asia

Abstract. The article scientifically analyzes the origin of the Ephthalites, who were important in the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people, as well as the territorial location, ethnic names, the results of studies carried out in the history of ethnology, as well as ethnological information related to their social way of life.

Keywords: Ephthalites, names, Armenian and Chinese sources, whites, Huns, Hionites, Jews, numismatic information, customs, Sogdians, documents, ancient settlements, ethnonyms, Turkic tribes.

Tarixiy manbalarda eftaliylar turli nomlar bilan atalgan. Arman manbalarida *intagakan* (*itagakan*) yoki *eptagaka* [1], *eftalit* [2] vizantiya yilnomalarida *tetal* [3], *abdel* [4] va *eftali* [5], tibet hujjatlarida *xebdo* [6], o'rta forscha^{eftal} va *xeftal*; tojik-forscha – *xetal* va *xaytal* [7]; arabcha – *xaytal* [8], *eftaliy* [9] va *yafatal* [10]; xitoycha *yeda* va *idan* [11], «Tarixnomai Hirota»da *xayatle* nomi bilan tilga olinadi [12]. Ieshu Stilit eftaliylarni *gunn* nomi bilan qayd qiladi [13].

Mavjud ilmiy-tarixiy manbalar asosida eftaliylarning kelib chiqishi to'g'risida ilgari surilgan fikrlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin: Birinchi fikrga ko'ra, ular katta Yuechjilar, ya'ni kushonlar bilan bir urug'dan kelib chiqqan. Xususan, xitoy yilnomasi bo'lgan «Beyshi»da yozilishicha, «Yeda xonadoni egasi Katta Yuechji bilan birga yagona urug'dan kelib chiqqan». «Suysu»da ham Idan xonadoni Katta Yuechjining bir tarmog'i ekanligi ko'rsatiladi [14]. Arman tarixchisi Egishe Vardapet Itagakan (Intagakan) provinsiyasi hukmdorini Kushon shohi deb ataydi [15]. Vizantiya tarixchisi Sebeos miloddan avvalgi III asr o'rtalarida Parfiya davlatining tashkil topishi haqida quyidagilarni yozadi: «Baxl – Shakastondagi *tetal* shohining o'g'li buyuk Arshak Kushonlar mamlakatiga podsho bo'ldi hamda sharq va shimaldagi barcha xalqlar unga bo'yin egdilar» [16]. Shu bilan birga, Sebeos, Perozning aynan kushonlar bilan bo'lgan jangda halok bo'lganini ham ma'lum qiladi [17].

Yuqoridagi ma'lumotlar eftaliylarning kushonlar bilan ma'lum bir qon-qardoshlik aloqalariga ega ekanligini ko'rsatadi. Ammo tarixiy manbalarga asoslanadigan bo'lsak, ularni aynan kushonlar deb hisoblab bo'lmaydi. Chunki VII asr «Arman geografiyasida» eftalitlarning nomi tuxarlar bilan bir qatorda keltiriladi [18]. Xitoy yilnomasi «Beyshi»da *yeda* xalqi bilan birga katta Yuechji va kichik Yuechjilarning nomi ham qayd etiladi. «Beyshi»da ma'lum qilinishicha, eftaliylar tili jujan, gaogyuy va turk tillaridan mutlaqo farq qiladi [19]. Bu esa, eftaliylarning etnik kelib chiqishini aniqlashda muayyan qiyinchiliklarni tug'diradi.

Ikkinchi fikrga ko'ra, eftaliylar xioniylarning bir tarmog'i bo'lgan. Ko'pchilik tadqiqotchilar oq xunn va xion nomlarining bir-biriga mos kelishini hisobga olib, ularni xioniylarning bir tarmog'i sifatida bilishadi. S.P.Tolstovning yozilishicha, «kidariylar va xioniylar nomi bilan tarix sahnasiga hamisha eftaliylar

chiqib kelishgan» [20]. Lekin bu fikrni qabul qilish qiyin. Chunki arman, vizantiya va xitoy manbalari bu qabilalarni hamisha alohida qilib ko'rsatgan. Ilk o'rta asrlar davriga oid eron manbalarida oq xion (spet xion) va qizil xion (karmir xion) nomli xalqlar tilga olinadi. Hind manbalarida oq va qizil xun xalqlari eslatib o'tiladi [21]. Shuni aytib o'tish lozimki, hind manbalaridagi xunalar – bu eftaliylardir. Vizantiya tarixchisi Feofan Vizantiyskiyning xabari diqqatga sazovor. Uning yozishicha, Tanais daryosidan sharqda turklar yashaydilar. Ular qadimda massagetlar deb atalgan, forslar tilida bu turklarning nomi kermixonlardir [22]. Vizantiya tarixchisining xabari xioniylar bilan eftaliylarning alohida xalq ekanligini ko'rsatadi. Garchi arman va vizantiya manbalari xioniy, kidariy va eftaliylarni xunn qabilasi sifatida bilishsa-da, ularning nomlarini alohida qilib ko'rsatishadi. Qolaversa, Vizantiya tarixchilari Yevropaga bostirib kirgan xunnlar bilan eftaliylarni ajrata olishgan. Shu jihatdan olib qaralganda, kermixon nomini tilga olgan Vizantiya tarixchisi ularni eftaliylar bilan adashtirmaganligiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Xitoy manbalarida ham idanlarning kelib chiqishi Sude (So'g'diyona) ni bosib olgan xunn (xion)lar bilan bog'lanmaydi. L.Gumilev esa, xioniylarning kelib chiqishini Orol va Kaspiy dengizining shimolidan axtarish lozim, deb hisoblaydi [23].

Uchinchi fikrga ko'ra, ular Amudaryo va Sirdaryo havzalarining qadimgi aholisi bo'lgan. A.N.Bernshtam eftaliylarning kelib chiqishini ikki hudud: birinchisi – Sirdaryoning o'rta va quiy havzasini, ikkinchisi – Amudaryoning yuqori havzasida bo'lganligini ko'rsatadi [24]. Rus olimi L. Gumilev eftaliylarning ilk vatani Pomirning g'arbiy yonbag'irlari bo'lganligi haqida xulosa beradi [25]. Shunga o'xshash fikr yapon olimi K. Enokining ishlarida ham kuzatiladi. S.P.Tolstov ularni Orol bo'yalaridan kelib qolganligini ta'kidlaydi [26]. E.V.Rtveladze esa ularni Baqtriya-Toxaristonning tub aholisi bo'lgan, deb hisoblaydi.

Garchi «Beyshi»da *yeda* ko'chmanchi xalq sifatida qayd etilsa-da, ularning hukmdori Bodiyon shahrida yashashi va bu shaharda ko'plab budda ibodatxonalari borligi qayd qilinadi [27]. Arxeologik tadqiqotlar III-VI asrlarda Janubiy Sibir va Shimoliy Qozog'iston dashtlarida yashagan sarmat va ugorsamodiy qabilalari bilan eftaliylarning hech qanday aloqaga ega emasligini ko'rsatadi [28]. Qolaversa, ularning jang qilish uslubi ham ko'chmanchi xalqlarga xos emas [29]. Numizmatik ma'lumotlar IV asr oxiri – V asr birinchi yarmida Toxaristonda zarb qilingan tangalar xioniylarga emas, balki eftaliylarga tegishli ekanligini ko'rsatadi. Tangalardagi unvonlar esa, shubhasiz, baqtriyaliklarga xosdir [30].

Xitoy yilnomalarida aytilyarda badavlat kishilar vafot etsa toshdan qilingan maqbaralarda dafn etilgan [31]. Toshdan qilingan maqbara-mug'xonalarga o'z vaqtida K.I.Inostransev ham e'tibor qaratgan edi. B.A. Litvinskiy mug'xona, maqbara inshootlari hamda boshqa faktlarni o'rganib, eftaliylarning shakllanishida Farg'onaning tog'oldi qabilalari ham muhim rol o'ynaganligi haqidagi xulosaga keladi [32]. Eftaliylarning etnik mansubligi bo'yicha ham har xil fikrlar bor. Bir guruh olimlar eftaliylarni xunnlardan kelib chiqqan, shu bois ular qadimgi turk-mo'g'ul xalqlariga tegishli deb hisoblashsa, boshqalari ularni eroni xalqlar bilan bog'lashadi. Bu masalaga oydinlik kiritish uchun qo'limizda mavjud bo'lgan materiallarga murojaat etishimizga to'g'ri keladi.

Ahmad al-Balazuriyning yozishicha, arablarning Ko'histonga yurishi vaqtida ularning qarshisidan *xaytal* aholisi chiqib kelgan. Ularning kelib chiqishi turklardan bo'lgan, boshqalarning aytishicha, ular aslida Fors aholisidan bo'lgan [33]. Shuningdek, Balazuriy arab sarkardasi Musa ibn Abdulloh ibn Xozim as-Sulami Termizni egallab olgan vaqtda (689-yilda) unga Termiz aholisi sirasidan bo'lgan xaytalar va turklar qarshi chiqishganligini ma'lum qiladi [34]. Xitoy manbalarida eftaliylarning urf-odatlari turklarning urf-odatlariga o'xshashi qayd etiladi [35]. 726-yili Toxaristonda bo'lgan koreys sayyohi Xoy Chao o'lka aholisining yarmini *xu*, qolgan yarmini turklar tashkil etishini ta'kidlaydi [36]. L.N.Gumilevning yozishicha, eftaliylarning qabilaviy nomi *xua* bo'lgan. Bu nom Xuttalyon atamasida saqlanib qolgan [37].

Mug' tog'idan topilgan so'g'd hujjatlarida Xuttalon *ywtwrstan* (Xutturston yoki Xuttulston) shaklida tilga olinadi. Bu nom o'zlashgan so'z bo'lib, so'g'diylargacha bo'lgan qadimgi toponimik qatlamga borib taqaladi [38]. V.A.Livshits Xuttal nomini eftaliylarning arabcha «Xaytal» yoki «xabtal» nomi bilan aloqador deb hisoblaydi [39]. XV asr geografi Abdurashid al-Bakuviy xuttallaxlar mamlakati haqida xabar qiladi. Uning yozishicha, xuttallaxlar turklardan bo'lib, barcha turkiy qabilalar orasida eng kuchlisi bo'lishgan [40].

Eftaliylarning ismlariga e'tibor beradigan bo'lsak, ular orasida Toraman, Mixirakula singari turkcha ismlar borligini ko'rish mumkin. Demak, mavjud manbalar asosida eftaliylarning ilk shakllangan joyi asosan Baqtriya-Toxariston va unga yondosh o'lkalar, ko'proq tog'li hududlar ekanligini ta'kidlashimiz mumkin. Eftaliylar O'rta Osiyoning tub aholisi bo'lib, ularning shakllanishida qadimgi sak, massaget, yuechji qabilalari hamda Baqtriyaning tub aholisi muhim rol o'ynagan. Eftaliylar aslida turkiy xalq bo'lgan. Eftaliylar tomonidan tuzilgan davlat juda katta hududlarni o'z ichiga olganligi bois, ularning

tarkibiga eroniy xalqlar ham kirib qolgan. Shuning uchun ularni goh turkiy, ba'zan esa, eroniy xalqlar sifatida ko'rishgan.

Yuqorida qayd etganimizdek, eftaliylar tarixda ko'plab nomlar bilan tilga olingan. Bunga sabab, har bir xalq ularni o'z tilining qonuniyati bo'yicha atagan. Eftaliylarning haqiqiy nomi *xuttar* yoki *xattal* edi. Negaki o'rta asrlar davrida *Xuttal* deb ataluvchi viloyat bo'lgan. *Xuttar* etnonimi *xutt* so'zi va -*ar* qo'shimchasidan tashkil topgan. *Xutt(xatt)* qabila nomi, - *ar* qadimgi turkiycha ko'plik qo'shimchasi (masalan: qang'ar, toxar, tatar, solar, igdar, to'gar va hk) *Xuttar* – «xutt (xatt) qabilalari» degan ma'noni anglatadi. Arab va fors tillarining ta'sirida -*ar* qo'shimchasi -al bilan almashib *xuttal* (*xattal*) deb ataladigan bo'ldi. *Xuttal/xattal* arabcha «xaytal», forscha «xetal» nomlari bilan atalgan. Vizantiyalik yunonlar forscha *xetal* so'zini *tetal* shaklida talaffuz etishgan. IV asr arman manbalarida qayd etilgan *itagakan* nomi *xatakin* nomiga mos keladi (*xatakin* > *atakin* > *atakan* > *itakan* > *itagakan*). «Xatakin» va «xattal» etnonimlarining asosi *xatt*. Har ikkisining o'zagi bir. Qadimgi nomi *xatakin*. Gerodot tomonidan qayd qilingan *sattagid* va Beruniy tilga olgan *bxattavaryan* etnonimlari *xatakin* nomining tovush variantlari. *Xatakin* bir qabilaning nomi bo'lgan. Qabila kuchaygandan so'ng VI asrdan boshlab etnonimdag'i *kin* (urug') so'zi tushib -*ar* ko'plik affiksi qo'shiladi va *xatt+ar*, ya'ni «xata qabilalarining ittifoqi» deb nomlangan. Qabila nomi bilan viloyat (*Xuttalyon*) atalgan. O'rta asrlar davridagi *Xuttalyon* Shimoliy Baqtriya-Toxaristonda vujudga kelgan. Toponimdag'i -*yon* qo'shimchasi qadimda urug', qabila nomi bilan aloqador bo'lgan joylarga nisbatan qo'llanilgan (Masalan: Chag'oniyon, Toxchiyon va hkz). *Xuttalyon* – «xata elining joyi, yurti» ma'nosini anglatadi. Keyinroq, *Xuttalyon* nomi *Xatlon* nomi bilan atala boshlandi (*Xuttalyon* > *Xatalon* > *Xatlon*).

Eftaliylar davlati inqirozga uchragach, ularning tarkibidagi urug'lar turli turkiy qabilalar tarkibiga kirib qolishgan. Abdeli urug'i o'g'uz va pushtunlar tarkibiga kirgan. Xuttalyonda qolgan qabilalar *xuttallax* deb atalgan. Etnonim oxiridagi -*ax* so'zi aslida -*ak* kichraytiresh qo'shimchasing tovush formasi bo'lib, «xata qabilasining bo'lagi» ma'nosini anglatadi. X-XII asrlarga kelib *xatakin* so'zi o'zgarib, -*kin* qo'shimchasi dan faqat -*k* harfi qolgan va urug' *xatak*, *xataki* deb atala boshlangan. Baqtriya-Toxariston va uning atrofidagi o'lkalarda yashagan *xatakilar* xalaj, karloniy va boshqa qabilalar tarkibiga kirgan.

Adabiyotlar

1. Егише Вардапет. История. Русский перевод. Г.Шаншиева. – Тифлис, 1853. глава 2, 29.
2. Армянская география VII века по р. х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому).СПб. 1877.Азия, страны великой Азии, 78; Мовсес Каланкатуаци. «История страны Алуанк» в 3-х книгах. Пер. с древнеармян. Ш.В.Смбатяна. – Ереван, 1984, книга первая, глава XVI.
3. История императора Иракла. Сочинение епископа Себеоса писателя VII века.Перевод с армянского К. Патканьяна. СПб., 1862, отдел 1, X, XIV; отдел 3, глава 2.
4. Феофилакт Симокатта. История. – Москва, 1957, книга 7, VII, 8.
5. Прокопий Кесарийский.Война с персами. Война с вандалами. Тайная история: – Москва, 1993, книга I, III, 1-22; IV, 1-35.
6. Абдухолик Абдурасул ўғли. Туркий халқлар тарихига оид бир тибетча хужжат // «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар». – Тошкент, 1997, № 6, 73-бет.
7. Гафуров Б. Таджики, 1-том. – Душанбе, 1989, стр. 259.
8. Ахмад ибн Йахия ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана (Извлечение из сочинения «Футух ал-булдан»). – Душанбе. 1987, стр. 11.
9. Ат-Табари. История ат-Табари. – Ташкент: Фан, 1987. –с. 105.
10. Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия...– с. 75.
11. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Изд. 2. – М-Л., том II, 1951, стр. 268, 286.
12. Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи в IV веке. «Вестник древней истории». 1959, № 1, стр. 136.
- 13.Пигулевская. Месопотамия на рубеже V-VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. (Труды института востоковедения. Том XXXI). – Ленинград, 1940, стр.131–132.
14. Бичурин Н.Я. Кўрсатилган асар, 286-бет.
15. Егише Вардапет. История. Пер. Г. Шаншиева.–Тифлис, 1853, глава 2,стр. 29–30.
16. История императора Иракла. Отдел 1, XIII.
17. История императора Иракла. Отдел III, глава 1, II-III.
18. Армянская география. Азия. Страны Великой Азии, 78.
19. Бичурин Н. Я. Кўрсатилган асар, 264-265, 266-267, 268-269 бетлар.
20. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва-Ленинград,1948, стр. 213.
21. Гафуров Б. Кўрсатилган асар, 260-бет.
22. Гафуров Б. Кўрсатилган асар, 261-бет.
23. Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи..., стр. 134.

24. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, 1951, стр. 197.
25. Гумилев Л.Н. Эфталиты-горцы или степняки. «Вестник древней истории», 1967, № 3, стр. 95.
26. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва, 1962, стр. 244.
27. Бичурин Н.Я. Кўрсатилган асар, 268-бет.
28. Гумилев Л.Н. Соседи хазар. - «Страны и народы Востока», вып.IV. – Москва, 1965.
29. Гумилев Л.Н. Эфталиты-горцы или степняки. стр. 91–98.
30. Пугаченкова Г.А., Э.В.Ртвеладзе. Северная Бактрия — Тохаристан. стр. 129-130.
31. Бичурин Н.Я. Кўрсатилган асар, 269 бет.
32. Гафуров Б. Кўрсатилган асар, 263 бет.
33. Ал-Балазури. Завоевание Хорасана. Стр. 11–12.
34. Гафуров Б. Кўрсатилган асар, 27 бет.
35. Бичурин Н.Я. Кўрсатилган асар, 268 бет.
36. Гафуров Б. Кўрсатилган асар, 288 бет.
37. Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи., стр. 134.
38. Смирнова О.И.Карта верховьев Зеравшана первой четверти VIII в. // Страны и народы Востока, вып. 2.География, этнография, история. Москва, 1961, стр. 223; Смирнова О. И. К хронологии среднеазиатских динкстов VII—VIII вв. Страны и народы Востока, вып. 8. – Москва, 1969, стр. 214.
39. Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. 2. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – Москва, 1962, стр. 95.
40. Ал-Бакуви абд ар-Рашид. Китаб талхис ал-асар ва ’аджа’иб ал-малик ал-каххар(Сокращение книги о «памятниках» и чудеса царя могучего)/ Издание текста, перевод,предисловие, примечания и приложение З.М. Буниятова. – Москва, 1971, стр. 104.

УДК: 1:17

ПРОБЛЕМА СЧАСТЬЯ В ЭТИКЕ КАК НРАВСТВЕННОЙ ЦЕННОСТИ

Р. Ш. Тошкуватова

Самаркандинский государственный университет

*Счастье — это не фрагмент жизни, а
переживание полноты бытия,
сопровождающееся чувством глубокой
моральной удовлетворенности.*
Чингиз Айтматов

Аннотация. В статье понятие счастья рассматривается как нормативно-ценностный характер, характеризующий не только состояние человека, а выражает представление о том, какой должна быть его жизнь. Кроме того, это не всегда осознаваемый фон деятельности, определяющий систему ценностей и жизненную стратегию человека.

Ключевые слова: счастье, концепции смысла жизни, эвдемонизм, несчастье, страдание, сострадание.

The problem of happiness in ethics as a moral value

Abstract. In the article, the concept of happiness is considered as a normative-value character that characterizes not only the state of a person, but expresses an idea of how his life should be. In addition, this is not always a conscious background of activity that determines the system of values and a person's life strategy.

Keywords: happiness, concepts of the meaning of life, eudemonism, unhappiness, suffering, compassion.

Etika baxt masalasi axloqiy qadriyat sifatida

Annotatsiya. Hayotning ma'nosini ideal bilan bog'liq bo'lgani kabi baxt atamasi ham hayotning ma'nosini tushunchasidan ajratib olingan holda tahlil etish mumkin emas. Maqolada baxtni inson o'z hayoti ma'nosini qay darajada tushungani va shu ma'nodan umri mobaynida qoniqish hosil qilib borishidan iboratligi haqida fikr yuritilgan. Baxt esa inson nimaga erishmog'i lozim? – degan savolga umr mobaynidagi amaliy javobdir.

Kalit so'zlar: baxt, hayot mazmuni konsepsiysi, evdemonizm, baxtsizlik, tushkunlik, hamdardlik.

В этике сложилась классификация этических учений, основанная на представлениях мыслителей о смысле жизни. Это - гедонизм (наслаждение), аскетизм (подавление чувственных желаний), эвдемонизм (счастье), ригоризм (подчинение воли нравственному закону).

Смысл человеческой жизни состоит в естественном стремлению к счастью. Счастье - понятие, не поддающееся строгому научному анализу. Оно относится к сфере чувств, не находящих однозначных определений. Тем не менее, этика считает необходимым анализ этой проблемы, поскольку счастье является одной из важнейших для любого человека нравственных ценностей, мотивирующей и регулирующей нравственную деятельность людей.

В древнегреческой этике возникло учение о путях человека к счастью - **эвдемонизм**. Приверженцы философии эвдемонизма понимали счастье как высшее благо и основание для решения важнейших моральных проблем.

В древнегреческой этике сложилось представление о единстве счастья и правильного отношения к жизни. Понятие «эвдемония» указывало на способность к такому восприятию жизни, которое помогает преодолению её превратностей и получению от неё максимальной удовлетворенности. Для этого требовались добродетели, способность к разумному определению жизненной линии поведения, установка на приоритет духовного и умеренность в удовлетворении материальных и физических потребностей.

Демокрит понимал счастье как благостное уравновешенное состояние души, которое способствует гармонии, невозмутимости, бесстрастию.

В этике киников также сложилось понимание счастья как бесстрастного состояния - не знать страсти, быть безразличным к фальшивым ценностям, свести до минимума свои потребности, «жить по природе», сохранять независимость и спокойствие. Антисфен, например, не связывал

понятие счастья с наслаждениями, которые способствуют зависимости человека от внешнего мира. Счастье – в независимости от чувственных благ.

У Аристотеля счастье – это устойчивое и гармоничное удовольствие.

Эпикур считал, что испытывать счастье как особое безмятежное состояние души можно, добившись независимости от всего, что нарушает спокойствие: и от влияния внешнего мира, и от собственных страстей и пустых желаний. Счастье – в наслаждении благородным спокойствием, невозмутимостью духа, «свободой от телесных страданий и душевных тревог», от страха смерти.

В христианском учении Ф. Аквинского счастье отождествляется с божьей благодатью, имеет сугубо духовный смысл, чуждый земных удовольствий, связанный с Божиим царствием.

В эпоху Возрождения стремление к земному счастью вновь провозглашается законным нравственным принципом поведения. П. Браччолини, Д. Боккаччо, Л. Де Вега, М. Сервантеc и другие рассматривали в своих сочинениях счастье как основную цель человека.

Большое значение принцип эвдемонизма имел в этике французских просветителей XVIII века - Ж.-Ж.Руссо, Вольтера, Д. Дидро и др. «Каждый хочет быть счастливым, но, чтобы достичь счастья, необходимо знать, что такое счастье» – писал Ж.-Ж. Руссо. Ш. Фурье писал, что только в Древнем Риме, «по официальным источникам», существовало 278 представлений об «истинном счастье».

Счастье человека было объявлено основной целью общества и главным мотивом деятельности людей. Стремление к счастью трактовалось как данное человеку от природы, а достижение счастья - как подлинное назначения человека.

Ярким выражителем идей эвдемонизма в Новое время был Людвиг Фейербах – автор книги «Эвдемонизм». Он утверждал, что наивысшее из человеческих устремлений – это стремление к счастью. «Стремление к счастью прирождено человеку, поэтому оно должно быть основой всякой морали». Счастье человека неотрывно от счастья ближних. Содействовать или хотя бы не препятствовать счастью других - нравственный долг человека.

Элементы эвдемонизма сохранились в современной западноевропейской этике. Неопозитивистом **Отто Нейратом** создано учение о достижении счастья - «**фелицитология**». Счастье в этом учении выступает не как основание морали, а просто как психологическое состояние человека, к которому он стремится.

В фелицитологии вопрос о моральном смысле стремления людей к счастью снимается. С точки зрения Нейрата, неважно, к чему конкретно будут стремиться люди и каких социальных результатов они будут достигать, - важно лишь ощущение счастья. В конечном счете, этика превращается в «науку» о методах внушения людям того, что они счастливы. Понятие **счастья** имеет **нормативно-ценностный характер**, оно не просто характеризует определенное объективное положение или субъективное состояние человека, а выражает представление о том, **какой должна быть жизнь человека**.

Счастье - это важный мотив деятельности, направляющий её. Это не всегда осознаваемый фон деятельности, определяющий систему ценностей и жизненную стратегию человека.

Стремление к счастью - естественное желание, обусловленное природой человека. Это внутренний императив, которым руководствуется субъект.

Счастье реально существует как сложный сплав оценки, повеления, мотивации, который выражается людьми как радость, удовольствие, блаженство. Личное понятие о счастливой жизни увязывается с социальными влияниями, с представлениями о ценностях, бытующими в обществе и накладывающими сильный отпечаток на ценностную систему личности.

Счастье как *эмоциональное переживание* основывается на положительной оценке человеком своей жизни. Оно включает в себя разные эмоциональные состояния, в том числе и отрицательные. Неверно отождествлять счастье с непрерывным наслаждением, это дезориентирует человека. Установка на «постоянное блаженство» искажает систему ценностей и порождает, как правило, разочарование в жизни.

Что нужно делать человеку, чтобы быть счастливым? И. Кант считал, что в отношении счастья невозможен императив, который в строгом смысле слова предписал бы совершать то, что делает человека счастливым. Этика должна учить не тому, как стать счастливым, а тому, как быть достойным счастья.

Счастье многоаспектно и противоречиво. Распространенным понятием о «счастье» является отождествление его с обладанием неким благом или созиданием его, с исполнением желания. Однако это свидетельствует только об относительности счастья. Ведь часто то, что есть благо и счастье для одних, для других таковым может не быть. Исполнение желания – не всегда счастье.

Счастье часто связывают либо с *достижением значимой цели*. Ожидание блага иногда бывает приятнее фактического результата. А радость от достижения цели может быть омрачена слишком

большими потерями на долгом пути к ней или отсутствием новой цели, способной активизировать нашу жизненную энергию.

Бывает так, что человек принимает что-то за счастье, а через некоторое время это теряет цену. Люди чаще испытывают иллюзии счастья, чем то, что можно назвать счастьем объективно. Нельзя понимать счастье лишь как чувство удовлетворения от достижения цели или обладания каким-то благом. Ведь тогда придется признать равнозначность любых переживаний удовлетворения жизнью: и в случае совершения добра, и в случае совершения зла.

Важная особенность счастья, связанная с субъективностью его переживания, заключается в том, что оно может базироваться не только на моральных ценностях. В его основе могут лежать и антиценности. Вспомним пушкинского скончавшегося рыцаря - страсть к накопительству делала его и безмерно счастливым, когда он прятал очередную монету в свой сундук, и до смерти несчастным, когда приходилось расстаться хотя бы с медным грошом.

Э. Фромм считал, что для того чтобы быть счастливым, человек должен не иметь, *а быть*: быть нравственной личностью. Счастливый по-настоящему человек не хочет совершать заведомо злых поступков, иначе он утратит ощущение счастья. Сея зло вокруг себя, придется пожинать зло же.

Еще Аристотель выразил идею, что добро – это путь к счастью и одновременно его составной элемент, то есть, творя зло, человек сознательнодвигается в сторону, противоположную от счастья. Поэтому счастье того, кто добивается его ценой чужого страдания или собственной гибели (например, счастье бандита, вора, развратника, наркомана, алкоголика), не есть счастье.

Нравственность – важное условие счастья – всеобщее уважение; знание оберегает от ошибок; умеренность предотвращает излишества; наконец, твердость характера дает верную гарантию в том, что ни удары судьбы, ни несчастья нас не уничтожат.

Очень важно разобраться в том, что в человеческом счастье зависит от объективных условий и что - от самого человека.

Необходимым условием счастья и исходной предпосылкой человеческого существования вообще является удовлетворение основных жизненных потребностей. Однако естественное стремление к материальному благополучию и комфорту - это лишь предпосылка бытия, норма человеческого существования, но не суть жизни.

Важно правильное соотношение духовных и материальных благ как целей и средств деятельности. Древнегреческие мыслители отмечали, что быстрое насыщение тела приводит к пресыщению, а душа ненасытна, вечно голодна.

Писатель Ч. Айтматов справедливо заметил, что все, что мы получаем, - это условия жизни, и только то, что мы отдаём, - сама жизнь. *Счастье - это не фрагмент жизни, а переживание полноты бытия, сопровождающееся чувством глубокой моральной удовлетворенности.*

А. Шопенгауэр называл три фактора, определяющие счастливую или несчастную судьбу человека. Прежде всего, это - что есть сам человек как личность (его здоровье, сила, красота, темперамент, нравственный характер, умственные способности, образование). Второе - что человек имеет (его имущество, собственность). Третье - чем человек является в представлении других (его почет, ранг, слава). «Первый фактор имеет явный перевес над двумя другими: между истинными личными преимуществами, преимуществами великого ума или великого сердца и всеми прочими преимуществами существует такая же связь, как между действительными королями и театральными». И поэтому для нашего счастья субъективная сторона, считал Шопенгауэр, несравненно важнее объективной: «...светлый, живой, проницательный и правильно понимающий ум; умеренная, мягкая воля, а потому и добрая совесть - все это такие преимущества, которых не заменит никакой ранг, никакое богатство».

Шопенгауэр поставил вопрос о культуре восприятия и переживания счастья. «Если хочешь оценить степень благополучия или счастья человека, поучал он, следует спрашивать не о том, что его радует, а о том, что его печалит, ибо чем ничтожнее это последнее, тем человек счастливее. Люди должны не искать счастья и наслаждения, а заботиться о том, чтобы, по возможности, уберечь себя от горестей и страданий. И лучшее средство для того, чтобы не сделаться очень несчастным, - это не желать быть очень счастливым и не строить замков на песке».

Счастье, как и мечта, является чувственной формой идеала, но, в отличие от мечты, означает не устремление личности, а исполнение этих устремлений.

Настоящее счастье всегда связано с чувством необыкновенного подъема духовных и физических сил человека, со стремлением к переживанию всей многомерности бытия, а это редко дается без внутренней борьбы, сомнений, даже мук.

Для человеческого счастья важны и радости, доставляемые «простыми» проявлениями жизни - созерцанием прекрасного, общением с природой. Японская пословица утверждает, что счастье приходит в дом, где слышен смех. По Шопенгауэру, здоровый нищий счастливее больного короля. Согласно Н.М. Карамзину, счастье - дело судьбы, ума и характера.

Способность к счастью - это своего рода талант. В ней проявляется глубина, яркость и творческая энергия личности. Счастье противоположно состоянию безразличия, вялости, равнодушия. Счастье – это осуществление внутренней свободы, *нормальное состояние человека*. Поэтому отказ от счастья подавляет, угнетает и убивает личность. Существование, доведенное до автоматизма исполнением долга, отказ от переживания бытия как блага приводит к внутреннему опустошению. Утрата способности к счастью говорит о душевном хаосе, неверном жизненном выборе.

Выдающийся английский поэт XX века У.Х. Оден утверждал: «Моя обязанность по отношению к Богу – быть счастливым... Счастье – это право человека. Счастье – это его обязанность. Поэтому быть несчастливым – грех».

Важные условия счастья – человеческое общество, общение, дружба, любовь, семья. Человек в полной мере может быть счастлив, когда к его счастью приобщены другие, а он – к счастью других. Счастье связано с самореализацией личности в мире людей.

Нельзя достичь счастья, преследуя свои эгоистические интересы вопреки общественным, вызывая тем самым недовольство людей. Для счастья необходимо жить «для себя» и, вместе с тем, жить «для других». Эта мысль хорошо выражена А. Толстым: «Счастье есть ощущение полноты физических и духовных сил в их общественном применении». Конечно, на самопожертвование во имя общего блага способны не все. Самоотречение не должно становиться самоцелью, превращающей жизнь человека в непрерывное «самообуздание». Идеальный вариант - гармония личного и общественного.

Счастье связано с самореализацией личности в различных сферах ее бытия, поэтому спектр *условий счастливой жизни* достаточно широк. Индивидуальные понятия об условиях счастья изменчивы. Понятно, что препятствия счастью могут зависеть от неблагоприятных обстоятельств жизни, изменить которые мы не можем. А вот их осознание и выбор своей жизненной позиции всегда возможны. В любом случае нужно ставить перед собой вопросы о внутренних причинах нашего счастья и несчастья.

Парадоксальная особенность счастья в том, что оно никогда не бывает абсолютным и вечным. Будучи счастливы, мы испытываем неосознанный страх утратить счастье. Сознание хрупкости счастья тоже имеет свое положительное значение. Ведь зная об этом, мы должны бережно относиться к своему счастью. Итак, для счастья важны такие факторы, как здоровье, общение, любовь, дружба, творчество, свобода, нравственные принципы поведения, стабильность социальной среды, материальное благополучие и т.д.

Таким образом, можно сделать вывод и о некоторых общих характеристиках, условиях счастья.

1. Ожидание счастья часто значительнее и ярче, чем его наличие, которого мы можем и не замечать. «Ступенями к томительному счастью я более, чем счастьем, дорожу», - писал поэт Тютчев.

2. Счастье не является непрерывным состоянием радости. Счастье - это миг, «звездный час» человека, наиболее яркие моменты жизни.

3. Счастье не может быть абсолютным. Оно есть не полное отсутствие несчастий, а, скорее способность преодолевать невзгоды и неудачи.

4. Счастье не есть безмятежность и спокойствие. Оно невозможно при пассивном образе жизни, его нужно добиваться в процессе самоосуществления личности.

5. Счастье невозможно в одиночестве. Для счастья всегда нужны другие.

6. Мера счастья зависит от нравственности индивида: удовольствие имеют многие, но *счастье* в жизни постигают достойные его.

Итак, счастье – это *приоритетная* для человека *ценность*, которая вносит гармонию в мир внутренний и в мир окружающий. Счастье – в душе человека. *Счастливы люди, обладающие счастливым характером, то есть духовностью, нравственной добротой, человечностью, способностью радоваться жизни, любить, сострадать, сочувствовать и помогать людям.*

Литература

1. Аргайл М., Психология счастья / М. Аргайл. – М., 1990.
2. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества / Н.А.Бердяев. – М., 1989

-
3. Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия / Ю.Н. Давыдов. – М., 1989.
 4. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека / В. Татаркевич. – М., 1981.
 5. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни // Трубецкой Е.Н. Избр. произвед. – Ростов н/Д., 1998.

UDK: 1:08

**BERUNIYNING “MINERALOGIYA” ASARIDA UMUMINSONIY AXLOQIY QADRIYATLAR
TALQINI**

M. Xandamova

*Samarqand davlat chet tillar instituti
hamdamovamarifat 03@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada Abu Rayhon Beruniy asarlarida umuminsoniy axloqiy qadriyatlar haqida falsafiy fikrlar yuritiganligi, uning asarlarida inson axloqi, baxt-saodati, ta’lim tarbiyasi, haqidagi qarashlari uning “Mineralogiya” asari asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Beruniy, Afrig‘iyalar, Mineralogiya, axloq, Ekskorial kutubxona, futuvvat, oila, muruvvat.

Интерпретация общечеловеческих нравственных ценностей в труде Беруни «Минералогия»

Аннотация. В статье анализируются общечеловеческие духовные ценности, нашедшие свое отражение в трудах яркого представителя своей эпохи Абу Райхана Бируни, в частности в трактате «Минералогия», приводятся интересные цитаты и высказывания мыслителя.

Ключевые слова: Беруни, Афригиды, Минералогия, этика, библиотека Экскуриал, гуманность, семья.

The Interpretation of universal moral values in Beruni’s «Minerology»

Abstract. The article analyzes Abu Rayhan Biruni's works, namely “Mineralogy”, which includes philosophical views on humanistic and moral values, happiness and education.

Keywords: Beruni, Afrigides, Minerology, Ethics, Excurial Library, Humanity, Family.

O‘rta asrning buyuk qomusiy olimi, beqiyos aql zakovat sohibi Beruniy fanlarning va ijtimoiy hayotning juda ko‘p jiddiy muammolarni to‘g‘ri hal qilib shular asosida juda ko‘p ilmiy asarlar yaratgan ulkan donishmanddir. Abu Rayhon Beruniy (973-1048) jahon ilm-fani xazinasiga ulkan hissa qo‘sghan mutaffakirdir. U yoshligidanoq aniq fanlar bilan bir qatorda tabiiy va ijtimoiy fanlarni o‘rganishga kirishdi va ko‘pgina tillarni o‘rganishga katta ahamiyat qaratgan. Beruniyning bolalik yillari va oilasi haqida ma’lumotlar etarli emas. Lekin o‘z davrining buyuk rivoziyot va falakkiyot olimi Abu Nasr ibn Ali ibn Iroq Beruniyni o‘z tarbiyasiga olgan edi. Tarixiy manbalarda keltirilgan ba‘zi xabarlargacha qaraganda Abu Ali Ma’mun davrida siyosiy va ijtimoiy ahvol aytarlik barqaror bo‘lmagan. Buni Beruniy misolida ko‘rish mumkin. Beruniyning o‘zi ta’kidlaganidek, u Afrig‘iyarning so‘nggi vakillari bo‘lmish Iroqiyalar xonardonida o‘sgan[1;28-29] va demak, xorazmshohlar saroyiga yaqin kishilardan bo‘lgan. Ibn Iroq bilmiga chanqoq bu yosh o‘springa ko‘pgina fanlardan ta’lim berib etuk olim bo‘lib etishishiga ma’naviy yordam ko‘rsatdi.

Beruniyning “Mineralogiya” asari 1041-1048 yillarda yozilgan bo‘lib, bu paytga kelib olim ancheksayib qolgan edi. U umrining qolgan yillarida mineralogiya va dorishunoslik bilan shug‘ullandi. “Javohirlarni bilish uchun ma’lumotlar to‘plami” (“Mineralogiya”) asari bo‘lib, olim unga butun umr bo‘yi ma’lumot to‘plagan edi. Beruniy bolalik chog‘larida Xorazmda, keyinroq Eron, Hindiston va Afg‘onistonda bo‘lgan yillarida ham qimmatbaho toshlarning xususiyatlari, ular qazib olinadigan erlar va bunday ma’danlar haqidagi rivoyat, hikoya va ma’lumotlarni to‘playdi. Qariyb 70 yillik izlanishlar natijasini u o‘z “Mineralogiya”sida bayon qiladi. Asarda jismlarning og‘irligi, hajmi haqida tushunchalar berar ekan, 50 dan ortiq moddaning zichlik va solishtirma og‘irligini fan tarixida birinchi marta hozirgi zamon aniqligi bilan hisoblaydi, qattiq jismlar va suyuqliklarning solishtirma og‘irliklarini o‘lchashga mo‘ljallangan maxsus asboblar yasaydi va ularning tavsifini keltiradi [2;37: 3;292-402]. Asar shuningdek, olimning axloqiy, estetik va falsafiy qarashlarining manbai ham hisoblanadi.

Ushbu asar 1963 -yilda A.M.Belenitskiy [4;419-490] va G.G Lemmleynlar [5] tomonidan rus tiliga tarjima qilingan bo‘lib, 2017 -yilda ilk bor akademik A.Qayumov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilindi [6]. Bu nashrlar Beruniyning ko‘p jildlik asarlari to‘plamini to‘ldirdi va kitobxonlarga taqdim etildi. Mazkur maqolada A.M.Belenitskiy, P.G.Bulgakov va A.Ahmedov va boshqalarning olim asarlari haqidagi

muhim sharhlari va izohlaridan foydalanildi va olimning “Kitob al-jamohir fi ma’rifat al-javohir” asarining o’zbek tilidagi nashri maqolada asosiy manba qilib olindi.

Dunyo kutubxonalarida asarning qo’lyozma nusxalari mavjud bo’lib, Ispaniyaning Ekskorial kutubxonasida va 1920-yillarda (Turkiya) shaxsiy kutubxonadan va Istanbuldagi Saroy kutubxonasidan bu asarning ko’plab nusxalari topildi. Taniqli arabshunos F.Krenkov ana shu uchala nusxdan foydalanib va uni “Minerologiya” deb atadi va hozirga qadar shunday atalib kelinmoqda [7;31].

Beruniy ushbu asarni yozishda al-Kindiy va Ya’qub ad-Dinovariyning mineralogiyaga oid asarlaridan keng foydalanganligini ham aytib, bu bilim sohasidagi ilm cho’qqilarini egallaganligini alohida e’tirof etadi va quyidagi fikrlarni keltiradi.

Mutafakkirning ta’kidlashicha, mening qo’limga bu bilim sohasiga oid Abu Yusuf Ya’qub ibn Ishoq Al-Kindiying «Qimmatbaho toshlar va ularga o’xshashlar to’g’risida » degan kitobidan bo’lak hech kitob tushmadi. U birinchi bo’lib bu bilim sohasidagi qo’riqni ochdi, uning cho’qqilarini topdi, ham bu sohada, ham uning qo’li etgan boshqa sohalarda ko’p nozik joylarni kashf etdi. Shunday qilib u ham zamondoshlari, ham kelajak avlod uchun ibrat bo’lib qoldi. Undan keyin Nasr ibn Ya’qub ad-Dinovariy al-Kotibning risolasi, u fors tilida yozilgan, bu asar boshqa tilni bilmaydiganlarga mo’ljallangan. Lekin u ko’p jihatdan al-Kindiyga ergashadi [6;32].

Men bu har ikkala asardagifikr-mulohazalardan hech narsani diqqatdan chetga qolmasligiga harakat qilaman. Shuningdek boshqalardan eshitganlarimni ham yozaman. Olloh taolodan o’ylagan ishimga muvaffaqqiyat tilab qolaman. Bu ishni amalga oshirmoqda undan madad kutaman deb asarni yozishga kirishganligini ma’lum qilgan.

Abu Rayhon Beruniy o’z davrining buyuk olimi bo’lish birga o’z asarlarida umuminsoniy axloqiy qadryatlar haqida ham falsafiy fikrlar yuritgan. Uning asarlarida inson baxt-saodati, ta’lim tarbiyasi, kamoloti bosh masala hisoblanib, insonni tabiatning bir qismi deb biladi. Uning falsafiy tafakkurida olam yaratilishi, ruh va jonning o’zaro munosabati masalalari muhim o’rin egallagan bo’lib, ayniqsa, “Minerologiya” asarida yaqqol tasvirlangandir. Olimning favqulodda o’tkir fahm-farosati, ziyrakligi, masalaga ilmiy yondashishi va tadqiqot metodikasining yuqori saviyadaligi, tushuncha va tasavvurlarning g’oyat darajada aniqligini asarda yaqqol kuzatish mumkin. Jumladan, olim ushbu asarda oila haqidagi fikrlarini keltirar ekan, insonlarning bu jamiyatda juft-jufti bilan yaratilganligiga ishora qiladi. Lekin ular o’z juftlarini hurmat qilishlari, bir umr birga yashashlari, o’zlaridan keyin surriyod qoldirishlari va shu asnoda avlodlarni davom ettirishlari aks etadi. Ularning ko’payishi o’z navbatida shahar va qishloqlarning barpo bo’lishi bilan izohlanadi. Bu borada Olloh taolo degan: «Sizlarni bir jondan yaratgan, unga osoyish topsin deb bir jonning o’zidan juftini yaratgan o’sadir». Olloh taolo yana degan: «Uning alomatlaridan(yana biri) sizlar (nafsn qondirish jihatidan) taskin topishingiz uchun o’zlariningizdan juftlar yaratgani va o’rtangizda inoqlik va mehrbonlik paydo qilganidir. Albatta, bunda tafakkur qiladigan kishilar uchun alomatlar bordir» (Qur’on: 7-sura, 189-oyat; 30-sura, 21-oyat). Bunda yana yovuzlikdan himoya qo’shilsa, bu muvofiglikni ikki bor oshiruvchi va buzilishni yo’qotuvchi kuchga aylanadi. Agar bunday birlashuvdan bir tomon yoki har ikkala tomonga foyda bo’lganda, bu istaklar muvofiglashuvining nihoyasi bo’ladi. Bunday ahvol rivojlana borib, oxiri odamlar o’rtasidagi o’zaro yordamni keltirib chiqaradi, ularning birga yashamoqlariga, shahar va qishloqlarning yuzaga kelmog’iga sabab bo’ladi [6;10].

Demak , mutafakkir oila qurish asoslarini tushuntirar ekan, ijtimoiy munosabatlardan natijasida oilaviy munosabatlardan tortib jamoa bo’lib yashashni falsafiy nuqtai-nazardan izohlaydi. Talablar esa shunchalar turli-tumanki, inson bir o’zi ularni qondirmoqqa imkon yo’q, buning uchun unga bitta yordamchi ham kamlik qiladi. Faqat bir necha odam jam bo’lsagina, ehtiyojlarni qondirmoq mumkin. Buning uchun esa odamlar (qo’rg’onlar, qishloqlar va) shaharlar tuzmoqqa ehtiyoj sezadilar. Beruniy fikricha jamoa bo’lib yashash qulay bo’lib, barcha moddiy va ma’naviy ehtiyojlarni qondiradi.

(Natijada) odamlarning maqsad va niyatlarini turlicha bo’ladi, san’at va hunarlar ham har xil bo’ladi. Bir kishi boshqa birovni o’ziga xodimlikka oldi. Ya’ni, boshqa birov unga adolatli kelishuv asosida har doim xizmat qiladigan va buning evaziga tegishli haq oladigan bo’ldi. Zo’ravonlik va yollov vositasida amalga oshiriladigan majburiy mehnat doimiy va barqaror emas [6;11].

Mutafakkirning fikricha, muruvvat insonning o’ziga, yaqinlariga, mulkiga doir majburiyatlarni yuklaydi. Futtuvat esa bundan baland turadi, u boshqalarga ham taalluqli hisoblangan. Oliyjanob inson (mar’) o’z vujudi hamda hech kimning davosi bo’lmagan o’z mulkigagina egalik qiladi. Ammo u o’zgalarning qarzini o’z ustiga olsa, ularning tinchi uchun qiyinchiliklarga chidasa, Olloh unga bergen, lekin o’zgalarda bo’lmagan qizg’anmay boshqalarga bersa, u fato (futuvvat) bo’ladi. Bunday odam o’zining shunday ishga qodirligi tufayli shonu shavkatga ega bo’ladi. Bunday odam o’zining shunday ishga qodirligi tufayli shonu shavkatga ega bo’ladi, o’zining yaxshilikka hozirligi, marhamatliligi, qat’yati, chidamliligi, fazilatlari, shu bilan birga kamtarinligi bilan yuqori martabaga erishadi. Garchi u kelib chiqish

jihatidan bunday odamlardan bo'lmasa ham, qadimiy nasabi tufayli emas, o'z xizmatlari tufayli, shunday baland mavqega ega bo'ladi [6;14]. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinish turibdikim, Beruniy futuvvat ta'limotidan xabardor bo'lib, uning tarafdlari (Al-ihvon – birodarlar)ning javonmardlik g'oyalari asosida yashaganliklari va natijada jamiyatda beg'araz o'zaro yordam ko'rsatish asosida qulayliklaridan darak beradi lekin o'zaro yordam g'arazsiz va tamadan xoli bo'lib, yordam beruvchining zarariga ketmasligi kerak.

Goho fato (futuvvatli kishi) me'yordan ham o'tib ham ketadi. Ular mulk jihatidan o'zgalarni o'zlaridan ortiq qo'yib, hatto o'zlarini ular uchun qurbon qilmoqqacha boradilar, chunki uyatdan hayiqadilar; yoki adolatsizlikni yo'qotmoq uchun yoki o'zlarini himoya qilish huquqiga tayanib shunday qiladilar.

Tanasidan joni chiqib ketayotgan raqibi ayyorlik bilan Xotam at-Toy'iydan nayzasini berib turishini so'raganda, Xotam rahmdillik qilib raqibiga o'zining nayzasini bergen edi. Yoki Ka'b ibn Moma-al Ayodiy singari o'z chekiga tekkan svuni o'z o'rtog'iga bergen. Chunki o'rtog'i an-Numayriy singari (sen ham menga) birodaringga suv bergen, deb iltimos qilgan edi. U svuni o'rtog'iga berib, o'zi tashnalikdan o'lgan.

Shoir yozadi:

*Shavkatlilar ichida eng shavkatlisi –
Tongi, kechki ichimligin vaqtida ichgan emas,
Tun ham, tong ham dushmanga zarba berib,
Do'stga naf keltirgan kas.*

Ali ibn al-Johim degan:

*Saxiy gar bemolu mulk, uyatmas, bu bandalikdir,
Yo'qsa ezgulikka rag'bat-baayni sharmandalikdir.*

Yuqoridagi misralarda u futuvvatni ko'zda tutgan. Chunki uni qalb saxovati hamda katta mol-dunyo borligida amalga oshiriladi. Ba'zan futuvvatga intilishniuning o'zi bilan (ya'ni mol-u davlat borligi) bilan barobar qo'yadilar. Bir kishiga taqdir istagan narsasini amalga oshirmoqqa (saxovat, qo'li ochiqlik ko'rsatishga) imkon bermasa, unday odamdan gina qilmaslik kerak. Ikkinci misrada esa shoir oliyjanoblik (muruvvat)ni ko'zda tutadi. Chunki oliyjanob insonlarning mag'rur yuraklari ham qanday o'z-o'zini cheklolini rad qiladilar, ular o'zlarini tubanlikdan saqlovga harakat qiladilar. Ular imkon boricha o'z boyliklarini ko'rsatmoqchi va ehtiyojlarini yashirmoqchi bo'ladilar. Ularning haqiqiy ahvolini bilmaganlar bunday odamni boy deb o'yaydilar. Chunki bularning xarajatda cheklanmasligini, tanalari toza, kiyimlari ko'rksamligini, Olloh bergenlarini va berishdan mahrum etmagan narsalarini boshqalar bilan baham ko'rishlarini, bu ishlarni beminnat, uning evaziga hech narsa talab etmay qilayotganlarini ko'rib turadilar. Olloh taollo (Qur'onda) ularni o'qitganki: «Qilgan ehsonning orqasidan minnat qilib va ozor berib, uni barbob qilmang». Olloh bizni ogohlantiradiki, ko'z bo'yamachilik, tuban maqsadlar yo'lida, (go'yo) marhamat yuzasidan imkon bo'limgan sarf-xarajatlar Ollohga manzur emas. Ollohning ajru mukofotiga (bundaylar)sazovor bo'lmaydilar [6;15]. Demak inson yaxshilik va ezgulik sari intilar ekan uning barcha qilgan ehsonlari xolisona bo'lib, tamasiz va har qanday minnat qilishdan forig' bo'limg'i kerak, chunki yaxshilik qilish Olloh yo'liga bag'ishlanmog'i kerak.

Odamlar dunyodagi hayotlarida navbatma-navbat turli holatlarda bo'ladilar. Maqtovga sazovor hatti-harakatlarining quyi fazilati shundan ko'rindan, ularni tanqid qiluvchi tanqidga uchraydigan xatti-harakatini yoqtirmaydi, uning to'g'risida gap bo'lishini istamaydi va o'ziga yolg'ondakam maqtovli ishlarni bog'lashni yaxshi ko'radi. Garchi u shunday ishlarni qilmagan bo'lsa-da, shunday yo'l bilan o'zinijazodan saqlovni va nomusga qolmasligini tilaydi.

Maqtovli ishlarning eng yuqorisi muruvvatdir. Bu ishning o'zi – tozalik va tartib. Kimki shularga o'z ixtiyori bilan rioya qilsa, u mo'l-ko'llikka erishmoqqa qodirdir. Kimki bulardan chetlansa, uning elkasi qashshoqlik tufayli egik. Ularning o'rtasida esa o'z turmushidan mammun (ozga rozi, qanoatli) odam turadi. U hayot uchun kerakli narsalar bilan taminlangan, ular tugamaydigan darajada. Uning baxti maqtovli xususiyatlarga ega qadrdon do'sti borligida. Bunday do'st munosib turmush tarzini kechiradi. Ular ikkovi jonajon, faqat jismlari bilan farqlidirlar. Xuddi haqiqiy do'st to'g'risidagi maqolda aytilgandek: «U sendir, garchi sen bo'lmasang-da!», Ularning har biri do'sti maqbul topmaydigan narsadan o'zini uzoq tutadi, o'zi xohlaydigan narsalarni do'sti uchun ham tilaydi. Ma'lumki, bunday do'st va ulfat bitta bo'ladi. Bu miqdor azaldan cheklanib qo'yilgan. Boshqa toifa do'stlar esa odamning molu mulkining do'stidir. Ularni (ya'ni, o'sha xil do'stlarni) o'ziga moyil etmog'i va bog'lab olmog'ining esa cheki bo'lmaydi. Uning muruvvatni dastlabki darajada qolaversa, bunday do'stlar ko'paya boradi. Ana shunday do'stlar orqali u baland mavqe va darajaga erishadi. Ezgulikka intilish muruvvat ortgan sari orta boradi. Ezgulik hammaga, umuman va

ayniqsa, o‘z qarindosh urug‘iga yaxshilik qilish istagidan iborat; ojizlik paytida yaxshi tilaklar izhori, imkon bo‘lsa, amaliy yordam ko‘rsatmoqham shunga barobar.

To‘g‘rirog‘i, agarda muruvvat faqat diniy qoidalarga rioya etmoqdan iborat deb tushunilganda barcha aytib o‘tilgan gaplar bundan ham tashqarida bo‘lmas edi. Axir, din adolat, tenglik,adolatsizlikni yo‘qotmoqni, mazlumlarga yordam ko‘rsatmoqni o‘zi uchun kerakli deb biladiku.

Yuzning go‘zal bo‘lmog‘i, qomatning xushbichimligi – unisi ham, bunisi ham yoqimli. Kishilar o‘zlari bilan uchrashuvchi odamlarda shularni ko‘rmoq istaydi. Hatto xudoning elchisi Muhammad (s.a.v), elchilikka qaddi qomati kelishgan, chiroylis ismli odamlarni yuborar ekanlar. Agar odamlarning ismi, joyi va makonlarining otlari, nisbalari xunuk bo‘lsa, ularnijarangdor otlar bilan almashtirar ekanlar. Ammo yuz ona qornidayoq beriladi va ularni almashtirmoqning iloji yo‘q. Birorta yaratilgan zotni bunday qilib bo‘lmaydi. Jonning qiyofasini esa ahloq va hayot tarzi o‘zgartira oladi. Chunki u o‘z ehtiroslari ustidan hukmrondir. Ularni o‘zgartirmoqqa kuchi etadi, ularning salbiy tomonlarini maqtovliga aylatira oladi. Bu holga uning o‘z jonini tarbiyalab bormog‘i, manaviy muolaja orqali amalga osha boradi, nosog‘liklarini axloqiy kitoblarda ko‘rsatib qo‘yilganidek izchil ketkizmoq orqali erishiladi [6;20]. Bundan kelib chiqib, mutafakkir fikricha insonni tashqi ko‘rinishi, ismi sharifi va yaxshi muomalasi ijtimoiy hayotda muhim rol o‘ynaydi va ko‘pgina masalalarni hal qilishda ijtimoiy ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar

1. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. – Ташкент: “Фан”, 1972. –С.420.
2. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar, III, Geodeziya. Muqaddima, tarjima va izohlar muallifi A.Ahmedov. – Toshkent, 1982. 343 bet.
3. Леммлейн Г.Г. Минерологические сведения. в кн.: Абу Райхан Бируни, “Минералогия”. – М., 1963. –С. 292-402.
4. Беленицкий А.М., Примечания к переводу, в кн.: Абу Райхан Бируни, “Минералогия”. – М., 1963. –С. 419.
5. Абу Райхан Бируни. Китаб ал-джамахир фи маърифат ал-джавахир, в переводе А.М.Беленицкого под редакцией Г.Г.Леммлейна “Собрание сведений для познания драгоценностей” (“Минералогия”). –М., 1963. –С. 518.
6. Abu Rayhon Beruniy. Qimmatbaho javohirlar haqida bilimlar kitobi (Mineralogiya). Tarjimon akademik A.Qayumov. –Toshkent, 2017. 365 bet.
7. Akromxo‘jaev O.M. Beruniy tug‘ilgan kunining 1000 yilligiga bag‘ishlangan to‘plam. T.: “Fan”, 1973. 32-63 betlar.
8. Abu Rayhon Beruniy. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”. Tanlangan asarlar I том / Tarjimon A.Rasulov. Izohlarni I.Abdullaev va A.Rasulov tuzgan. Mas’ul muharrirlar: I.Abdullaev va O.Fayzullaev. –Toshkent: “Fan”, 1968. 465-bet.

UDK: 1:004.9

“AXBOROTLASHGAN JAMIYAT” VA “IDENTIKLIK” KATEGORIYALARINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI

X. V. Soqiev

O‘zbekiston milliy universiteti

Annotatsiya. Maqolada axborotlashgan jamiyat va identiklik kategoriyalarining shakllari hamda funksional jihatlari o‘rganilgan, shuningdek zamonaviy fanlardagi o‘rnini va ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: axborotlashgan jamiyat, texnologiyalar, zamonaviy jamiyat, shaxs, rivojlanish, identiklik, identiklik fuknsiyalari.

Социально–философский анализ категорий “идентичность” и “информационное общество”

Аннотация. В статье изучается формы и функциональные аспекты категорий идентичность и информационное общество. А также, освещено место и значение в современной науке.

Ключевые слова: информационное общество, технологии, современное общество, развитие, идентичность, функции идентичности.

Social-philosophical analysis of the categories of “identity” and “information society”

Abstract. In this article forms and functional aspect of categories identity and information society is analyzed. Also, illuminated place and role in modern science.

Keyword: information society, technologies, modern sciences, development, identity, identity functions.

Hozirgi davr jamiyat murakkabligi, beqaro rivojlanishi, axborot olamida ham turli-tuman ziddiyatlar va ixtiloflar bilan yo‘g‘rilganligi bilan farq qiladi. Bunday sharoitda XXI asrga yo‘naltirilgan prognostik mulohazalarga qiziqish kuchayadi. Shu jihatdan jahon taraqqiyotining rivojlanish yo‘llarini belgilovchi axborotlashgan jamiyatning shakllanishini o‘rganish muhim masalalardan hisoblanadi.

Axborotlashgan jamiyat fenomenini tadqiq qilishga faylasuflar, sotsiologlar, iqtisodchilar kabi ko‘plab tahvilchilar qo‘l urchanlar. Masalan, D.Bell, 3.Bjezinskiy, A.Turen, P.Draker, J.Gelbreyt, O.Toffler kabi olimlarning axborotlashgan jamiyat muammosiga bag‘ishlangan tadqiqotlari bizga ma’lum[1].

XX asrning ikkinchi yarmida amerikalik iqtisodchi F.Maxlup tomonidan yaratilgan “AQShda bilimlarni ishlab chiqish va qo‘llash” nomli asarda “axborotlashgan jamiyat” iborasi qo‘llangan bo‘lib, mazkur tushuncha shu paytga qadar qo‘llanib kelingan “industrial jamiyat” tushunchasining o‘rnini egalladi[2]. F.Maxlup AQSh misolida iqtisodiyotning axborotlashtirish sohasini tadqiq qilgan dastlabki tadqiqotchilardan biri bo‘ldi.

Axborotlashgan jamiyat – nafaqat iqtisodiy, texnokratik, ijtimoiy, balki sotsiumdagi axborot paradigmalarining yoyilishini qayd etuvchi refleksiv darajadagi ijtimoiy-falsafiy tushunchadir. Agar axborotlashgan jamiyat borasidagi nazariy tasavvurlar shakllanishining birinchi bosqichida texnologik, iqtisodiy, ijtimoiy yondashuvlarga asoslangan bo‘lsa, u holda ularning hozirda murakkabligi: axborotlashgan jamiyat nazariy tuzilmalarining etarlicha emasligi; zamonaviy ijtimoiy-falsafiy diskursning aniqlanmaganligi kabi ikki jabha bilan belgilanuvchi ijtimoiy-falsafiy tahvilga o‘tish ko‘zda tutiladi.

Jamiyatda axborot sohasining rivojlanishi quyidagi holatlар yuzaga kelishiga zamin yaratdi:

- Ijtimoiy tuzilmalarda intellektual sinfning vujudga kelishi;
- Kapitalning yangi “pablitsit” shakli vujudga kelishi;
- Davlat boshqaruv tizimida elektron hokimiyatning joriy etilishi.

Axborotlashgan jamiyat qandaydir ideal tarzdagi kelajakning mavhum, mushohadaga asoslangan loyihasi emas, balki u aniq, ob‘ektiv belgilarga egadir. Bunday vaziyatda axborot, axborot texnologiyalari ko‘plab tadqiqotchilar e’tiborini o‘ziga jalb etadi.

Hozirgi kunga qadar “Axborotlashgan jamiyat” iborasi to‘liq o‘rganilmagan. Ilmiy adabiyotlarda axborotlashgan jamiyat mohiyatan kategoriya sifatida etarli darajada o‘rganilmagan, ayniqsa, uning ijtimoiy falsafadagi kategoriyalar tizimida tutgan o‘rni, ahamiyati hamda falsafiy dunyoqarashdagi o‘ziga xos ifodasi to‘liq yoritilmagan. Tabiiyki, bularning barchasi falsafiy bilimlarning turli masalalarini ishlab chiqishda ma’lum nazariy va metodologik murakkabliklarni yuzaga keltiradi.

“Axborotlashgan jamiyat” falsafiy kategoriya sifatida o‘zining quyidagi funksional maqomiga ega:

- **ontologik** - axborotlashuv, virtuallavshuv jarayonlari, informatsion-kommunikatsion texnologiyalar, informatsion iqtisod, informatsion infratuzilmalarning vujudga kelishi, informatsion mehnat, informatsion ongning shakllanishi;

- **gnoseologik** - ijtimoiy reallikdagi axboriylik, kommunikativlik, bilim, rivojlanish dasturlari va strategiyalar;

- **prognostik** –yuqori texnologiyalar asosida yaratilgan ilmiy zlanish dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish orqali oldindan prognoz qilish imkonini beradi.

“Axborotlashgan jamiyat”ning **sotsiomadaniy** maqomi jamiyatdagи ijtimoiy muhit, insonlarning turmush tarzi, madaniyatning axborotlashuvida belgilanadi.

“Axborotlashgan jamiyat”ning **ijtimoiy-siyosiy** maqomi jamiyatda demokratik islohotlarning shaffofligi, inson manfaatlariga hizmat qilishi va huquqlariga rioya etilishini ta’minkaydi.

Ijtimoiy falsafaning yana muhim kategoriyalardan biri **identiklik** bo‘lib, bu kategoriya jamiyat muhitida o‘zligini kashf etishi va anglab etishi jarayonini o‘zida namoyon qiladi. Xususan, axborotlashgan jamiyatda shaxs identifikatsiyasi muammosi turli sohalarga axborot texnologiyalarining kirib borishi natijasida yuzaga keldi. Identifikatsiya tushunchasi (lot. identificare - ayanlashtirish) aynanlik, mansublik degan ma’nolarni anglatadi. Ushbu kategoriya fanga dastlab E.Erikson[3,24] tomonidan kiritilgan. Sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyada identichlik kategoriyasini shaxsni ijtimoiylashushi jarayonidagi asosiy mexanizmlardan biri sifatida ko‘riladi. V.M. Malakovning fikricha identiklik ijtimoiy-gumanitar sohaga xos tushuncha (kategoriya), ya’ni ma’lum bir individ va guruhni «o‘zliliga ayanan xos bo‘lgan barqaror xususiyat» sifatida ta’riflaydi. Lekin, identiklik individ yoki guruhdagi sub’ektiv munosabatlarda namoyon bo‘ladigan xususiyatdir, deb fikrini davom ettiradi olim.[4]

Hozirgi axborotlashgan jamiyatda inson borlig‘i masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, jamiyat sohalarining keng axborotlashovi insonlarda identik inqirozi muammosini keltirib chiqardi.[3, 79] Inson omili bilan bog‘liq identifikatsiyasi masalasi mazkur soha mutaxassislari tomonidan muhokama qilinib, jamiyat sohalariga axborot-kommunikatsiya va texnologiyalarini qo‘llash jarayonida inson omili identikligiga asoslangan strategik yo‘nalishda olib borishini lozim deb topdilar.

Bunday zaruriyatni bir nechta omillarda ko‘rish mumkin, bular:

birinchisi, yangi va mukammal axborotlashgan jamiyatning paydo bo‘lishi, uning o‘ziga xosxususiyatlari, ya’ni inson va mashina o‘rtasidagi muvozanatning yaqinlashuvida;

ikkinchisi, davlat va mamlakatlar o‘rtasidagi chegaralarning ahamiyati yo‘qolib borayotganligida;

uchinchisi, globallashayotgan jamiyatda inson omili indentikligini saqlash muammosining yuzaga kelishida;

to‘rtinchidan, axborot texnologiyalarning inson omiliga nafaqat pozitiv, balki negativ ta’sir ko‘rsatayotganida namoyon bo‘lmoqda.

Amerikalik sotsiolog Manuel Kastels tomonidan taklif qilingan tarmoqlar nazariyasi, fikrimizcha, axborotlashgan jamiyatda shaxs identifikatsiyasining shakllanishiga hizmat qiluvchi “global/lokal” tushunchalarning o‘ziga xos dixotomiyasini ko‘rsatishda nazariy-metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ya’ni, Kastelsning fikricha tarmoqlar nafaqat shahar ichida balki, shaharlارaro aloqalarni ta’mindaydi. Lekin bu tarmoq tizimi shahar ichidagi ierarxiyaga, ya’ni barcha iqtisodiy, moliyaviy va boshqa manbalarni o‘zida mujassam etgan hukmron axborot aloqasiga ta’sir o‘tkaza olmaydi.[5]

Mazkur jarayonga nisbatan nemis faylasufi Erix From o‘zining “Ozodlikdan qochish” nomli asarida quyidagi fikrlarini bildirgan, ya’ni “jamiyatda shaxs individualligi masalasi ikki munosabatni keltirib chiqaradi, *birinchisi*, individuallik xarakteriga va ko‘nikmalariga ega bo‘lgan inson, mustaqil, yakka ijtimoiy sub’ekt sifatida shakllanishi, *ikkinchisi*, asrlar davomida shakllangan insonlararo ijtimoiy munosabatlar tizimi, gumanistik prinsiplariga asoslagan insoniy o‘zaro yordam aloqalari yo‘qolib borishi”[6], deydi faylasuf.

Hozirgi kunda shaxs identikligi ilmiy bilishning nafaqat transsidental obyekti, balki kommunikatsiya, muloqotning aniq sub’ekti vazifasini ham o‘tamoqda. Chunki, ularning vositasida inson o‘zligini shakllantiradi, ta’lim-tarbiya va kasbiy mahoratini oshiradi, bu esa axborotlar jamiyatida uning ijtimoiy maqomini belgilaydi. Bu esa, insonda kommunikativ qobiliyatlarini o‘sishiga ta’sir ko‘rsatadi va axborot dunyosini boshqaruvchi asosiy subyekt sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib, axborotning ontologik va aksiologik jihatlarini o‘rganish uning jamiyatda qay yo‘sinda namoyon bo‘lishi holatlari, mexanizmlari haqida bilim va ko‘nikmani shakllantirishga hizmat qiladi. Identifikatsiya tizimi ijtimoiy amaliyot sifatida jamiyatni va shaxsni identikligini aniqlashga imkon beradi. Axborotlashuv natijasi yuzaga kelgan fenomenlar jamiyat hayotining ma’naviy asoslariga tahdid solishi natijasida, insonlar oldida yangi sohalar va o‘rganish obyektlarini yuzaga keltiradi, bu esa insonlarning ijtimoiy faoliyati yanada jadallahshuviga olib keladi, turli xil birlashma va jamoalarda o‘z o‘rnini topishiga undaydi. Bu esa identifikatsiyaning manbai bo‘lgan insondan ulkan bilim va serqirra faoliyatni talab qiladi.

Adabiyotlar

- Дука С.И. Информационное общество: социогуманитарные аспекты. СПб СПБГУ 2004. - 170 с.
- Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. - М.: Прогресс, 1966. - 462 с.
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. пер.с англ./общ. ред. и предисл. А.В.Толстых. – 2 – е. изд. –М.: Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. — 352с.
- Малахов В.С. Идентичность// Новая философская энциклопедия. –М.: Мысль, 2001. Т.3. –С. 78-79.
- Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура/Пер.с англ.; Под.ред.О.Шкарутина. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. -608 с.
- Фромм Э. Бегство от свободы. –М.: Флинта, 2006. -246 с.

UDK: 1:796.5(575.1)

O‘ZBEKİSTONDA MILLİY TURİZM RIVOJLANISHINING TARİXİY ASOSLARI

Sh. J. Xashimov

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda milliy turizm rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi tarixiy omillar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Milliy turizm, Buyuk Ipak yo‘li, tarixiy asos, madaniy meros, sayyohlik yo‘nalishlari, tarixdagi sayyohlar.

Исторические основы развития национального туризма в Узбекистане

Аннотация. В статье анализируются исторические факторы влияющие на развитие национального туризма в Узбекистане.

Ключевые слова: Национальный туризм, Великий Шёлковый путь, историческая основа, культурное наследие, направления путешествий, путешественники в истории.

Historical bases of development of national tourism in Uzbekistan

Abstract. The article analyzes the historical factors affecting the development of national tourism in Uzbekistan.

Key words: National tourism, the Great Silk Road, historical basis, cultural heritage, travel destinations, travelers in history.

Buyuk Ipak yo‘li insoniyat rivojlanishi tarixida o‘zining betakror ahamiyatiga ega bo‘lgan transkommunikatsiya tarmog‘idir. Buyuk Ipak yo‘li turli-tuman madaniy qadriyatlarni birlashuviga va o‘zaro bir-birini to‘ldirishiga xizmat qilgan, xalqlarning turmush tarziga ta’sir ko‘rsatgan. Insoniyat tarixidagi mazkur yirik transkontinental savdo yo‘li Evropani Osiyo bilan o‘zaro bog‘lagan, Sharq va G‘arb xalqlari o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalar va savdo munosabatlari o‘z davrida Buyuk Ipak yo‘li orqali savdogarlar, diplomatlar, elchilar, turli din vakillari, din targ‘ibotchilar, olimlar, sayohatchilarining erkin harakatlanishi uchun imkoniyat yaratgan. Sharqda Xitoydan, G‘arbda Evropadan, Janubda Hindistondan, Shimolda Saroy, Bulg‘or va Saqlab yurtidan kelgan karvonlardagi kishilar savdo-sotiq, fan-madaniyat, din-e’tiqod sohasida o‘zaro muloqotga kirishganlar. Yangi yerlarni ko‘rib, yangi madaniyatlar bilan tanishganlar, ulardan ayrimlari o‘zlarining safar kundaliklarini ham yozib qoldirganlar.

Bugungi kunda turizmni rivojlantirishga, Buyuk Ipak yo‘li o‘tgan hududlarni “Ipak yo‘li iqtisodiy yo‘nalishi” tashabbusi orqali o‘zaro bog‘lashga qaratilgan ishlar amalga oshirilmoxda.

“Ipak yo‘li iqtisodiy yo‘nalishi” tashabbusining amalga oshirilishi nafaqat iqtisodiy hamkorlikni kengaytirish, balki madaniy-gumanitar aloqalarimizni mustahkamlash, mavjud ulkan sayyohlik salohiyatidan faol foydalanishga qaratilishi lozim, - deydi Prezident Shavkat Mirziyoyev, - Biz qayta tiklayotgan Buyuk Ipak yo‘lida Samarqand, Buxoro, Xiva kabi bir necha ming yillik tarix va boy madaniyatga ega bo‘lgan shaharlar joylashgan [1].

O‘zbekiston turizmni rivojlantirishda katta imkoniyat va ulkan salohiyatga ega bo‘lib, mamlakatda 7400 dan ziyod madaniy meros ob’ektlari mavjud. Ulardan 209 tasi YUNESKOning Butunjahon meros obyektlari ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib, bundan tashqari, respublikada 11 ta milliy bog‘ va davlat qo‘riqxonasi, 12 ta qo‘riqxona, 106 ta muzey va sayyohlarni jalb qilish mumkin bo‘lgan ko‘plab boshqa ob’yektlar ham mavjuddir [2].

Turizm so‘zining lug‘aviy ma’nosini fransuz tilida sayr va sayohat degan ma’nolarni bildirib, insonning faol dam olish turlaridan birdir. Turizm deganda jismoni shaxsnинг doimiy istiqomat joyidan sog‘lomlashtirish, ma’rifiy, kasbiy, amaliy yoki boshqa maqsadlarda borilgan joy yoki mamlakatda haq to‘lanadigan faoliyat bilan shug‘ullanmagan holda uzog‘i bilan bir yil muddatga jo‘nab ketishi yoki sayohat qilishi tushuniladi. Buyuk Ipak yo‘li Sharqdan G‘arbgaga yoki G‘arbdan Sharqqa 12000 kilometrni tashkil etib, dastlab “G‘arbiy meridional yo‘l” deb nomlangan va savdo karvonlari bu masofani 2 yil davomida bosib o‘tgan. Bugungi kunda O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish jarayonida katta e’tibor qaratilayotgan ziyorat turizmi, ma’rifiy turizm, tibbiyot turizmi, etnografik turizm, gastronomik turizm va turizmining yana ba’zi bir boshqa turlari xalqimizning tarixiy taraqqiyotida mavjud bo‘lgan va amal qilgan. Sharq mamlakatlarida Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab ko‘plab mamlakatlarning sayyohlari turli davrlarda o‘z sayohatlarini amalga oshirganlar va o‘zlarining ko‘rgan-kechirganlarini o‘z xotiralarida yozib qoldirganlar. O‘rta asrlarda yashab, “Sayohatnoma” nomli asar yozgan arab geograflari Ibn Battuta, Ibn Xurdodbeh, al-Ya’qubiy, al-Istaxriy, al-Muqaddasiy, al-Ma’sudiyy, Ibn Havqal, Abu Hamid al-G‘arnotiy, Ibn Fadlon, Ibn Jubayr kabi sayyohlar o‘z davrida xalifalikning turli hududlariga borib o‘z sayohatlarini amalga oshirgan edilar.

IX-XIII asrlarda yashagan arab va fors sayyohlari, savdogar, elchi va tarixchilardan Ibn Rusta, Al-Ya’qubiy, Al-Balazuriy, Ibn Xurdodbeh, Ibn Fadlan, Al-Maqdisiy, Al-Istahriy, Ibn Xavqal, As-Saolibiy, As-Sam’oniyy, Ibn al-Asir, Yoqut Hamaviy, Gardiziyy, Bayxaqiy asarlarida Markaziy Osiyo, Xorazm tarixiga oid ma’lumotlar berilgan.

Markaziy Osiyoga arablarning kirib kelishi va islom dinining tarqalishi natijasida arab geograflari va tarixchilari bu hududlarga kelib, sayohatlar qilib, o‘z asarlarida o‘zlarining esdaliklari va xotiralarini haqida ham ma’lumot bergenlar.

Ibn al-Asirning “Al-komil fi-t-tarix” ya’ni “Mufassal tarix” asarida Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid ma’lumotlar bayon qilingan. Asar 12 jilddan iborat bo‘lib, asarning 7-12-jildlarida Markaziy Osiyo va

O‘zbekiston hududida 924-1231 yillarda bo‘lib o‘tgan voqealar turli guvohlarning axborotlari va muallifning shaxsiy kuzatuvlari bilan to‘plangan aniq ma’lumotlar asosida yozilgan. Yoqut al-Hamaviyning “Mu’jam al-buldon” ya’ni “Mamlakatlar qomusi” asari qomusiy xususiyatga ega bo‘lib, unda Markaziy Osiyo tarixi va geografiyasiga oid qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Rashiduddin ibn Fazlulloh ibn Imoduddavla Abu-l-xayr al-Hamadoniy jahon tarixini o‘z ichiga olgan “Jome’ ut-tavorix” ya’ni “Tarixlar majmuasi” nomli asarida Sharq va G‘arb mamlakatlari, Xitoy hamda Hindiston tarixiga taalluqli bo‘lgan ma’lumotlarni keltirgan. Arab sayyohlari, geograf va tarixchilar Tabariy, Al-Istahriy, Al-Maqdisiy, Yoqut al-Hamaviy, Ibn Fadlan, Ibn Rusta, Ibn Battuta va boshqalar Markaziy Osiyo, Xorazm shaharlari haqida gapirar ekan, bu shaharlarning kattaligi, go‘zal va ulug‘vorligi, bozorlarining gavjumligi, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanganligi, aholisining ko‘pligi masalasiga alohida to‘xtalib o‘tishgan. Xorazmga sayoxat qilgan Yoqut Hamaviy “Uning barcha viloyatlarida yurasanmi, yo bozorlarida yurasanmi – buning farqi yo‘q. O‘ylaymanki, Xorazm singari bepoyon va keng yer, shu singari aholisi ko‘p yurt dunyoda bo‘lmasa kerak”, degan bo‘Isa, Xorazmda bo‘igan arab sayyohi Ibn Battuta Urganch haqida “Bu – turklarning katta, muhim, chiroyli va ulug‘vor shahri bo‘lib, ajoyib bozorlari, keng ko‘chalari, juda ko‘p imoratlari va jozibador, ko‘rkam joylari bor. Shaharda hayot qaynaydi, aholisi shunchalik ko‘pki – u mavjlanib turgan dengizni eslatadi”, degan edi.

Geograf al-Istaxriy Xorazm poytaxti va unga boruvchi yo‘llar ta’rifini bersa, X asrda yashagan Axmad ibn Fadlan ibn Abbos 921-928 yillarda abbosiya xalifa Muqtadir elchisining kotibi sifatida “Kumush yo‘l” deb atalgan Buyuk Ipak yo‘lining shimoliy tarmog‘idan sayohat qiladi va Bag‘doddan O‘rta Volga bo‘yigacha, bulg‘orlar shohligiga yetib boradi. Arab sayyohi al-G‘arnatiy Xorazm orqali Rossiya va Bulg‘oriyaga sayohat qilishi davomida “Yo‘lnoma” tuzadi va ushbu yo‘llar ta’rifini beradi. O‘rta asr arab geograflari tuzgan yo‘lnomalar mualliflariga al-Yoqub (IX asr), Balazuri (IX asr), At-Tabariy (X asr), Qudama (X asr), al-Istaxri (X asr), ibn-Xaukal (X asr), al-Muqaddasi yoki al-Maqdisiy (X asr), “Xududul-Olam” kitobining ismi noma‘lum muallifi (X asr), Bayhaqiy (XI asr), Nizom ul-mulk (XI asr), Gardiziyy (XI asr), as-Samani (XII asr), Isfandiyor (XIII asr), Yoqut (XIII asr), Hamavi (XIII asr), Ibn al-Asir (XIII asr) va boshqalar kiradi. Yo‘llar haqidagi ma’lumotlarni ularning o‘zlari sayohatlari davomida yig‘ishgan yoki ishonchli qo‘lyozmalardan yig‘ib olishgan [3].

Sharq Uyg‘onish davri IX-XII va XIV-XV asrlarda faoliyat olib borgan Markaziy Osiyolik mutafakkirlar ilmi kalom, ilmi hikmat, ilmi rivoyat, ilmi tayhid, aqida ilmi kabi diniy va dunyoviy ilmlarni rivojlantirish jarayonida boshqa mamlakatlarga sayohat qilganlar, u yerlardagi kutubxonalardagi qimmatli kitoblarni o‘rganganlar, muqaddas joylarni ziyorat qilganlar, tibbiyat, musiqa, tabiiy va diniy fanlarning taraqqiyotiga o‘z hissalarini qo‘sghanlar. Ushbu sohadagi faoliyat bugungi kunda ma’rifiy turizm, ziyorat turizmi, tibbiyat turizmi va turizmning boshqa sohalari sifatida e’tirof etilmoqda. Sharq mutafakkirlarining ba’zilari musiqa, tasviriy san’at, me’morchilik va boshqa sohalarga qiziqqan bo‘lsalar, tasavvuf ta’limoti rivojiga o‘z hissasini qo‘sghan ba’zi mutasavvuflar turli-tuman kasb-hunarlarini o‘rganib faoliyat olib borganlar. Tijorat turizmi ham Buyuk Ipak yo‘li o‘z faoliyatini olib borgan barcha davrlarda rivojlanib, savdogarlar Xitoy, Hindiston, Saqlab va Bulg‘or, Rumo va boshqa mamlakatlarga o‘z sayohatlarini uyushtirganlar, ilgari ko‘rmagan yangi tabiiy shart-sharoitlar bilan tanishganlar. Bu esa o‘sha davrda ekoturizm ham o‘ziga xos tarzda rivojlanib borganligini ko‘rsatadi. Sport turizmi ham tarixiy asoslarga ega bo‘lib, turli bayramlar, tantanali marosimlarda ko‘pgina mamlakatlardan polvonlar, chavandozlar kelib o‘zaro bellashganlar, ularning nomlari Sharqda ham, G‘arbdan ham mashhur bo‘lgan. Pahlavon Mahmudning Hindistonga borib kurash tushgani to‘g‘risidagi rivoyat tarixiy manbalar orqali bizgacha etib kelib, bu fikrning asosli ekanligini ko‘rsatadi.

Sharq Uyg‘onish davri, IX-XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmdan Arab xalifaligining markaziy shaharlari, Damashq, Qohira, Bag‘dod, Kufa, Basra, Makka, Madina va boshqa shaharlarga borib ta’lim oladigan, ilm bilan shug‘ullanadigan kishilar ko‘paydi. IX asrda Bag‘doda “Bayt-ul-Hikma” (“Donishmandlar uyi”), Sharqning o‘z davridagi fanlar akademiyasi tashkil etilgan bo‘lsa, X asr oxirlarida Xorazmda ham podsho Ma‘mun ibn Ma‘mun davrida “Donishmandlar uyi”, “Bayt-ul-hikma”, “Ma‘mun akademiyasi”, (Xorazm akademiyasi) tashkil topib, Bag‘dod va Urganchdag‘i “Donishmandlar uyi”da o‘z vaqtida nomlari dunyoga mashhur alloma va mutafakkirlar – Ahmad Farg‘oni, Al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, ibn al-Hammor, Abu Saxl Masixiy, ibn Iroq va boshqa olimlar faoliyat olib borgan edilar. Bugungi kunda ham insonning ilm-ma’rifat olishi bilan bog‘liq bo‘lgan ma’rifiy turizm jahon miqyosida ham, O‘zbekistonda ham rivojlanib bormoqda.

Buyuk Ipak yo‘li orqali yevropalik sayyohlar Plano Karpini, Rubruk, Marko Polo, Afanasiy Nikitin va boshqalar Sharq mamlakatlariiga sayohat qilganlar. G‘arb mamlakatlardan Movarounnahrga elchi va sayyohlarning safarlari Amir Temur va temuriylar davrida faollashib, Konstantinopoldan Ioann VII Paleologning elchilarini Fransiya va Aleksandr 1401-yilda Amir Temurning Qorabog‘dagi qarorgohiga borishgan edi. Amir Temur davrida Fransiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Genrix IV, Kastiliya va Leon qiroli Genrix III

de Trastamaralar bilan diplomatik aloqalar o'rnatilib, o'zaro elchilar almashiniladi. Amir Temur Ispaniyadan kelgan elchilarga qo'shib o'z vakili Muhammadqozini Ispaniyaga elchi qilib yuborgan bo'lsa, Kastiliya qiroli Genrix III 1403-yilda Rui Gonsales de Klavixo boshchiligidagi elchilarini Amir Temur huzuriga Samarcandga jo'natadi. Ispaniya elchilari Samarcandda bo'lib, Amir Temur davlati, uning tabiiy shart-sharoitlari, davlat tuzumi, aholisining urf-odatlari, dini va qonunlari haqidagi ma'lumotlarni o'rganadilar. Rui Gonsales de Klavixoning "Samarcandga Temur saroyiga safarot kundaligi" nomli safar taassurotlari "Buyuk Temur tarixi", "Temur qarorgohi", "Samarcandga safarot kundaligi" nomlari ostida ispan tilida bir necha bor nashr qilinadi. Ushbu asarda etnografik turizm, ekologik turizm, agroturizm, gastronomik turizm va tarixiy me'moriy obidalarga tegishli bo'lgan fikrlar uchraydi.

Bugungi kunda O'zbekistonda turizmni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilib, tarixiy moddiy va ma'naviy meros, folklor, milliy kiyim-kechaklar, urf-odat va an'analar, marosim va bayramlar, tabiiy muhit, me'moriy obidalar, milliy hunarmandchilikning taraqqiy etishi turizmni rivojlantirishga yordam bermoqda. O'zbek xalqining tarixiy moddiy va ma'naviy merosi, urf-odat va an'analari, marosim va bayramlari, umuman milliy turizmning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillar tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanib, takomillashib, ajdoddardan avlodlarga o'tib hozirgi davrga qadar rivojlanib kelmoqda.

O'zbekiston turizm sohasida ulkan salohiyatga ega bo'lgan davlat hisoblanadi, - deydi O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, - Yurtimizda 7 ming 300 dan ortiq madaniy meros ob'yektlari mavjud va ularning aksariyati YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan. Shu bilan birga, mamlakatimizning betakror tabiat, go'zal dam olish zonalari imkoniyatlaridan foydalanim, yangi turistik yo'naliishlar ochish mumkin. Bu sohaga jahon brendlarini faol jalb etgan holda, biz ziyorat turizmi, ekologik, ma'rifiy, etnografik, gastronomik, turizm va bu sohaning boshqa tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishimiz zarur. Bu borada davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini qo'llash sohani taraqqiy ettirishda keng imkoniyatlar ochishini hisobga olishimiz lozim [4].

Bugungi kunda O'zbekistonda milliy turizmni rivojlantirishga qaratilgan juda ko'p yangiliklar amalga oshirilib, turizmni taraqqiy ettirishga yo'naltirilgan yangi farmon va qarorlar, xalqaro va mahalliy tadbirdar amalga oshirilmoqda. Yangi ta'lim muassasalari faoliyati yo'iga qo'yilib, sayyoohlar oqimi oshib bormoqda, yangi turistik mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda, turizmning yangi-yangi yo'naliishlari rivojlantirilmoqda. Ushbu jarayonda tarixiy moddiy va ma'naviy merosga, milliy urf-odat va an'analarga, bayram va marosimlarga, milliy hunarmandchilik, kasanachilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekistonda ishbilarmonlik, tadbirdorlikni rivojlantirish, aholining turmush darajasini oshirish, munosib hayot darajasini ta'minlash, yangi ish o'rinalarini yaratish turizm infrastrukturasini yanada takomillashtirishni, sohani rivojlantiradigan mutahassis kadrlar tayyorlash tizimini yanada yuksaltirishni talab qiladi.

Adabiyotlar

- Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. —Toshkent: O'zbekiston, 2017.
- <https://Uzanalitics.com/iqtisodiet/3795/>
- Murodxon Hoshimov. Buyuk Ipak yo'lining Samarcand viloyatidagi turistik yo'l ko'rsatkichi. — Samarcand: "Zarafshon", 2012.
- Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. — Toshkent: O'zbekiston, 2018.

UDK: 1 F (50'z)

O'ZBEK MA'RIFATPARVARLARI IJODIDA KOMIL INSON G'OYASINING AHAMIYATI

D. T. Amridinova

*Samarqand davlat chet tillar institute
dilrabo1971@mail.uz*

Annotatsiya. Ilmiy maqolada XIX asrda yashab ijod etgan mumtoz shoiralalar Nodirabegim, Uvaysiy, Anbar otin, Dilshod kabilarning she'riyatida insonparvarlik va komil inson g'oyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: komil inson, gumanizm,adolat, muhabbat, yaxshilik, ilm-fan, taraqqiyot, madaniy-ma'naviy, yurt, millat, rivojlanish yo'llari, ijtimoiyadolat, insonparvarlik, axloq, odob, baxt.

Важность идеи совершенного человека в работе узбекских педагогов

Аннотация. В научной статье анализированы гуманистические идеи узбекских поэтов о всесторонне развитой личности на основе произведений Нодирабегим, Увайсий, Анбар отин, Дилшод. Показаны их общественно- философские взгляды и просветительская деятельность.

Ключевые слова: совершенный человек, гуманизм, справедливость, любовь, добро, наука, развитие, культура, духовность, страна, нация, пути развития, социальная справедливость, гуманность, нравственность, нравы, счастье.

The importance of the idea of a perfect human being in the work of Uzbek educators

Abstract. The scientific article analyzes the humanistic ideas of Uzbek poets about a comprehensively developed personality based on the poems Nodirabegim, Uvaisiy, Anbar otin, Dilshod. Their socially philosophical views and educational activities are shown.

Keywords: perfect man, humanism, justice, love, good, science, development, culture, spirituality, country, nation, development paths, social justice, humanity, morality, morals, happiness.

XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rtta Osiyoda ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloq, fuqarolar turmush tarzi o‘ta past, madaniy-ma’naviy hayotida islom dini peshvolaringin ta’siri kuchli edi. Kishilar dunyoqarashida tasavvuf falsafasi an’alarini tiklashga intilish kuchayib borayotgandi. Bu davrda o‘rtta asr musulmon mutafakkilari asarlarini qayta nashr etish boshlandi. Kalom falsafasi, shariat axloqiga oid klassik adabiyotlar arab-fors tilidan turkiy tillarga tarjima qilinib, nashr ettirish, masjid va madrasalarda bedilxonlik, mashrabxonlik kabi turli she’rxonliklar, gurunglar avj oldi [1, 22-26, b]. Odamlarning madaniy merosga, bilimga, ilmga intilishlari kuchaya bordi. Endilikda odamlar inson aql-zakovatining kuchiga, olamni o‘zgartirish borasidagi salohiyatiga ko‘proq ishona boshladilar, og‘ir musibatli turmush tashvishlaridan, zulm vaadolatsizliklardan xoli qiluvchi yagona qudrat bilim, ilm ekanligini tushuna boshladilar. Bunday kayfiyatlar ma’rifatparlik harakatida o‘z ifodasini topdi. Xullas, mintaqada ma’rifatparvarlik harakati kishilarning ilm-fan, taraqqiyot, umuminsoniy qadriyatlarga, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’naviy qoloqlikni bartaraf etishga bo‘lgan intilishning natijasi edi.

Turkistonda ma’rifatparvarlik o‘z taraqqiyotining dastlabki bosqichida, ya’ni XIX asrning ikkinchi yarmida, o‘tmish avlod madaniy-ma’naviy meroesini, musulmon axloqi-odobi qoidalarini targ‘ibot va tashviqot qildi. Odamlarni bilim, ilm egallashga chaqirdi. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloqligini, kishilar madaniy-ma’naviy saviyasi qoloqlikdan chiqish, jamiyatni insonparvarlashtirish yo‘llarini izladi. Bunday kayfiyatni XIX asrning ikkinchi yarmida ijod etgan ma’rifatparvarlar Ahmad Donish, Berdimurod Berdaq, Sattorxon Abdulg‘affarov, Furqat, Muqumiyl asarlarida ko‘rish mumkin.

Buxorolik ma’rifatparvar Ahmad Donish butun jamiyatni inson manfaatiga bo‘ysundirmoq uchun odamlar xulq-atvorlarini tubdan o‘zgartirmoq lozim. Buning uchun, eng avvalo, inson o‘zining kimligini, nimadan tashkil topganini bilmog‘i zarur, deb hisoblardi. Uning tushuntirishicha, inson tana bilan ruh birligidan iborat. U o‘z asarlarida tana bilan ruhning o‘zaro aloqadorligi haqida fikr yuritib, inson tanasi bilan ruhini birini ikkinchisidan ajratib bo‘lmaydi, chunki “ruh jismda barhayotdir, jismdan tashqarida ruh yo‘qdir [2, 166, b]” deb yozadi.

Ahmad Donishning fikricha, ruh ikki ko‘rinishga ega bo‘ladi. Birinchi ko‘rinishda ruh-sof, muqaddas ilohiy bo‘lib, hamma jismlarga o‘z nurini sochib turadi. Ikkinci ko‘rinishda esa ruh “narsalar dunyosiga kirgan bo‘lib, narsalar dunyosida mavjuddir va o‘limga mahkumdir [2, 165, b]”. Inson tanasidagi ruh xuddi shu ikkinchi ko‘rinishdagi ruhdir. Shuning uchun ham, u o‘limga mahkum etiladi. Ruhning bir tanadan boshqa tanaga ko‘chib yurishi haqida Sharqda keng tarqalgan tanosuh nazariyasini tanqid qiladi. Tanosuh ta’limotini tanqid qilishda Mirza Bedilning ruh va tana to‘g‘risidagi qarashlaridan foydalanadi.

Ahmad Donish ruh va tana birligidan iborat inson olamni, xususan, o‘zi yashayotgan ijtimoiy muhitni o‘zgartirishga qodir, deb o‘yaydi. Buning uchun u nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlarni ham bilishi zarur, deb hisoblaydi.

Biz dunyoni gullab-yashnatish uchun, dengizlarni kezib o‘rganish uchun, er osti boyliklarini topish uchun, dunyoning ajoyib sirli tomonlarini talqin etish uchun, uning hamma qit’alari va aholisini bilish uchun tug‘ilganmiz deb yozadi.

Ahmad Donish jamiyatni rivojlantirishning eng muhim sharti-davlatni isloh qilishdir, deb tushunadi. Davlat bir guruhi kishilarning emas, balki xalq manfaatini himoya qilmog‘i, davlatni boshqarib turgan hukmdor ma’rifatli, odil va donishmand bo‘lmog‘i shart. Hukmdor muhim davlat ishlarini ham qilishda o‘z atrofidagi amaldorlar bilan maslahatlashmog‘i darkor. Mamlakatni ana shunday kishi

boshqarganda jamiyatda ijtimoiy adolat tamoyillari qaror topadi. Adolatsizlikka asoslangan, o‘z fuqarolari haqida qayg‘ urmaydigan davlat uzoq yashay olmaydi.

Mujimiylar Muhammad Aminxo‘ja ibn Mirzaxo‘ja Mirfozil o‘g‘li (1850-1903) Qo‘qonda novvoy oilasida tug‘ilib, boshlang‘ich mактабда tahsil ko‘rdi, keyin Qo‘qonda Nodira asos solgan “Hokim oyim” va Buxorodagi “Mehtar Oyim” madrasalarini tugatdi.

Mujimiylar Qo‘qon adabiy muhitining eng ilg‘or namoyandalardan biri sifatida, eng avalo, yurt, millat rivojlanish yo‘llari, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, odamiylik kabi umuminsoniy qadriyatlarini o‘z dunyoqarashi, ijodida keng ifodalangan. Mujimiylar ijodida hayot haqiqati faqat yuzaki tomondan yoritilmay, balki dolzARB ijtimoiy – siyosiy va umummiliy muammolar, badiiy ijod tamoyillari va usullari orqali ifodalangan.

O‘zbek ma’rifatparvarlari jamiyat hayotini insonparvarlashtirish uchun mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’naviy qolqolikdan olib chiqish zarur, deb hisobladilar. Buning uchun fuqarolarni, bilimli ilmlı qilmoq kerak, degan g‘oyani ilgari suradilar. Boshqacha aytganimizda, ma’rifatli insonni shakllantirmasdan turib, jamiyatni insonparvarlashtirib bo‘lmasisligi, o‘z navbatida, inson ruhiy-ma’naviy kamoloti bilim, ilm bilan bevosita bog‘liq ekanligini tushuntirishga harakat qildilar. Eng muhimi, inson o‘zligini bilmog‘i uchun bilimli, ilmlı bo‘lishi zarurligini qayta-qayta takrorlaganlar. Bunday fikrmulohazalarni mashhur o‘zbek ma’rifatparvarlari Sattorxon Abdulg‘affarov va qo‘qonlik shoir Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat qarashlarida ham ko‘rish mumkin.

“Inson, deb yozadi Sattorxon Abdulg‘affarov, tayyor bilim bilan tug‘ilmaydi. U bilimga asta-sekin harakat natijasida erishadi. O‘z tabiatiga ko‘ra odam ulg‘ayishi bilan uning aql-idroki, qobiliyati ham ko‘rish, eshitish natijasida kun sayin rivojlanadi, insonning aql-idroki o‘sgan sari, avvalo, o‘zining kimligini bilishga harakat qiladi. Insonning asosiy burchi boshqa kishilarga foydali xizmat qilishdan iborat, agar u o‘zini o‘zi bilmasa, bu burchni qanday ado etadi? O‘zini o‘zi bilish uchun qo‘l-oyoq, ko‘z, ochlik va tashnalikni his qiluvchi boshqa ichki sezish organlari orqali olinadigan bilim odam uchun kifoya qilmaydi. Agar biz shu orqali o‘zimizni bilamiz desak, yangilishgan va xato qilgan bo‘lamiz, chunki bunday bilimga hayvonlar ham egadirlar. Agar biz shu bilim bilan kifoyalansak, ulardan hech farq qilmaymiz, biz o‘zimizning qanday ekanligimizni, qaerdan kelib chiqqanligimizni va qaerga borishimizni, bu dargohga nima uchun kelganligimizni, baxt va bebastlik nimadan iborat ekanligini bilishimiz zarur. Bularni bilish uchun asosiy vosita ilmdir, ilmning turlari va boshqa fanlardir. Ilm olishning asosiy maqsadi-foydali xizmat qilishdir”[3, 3, b].

Sattorxon Abdulg‘affarov fikriga asosan, jamiyatni insonparvarlashtirishning asosida ilm-fan, ma’rifat yotmog‘i zarur. Ilm-fan jamiyat farovonligini, fuqarolar ruhiy-ma’naviy kamolatining garovidir. Uning tushuntirishicha, ilm-fan taraqqiyotiga erishishning eng muhim vositasi-boshqa mamlakatlar, boshqa xalqlar bilan do‘stona munosabatda bo‘lish, ular bilan turli madaniy-ma’rifiy aloqalarni rivojlantirishdir.

Furqat fikriga ko‘ra, jamiyatda ma’naviy qashshoq, nodon, galvars kishilarning ko‘payishi fojia, ofatdir. Fan nodon va omi kishilar yo‘lini yorituvchi, ularni to‘g‘rilik tomon boshlovchi yo‘lchi yulduzdir, ilm-fan qanchalik tez rivojlansa jamiyat a‘zolarining orzu-umidlari shunchalik tez ro‘yobga chiqadi, ma’naviy qashshoq odamlar soni kamayadi, ma’rifatli odamlar soni qancha ko‘p bo‘lsa, jamiyat hayoti shuncha tez insonparvarlashadi, degan xulosaga keladi [4, 184-185, b].

XIX asrning ikkinchi yarmidayoq ma’rifatparvar mutafakkirlar jamiyatni insonparvarlashtirish, uni ijtimoiy-iqtisodiy, ayniqsa, madaniy-ma’naviy inqirozdan olib chiqmoq uchun musulmon xotin-qizlarini savodxon qilish g‘oyasini olg‘a suradilar. Xususan, Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat xotin-qizlar erkaklar bilan teng bilim olishlari lozim, ayollar erkaklar bilan jamoat joylarida birga bo‘lishi mumkin, degan fikrni olg‘a suradi.

XIX asr o‘zbek adapiyotida salmoqli o‘rinni egallagan Nodira, Uvaysiy, Dilshod otin, Anbar otin o‘z she’rlarida va falsafiy qarashlarida inson ma’naviy kamoloti haqidagi g‘oyalalar ifodalangan bo‘lib, ular ma’rifatparvarlik nuqtai nazaridan yondoshib yuksaklikka erishganlar.

Mohlaroyim-Nodira 1792 yilda Andijonda hukmdor oilasida tug‘ilib voyaga etdi va o‘z davrining yetuk shoirasi sifatida tanildi.

“Nodira o‘zbek va tojik tillarida she’rlar yozgan va ularni alohida “Devon”ga mujassamlantirgan, o‘z she’rlarida muhabbat, sadoqat va vafo xususidagi fikrlarini bayon etgan. Uning inson va tabiatga nisbatan qarashlarida faqat shaxsiy tuyg‘u va muhabbat emas, balki komil inson tarbiyasi haqidagi fikrlari ham namoyondir. Uning fikricha, inson barcha mavjudotlarning eng oliysi, eng ulug‘idir”[5,134.b]. Inson hayot go‘zalligidan bahramand bo‘lmog‘i lozim va hamisha unga intilib yashashi kerak.

Nodiraning komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlarida insonparvarlik g‘oyalari-adolat, insof, xalq, manfaati muhim o‘rinni egallaydi. Shoira bu g‘oyalarni o‘z ijodida izchillik bilan targ‘ib qilgan va bularga amal etganligi barchaga ma’lumdir.

“Shoira inson qadri qiymatini yuqori qo‘yadi, uning ruhan boy va mazmunli bo‘lishini istaydi. Bu esa Nodiraning muhabbat tuyg‘ularini chuqur his qilishi bilan bog‘liqdir. Shuning uchun ham u insoniylik va muhabbatning mavjudligiga insonning haqiqiy insonligiga dalolat ekanini ta’kidlaydi:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odasen muhabbat ixtiyor et,-*

deydi u”[6, 36.b]

Nodira hayotning tub mohiyatini yaxshilik binosini barpo etishdan iborat deb biladi. Uning fikricha, kimki, tiriklik chog‘ida yaxshiliklar qilib, kishilarni xursand etib yashassa, yaxshilik qasri bunyod etgan bo‘ladi, o‘zining bu ezgu ishlari bilan o‘zidan keyingi hayotda yorqin xotira qoldiradi. Ana shunday odam komil insondir.

Nodira chinakam do‘stlikni targ‘ib qiladi. Uning fikricha, chinakam yor, do‘st, og‘ir, g‘amli kunlarda do‘string yonida bo‘ladi. Agar shunday qilmasa, u chin do‘st emasdир. Shoira o‘z she’rlarida barkamol insonni ulug‘ladi. Ta’lim-tarbiyaga oid ko‘p foydali o‘gitlarni bayon etdi. Uning bu fikrlari kishilarga hayot, sevgi, yaxshilik, barkamollik tushunchalarining tub mohiyatini anglab olishiga, insoniy fazilatli bo‘lib kamol topishiga yordam beradi.

“Jahon Otin-Uvaysiy marg‘ilonlik olim va fozil kishining qizi edi. Jahon Otin yoshligidan she’riyatga havas qo‘yadi. Otasi unga adabiyotdan dars beradi, tez orada u shoira bo‘lib etishadi, o‘zbek va fors-tojik mumtoz shiorlari asarlarini qunt bilan o‘qib, o‘rganadi. U o‘z asarlarida davrning ijtimoiy masalalarini aks ettirish bilan birga, axloq, odob, tarbiya masalasiga ham katta e’tibor beradi. Uvaysiy har bir insonning haqiqatga chin sadoqatda bo‘lmog‘i shart deb biladi. Uning fikricha, inson har qanday sharoitda haqiqatdan chekinmasligi, har qanday og‘irlik va kulfatga chidab, haqiqat yo‘lida mahkam turmog‘i shart. Shoiraning ta’kidlashicha, haqiqat-ziynatdir, undan yuz o‘girmaslik kerak. Chin insoniylik ana shundadir”[5, 141.b].

Uvaysining ta’kidlashicha, hayotning bezagi, inson uchun hayotiy kechinmalar bag‘ishlovchi kuch mehr-muhabbat tuyg‘usidir. Uvaysiy ana shunday insonlargagina xos bo‘lgan muhabbatni ulug‘laydi.

Uvaysiy komil inson haqida so‘zlar ekan, uning ko‘ngli muhabbat tuyg‘usini his etgan inson etukdir. Shoira muhabbat tuyg‘usini his etgan ko‘ngilni inson hayotining chin bezagi deb biladi va bu ko‘ngil go‘zal ekanligini aytadi. Ana shunday ko‘ngil egasi komil insondir.

Uvaysiyning barkamol inson haqidagi qarashlarida yoshlarda hayotga muhabbat uyg‘otish, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivoj toptirish, ularni eng yaxshi milliy urf-odatlarni egallashga chorlashi diqqatga sazovordir.

Shoira “Uvaysiyning hayot va hayot bezagi, samimiyl muhabbat, barkamol inson, tarbiya haqidagi fikrlari hozirgi kunda ham yosh avlodni go‘zal axloqli qilib kamol toptirishda muhim ahamiyatga ega”[7, 26, b].

“Ma’rifatparvar Dilshod otin 1800-1801 yilda Qo‘qonga yaqin O‘ratepa shahrida tug‘iladi. Otasi Rahimqul shoir tabiatli kishi edi. Dilshod dastlabki ma‘lumotni otasidan oldi, yoshligidan she’riyatga mehr qo‘ydi. Barno taxallusi bilan she’rlar yoza boshlaydi va umrining oxirigacha maktabdorlik qilib, ma‘rifatparvarlik keng rivojlantirib ishini, yoshlarni ilm-ma’rifatli qilishda xizmat qildi. Men,-deb yozadi Dilshod, 88 yoshimgacha oynaksiz xat ko‘rib, maktabdorlik qildim. Ellik bir yil maktab tutib, a’lo avsat hisobida 23 toliba tutib, 891 qizni basavod qildim. Alardan qariyb to‘rtadan biri tab‘i nazmlari bor erdi... boz avval oxir ikki yuzdan ortiq nazmxon shoiralar ta’lim olib chiqqan erdi” ”[5, 154, b].

Dilshod yoshlarning ilm olishiga, ahli ilm bo‘lmishlariga jiddiy e’tibor beradi va ilm olish uchun esa katta mehnat qilish kerakligini, qobiliyat egasi bo‘lish zarurligini uqtiradi. U bu haqda mana bunday degan edi:

*Ko‘zimning nurini to‘qg‘um kitob ersa sarih,
Vujud bobida yozilg‘ondek bob ersa sarih[8,21,b]*

Dilshod otining ta’kidlashicha, ilm insonni tarixga etaklaydi va bu sohadagi turli muammolarni hal qilishga yordam beradi. Bilimda kamol topgan inson yuksak obro‘, mavqega ega bo‘ladi, uning bilimidan hamma bahramand bo‘ladi, hatto kecha-kunduz ham undan nur oladi.

*Olamdan nur oldi har laylu nahor,
Tarixni hisobin topg‘on ham odam,
deb yozadi Dilshod[5, 154,b].*

Shoiraning fikricha, inson go‘zalligi uning ruhiy olamidir. Ikki yuzlamachi, xudbin odamlar makr egalaridir. Insonning ichki dunyosi tashqi qiyofasidek go‘zal bo‘lishi kerak. Insonga insoniylikni bezash uchun berilgan bu go‘zallikni doimo ehtiyoq qilish lozim.

*Gar tashqi jamol ho‘b, ichi bad bo‘ladilar,
Go‘yoki ichi loy, yuzi naqshu nigor[8, 37, b]*

Yetuk shoira, muallima Dilshod otin o‘zining sermazmun, uzoq yillik umrini badiiy ijodga bag‘ishlash bilan birga, o‘z she’riyatida va otinlik faoliyatida ta’lim-tarbiyaga oid qimmatli fikrlarni o‘rtaga tashlab, ijtimoiy falsafiy fikr rivojiga munosib ulush qo‘shdi.

Anbar otin 1870-yilda Qo‘qon shahrida kosib oilasida dunyoga keldi. Otasi Farmonqul marg‘iloniy bo‘lib, shoira Uvaysiynning jiyani ekanligi ma’lum bo‘lib, o‘z davrining etuk shoira va ma’rifatparvariga aylandi.

Anbar otin insonlar o‘rtasida ahillik, hamdardlik, mehnatsevarlik eng yaxshi fazilat ekanini aytib, odamlarni bu fazilatlarga ega bo‘lishiga chorlaydi.

Shoira o‘z ijodida Vatanga, xalqqa xizmat qilishniadolatlilikni ulug‘ baxt, ezgulik hisoblaydi. Do‘stlarini u shunday baxtga, egzulikka da‘vat etidi:

*Xizmat etsang el uchun xolis qilako‘r doimo,
Ko‘b kirokashlar ilan qo‘rqmay muboriza qil,
Kimsani xalq g‘amidin g‘ami bo‘lursa anga san,
Yondoshib, har ishida ul ila mutoyiba qil[9,16,b]*

“Anbar otin o‘z she’rlarida xalqparvarlik, ma’rifatparvarlik, insoniylik, mehnatsevarlik g‘oyalarini olg‘a suradi, Anbar otin mehnat ahlini sharaflaydi, ularni e‘zozlashga, siylashga, dillarini shod etishga da‘vat etidi va odamlarga “Odam ersang, hamisha ish qilib yur”-deb nasihat qiladi”[5,158, b].

Shoiraning fikricha, ma’rifat insonni mumtoz etidi. Har bir inson elga xizmat etishi, bu yo‘lda qilgan ishini yuksak darajaga etkazishi kerak deb yoshlarni yaxshi odamlar ishidan ibrat olishga chorlab, ibratli ishlar qilib, izzat-ikromli bo‘lishga da‘vat etidi:

*Yaxshi odamlar ishidan ibrat ol,
Ibratomuz xizmat aylab, izzat ol,
Kimki ilgida bor ersa himmat ol,
Rang ro‘yida ko‘ringay, rahmat, ol,[9, 77, b]*

Aytish mumkinki, ijodi e‘tibor e‘zozga loyiq bo‘lgan Anbar otin o‘z ijodiy faoliyati, hayotiy kuzatishlari natijasi o‘laroq, falsafiy qarashlarini o‘z asarlarida baralla kuylaydi, shu bilan birga, XIX asr falsafiy tafakkur rivojida munosib o‘rinni egalladi. Yana ma’rifatparvarlar qarashlarining muhim jihat shundan iborat edi-ki, ular ilm-fanni rivojlantirish orqali o‘lkani qoloqlikdan xalos qilmoqchi bo‘ldilar. Lekin mamlakatni qoloqlikdan chiqarish masalasini ular har xil talqin qildilar. Ma’rifatparvarlarining ba‘zilari bu maqsadga erishish yo‘llarini turlicha tushundilar. Ularning ba‘zilari xalq ilm-fanni egallahsga da‘vat qilish bilan chegarlangan bo‘lsa, boshqalari hukmdorlarni olimlarga ilm-fan bilan shug‘illanish uchun sharoit yaratib berishga, moddiy jihatdan ko‘maklashishga, ularga homiylik qilishga chaqirdilar.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida ma’rifatparvarlik harakati o‘zining yuqori pog‘onasiga ko‘tarildi. Uning zaminida jadidchilik harakati vujudga keldi. Jamiyat hayotini insonparvarlashtirish, boshqacha aytganimizda, ansonparvar, demokratik jamiyat qurish g‘oyasi Turkistonda keng tarqalgan jadidchilik harakatining bosh g‘oyasi edi. Jadidchilik jahon sivilizatsiyasi yutuqlari, xususan, ilg‘or ilm-fan, madaniyat-ma’naviyatga, milliy va umuminsoniy qadriyatlar birligiga asoslangan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’naviy qoloqlikka, Chor Rossiyaning mustamlakachilik istibdodiga qarshi, milliy mustaqillikni barqaror etishga qaratilgan demokratik harakat edi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida munosib o‘rin egallagan ma’suma va layoqatli shoiralalarimiz o‘zlarining ijodlari va ma’rifatparvarlik faoliyati bilan xalqimiz tarixida yorqin iz qoldirdilar.

Adabiyotlar

1. Зоҳидий А. Маърифатчилик: Ўқилмаган саҳифа. Мулоқот, 1993. №2, 22-26 бетлар.
2. Аҳмад Дониш. Наводирул вақеъ. –Тошкент, 1964. 165-166-бетлар.
3. Туркистон вилояти газетаси, 1895. №8.
4. Фурқат. Танланган асар. –Тошкент, 1975. 184-185 бетлар.
5. A.Zunnunov O‘zbek pedagogikasi tarixi. –Toshkent, O‘qituvchi. 1997. 134-b.
6. Nodira she’riyatidan.–Toshkent, 1979. 36-b.
7. Uvaysiy she’riyatidan. –Toshkent, 1980. 26-b.
8. Dilshod Barno. Asarlari. 37-b.
9. Anbar otin. She’rlar. Risola. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1970. 77-b.

UDK: 1MI 3**O'ZBEK OILALARINING JAMIYATDAGI O'RNI VA UNING FALSAFIY TALQINI****N. T. Allamuratova***Samarqand davlat chet tillar instituti**nilu.raj@mail.ru*

Annotasiya. Ushbu maqola zamonaviy jamiyatda oilaning rolini falsafiy tushunish bag'ishlangan. Inson tabiatan qimmatbaho bo'lgan narsani qadirlaydi. Bundan xulosa chiqarish orqali muallif jamiyat, millat va davlatning ma'naviy-axloqiy va moddiy farovonligi yo'lida oilaning bebaho ahamiyatini asoslashga urinadi. Maqolada dono ajdodlar bilimiga tayanib, falsafiy talqin qilish orqali chuqur va oqilonaxulosalar qilingan.

Kalit so'zlar: oila, jamiyat, davlat, falsafaviy talqin, urf –odatlar, madaniyat, qadriyatlar.

Роль узбекских семей в обществе и их философская интерпретация

Аннотация. Статья посвящена философскому осмыслению роли семьи в современном обществе. Человек по своей природе ценит то, что бесценно. Делая вывод из этого, автор пытается обосновать неоценимую роль семьи в духовном, моральном и материальном благополучии общества, нации и государства. Опираясь на знания мудрых предков, философски истолковывая, делается глубокий и обоснованный вывод.

Ключевые слова: семья, общество, государство, философская интерпретация, традиции, культура, ценности.

The role of Uzbek families in society and their philosophical interpretation

Abstract. The article is devoted to the philosophical understanding of the role of the family in modern society. Man by nature appreciates that which is priceless. Making a conclusion from this, the author tries to substantiate the invaluable role of the family in the spiritual moral and material prosperity of society, nation and state. Relying on the knowledge of wise ancestors, philosophically interpreting, a deep and reasonable conclusion is made.

Keywords: family, society, state, philosophical interpretation, traditions, culture, values.

Sharqda oila va nikoh, uning mustahkamligi, barqarorligini ta'minlash, insonning millati, ajdodlari hamda jamiyat oldidagi eng muqaddas qarzlaridan biridir. Oila munosabatlari, er va xotin o'rta sidagi munosabat qadimgi qo'lyozmalarda, shu jumladan, Avesto yagona tizimida, buyuk mutafakkir Zardushtning diniy asarida etarli darajada ifodalanganligini ko'rishimiz mumkin. Bunda har bir oila a'zosi oilaviy munosabatlarga tegishli qoidalarga amal qilishi kerakligini ta'kidlaydi. Qadimgi Sharq falsafasi va Qur'oni Karimda, Hadisi Sharifda oila muqaddas qadriyatlardan biri deb e'tirof etiladi. Bola tug'ilgan kundan boshlab oila davrasida yashaydi. Oilaning urf-odatlari, qadriyatlari va an'analari bolaning dunyo qarashini shakllantiradi. Eng muhimmi, oilaviy hayot yo'li orqali bolalar jamiyat tushunchalarini sezadilar va his qiladilar. Oilada oqsoqollarga hurmat, yoshlarni sevish, milliy urf-odatlarni va an'analarni hurmat qilish kabi yuksak insoniy fazilatlar shakllanadi. Bu hayotimizning ma'naviy poydevorini rivojlantirishda, jamiyatda yuksak axloqiy muhit yaratilishida ishonchli omil bo'lib, hayot sinovlariga tayyor bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni bebahodir. Shu bois respublikamizda oila muammolariga katta e'tibor berilmoqda. Xususan, jamiyatda ayollarga bo'lgan munosabatga alohida urg'u berilib, ularning oila va jamiyatdagi o'rni naqadar muhimligini Yurtboshimiz Shavkat Mirmonovich Mirziyoyevning xalqimizga murojaatlarida va ayollarga bayram tabrigida ko'rishimiz mumkin: "Oila va jamiyat ustuni, hayotimizning fayzi va ko'rki bo'lgan xotin-qizlarni e'zozlash, ularga hurmat va ehtirom ko'rsatish xalqimiz uchun azal-azaldan buyuk qadriyat bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi" [1]. Yurtimizda so'nggi yillarda muvaffaqiyatli amalga oshirilgan davlat dasturlari, jamoat tashkilotlari xususan, mahalla kabi noyob muassasalar faoliyatni oilaviy munosabatlar madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan. Bu borada Birinchi Prezidentimiz I.Karimov shunday deydi: "Agar oila sog'lom va kuchli bo'lsa, mahallada tinchlik va osoyishtalikka erishish mumkin. Shu sabab agar mahalla-hudud kuchli bo'lsa, unda bunday davlatda tinchlik va barqarorlik hukm suradi" [2].

"Mahalla" qo'shma biznes va o'zaro yordam ko'rsatish ma'nosida to'liq avtonomiya va o'z-o'zini boshqarishga asoslangan mahalla jamiyatni hisoblanadi. U asrlar mobaynida mavjud bo'lib, dastlab hunarmandlarning ustaxonalari uyushmasi bo'lgan. Jamiyatni aholining umumiylig yig'ilishida saylangan mahalla qo'mitasi boshqaradi. Uning faoliyatiga ayniqsa, to'ylarni, dafn marosimlarini, xotiralar va sunnat

ishlarini tashkil qilish va tashkil etish kiradi. Mahalla chin ma'noda fuqarolarning ma'naviy va jismoniy e'tiyoylarini qondiradigan o'zini o'zi boshqaruvchi tashkilotdir. Bu erda choyxonalar ishlaydi, sartaroshlar aholiga xizmat qiladi, mahalla masjidi doimiy ishlaydi. Biroq juma kuni erkaklar umumiy ibodat qilish uchun markaziy masjidga boradilar. Ammo mahalla nafaqat o'zaro yordam jamiyatidir, balki hamjamiyat nazorat va ta'lif berish vazifalarini ham olib boradi. Mahalladagi bolalar butun jamoa nazorati ostida o'sib boradilar va o'qsoqollariga hurmat va itoatkorlik ruhidha tarbiyalanishadi. Xalqimizning an'ana va urf-odatlari-bu ko'p asrlar mobaynida ularning ta'lifi say-harakatlari natijasidir. Oila esa, o'zida xalq va jamiyatning o'ziga xos urf-odatlarini tekshiradi. Ushbu tizim orqali xalqimiz o'zlarini, ruhiy madaniyatini, xarakterini va psixologiyasini shakillantiradi. O'zlarida eng yaxshi fazilatlarni asragan holda, ehtiyojkorlik bilan uni kelajak avlodga o'tkazadi. Farzandlarini tarbiyalash, ularga umuminsoniy qadriyatlarni singdirish orqali oila ularga dastlabki ijtimoiy yo'nalishni beradi. O'z farzandlarini katta oqimga - jamiyatga qo'shish orqali, oila ham yo'nalishni, iqtisodiyotni, madaniyatni va xalq ta'limi darajasini belgilashga ta'sir qiladi.

Sharqda, qadimgi davrdan beri oila muqaddas bir qal'a hisoblanadi. Xususan, o'zbek oilalarining ildizi va sulolasining o'ziga xos xususiyatlari hozirgacha saqlanib qolmoqda. O'zbeklarda oilalarning ma'lum hayot tarzi shakllangan bo'lib, unda eski avlod va ota-onalar hayot tajribasi ijtisod ila va ehtiyojkorlik bilan xo'jalik yuritishda, tarbiya va bolalarning to'liq ma'naviy shakllanishida katta rol o'yaydi. Yosh avlodni tarbiyalashda keksalar tomonidan olingan qimmatli tajribalardan foydalanish bugungi kunda dolzarb va muhim ahamiyatga ega. O'zbek oilalari o'zlarining mustahkamligi, tartibliligi, bolalariga bo'lgan mehr-muhabbati, oilaviy munosabatlarga hurmati, do'stlik va boshqa qadriyatlarga alohida e'tibori bilan ajralib turadi. Ollohnинг buyuk in'omi bo'lmish farzandni oziq-ovqat bilan ta'minlash, uni tarbiyalash, ona yurtiga munosib farzand qilib voyaga yetkazish ota-onaga katta mas'uliyat yuklaydi. Oilada bola birinchi marta madaniyat va hayot bilan tanishadi, o'z xalqining milliy urf-odatlarini va an'analarini, ona tilini o'rganadi. Erta yoshdanoq oila bolaning ongini, irodasini, his-tuyg'ularini boshqaradi. Yaqinlarining boshqaruvi ostida u birinchi marta ma'naviy tajribaga ega bo'ladi. Binobarin, yosh avlodni tarbiyalash mas'uliyati avvalo oila zimmasida yotadi. Ma'naviyatning asosi, insonning axloqiy fazilatlari oilada bolaga erta yoshdanoq singdirib boriladi. Shaxsnинг axloqiy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishida ota-onalar muayyan yoshdagи axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish qonunlarini qanday tushunganliklariga bog'liq. Oilaviy ta'limi optimallashtirish yo'llarini topish oiladagi bolalarining axloqiy tarbiyasini aniqlashni o'z ichiga oladi. Ota-onalar farzandiga shaxsiy istaklari va ijtimoiy ehtiyojlar, o'z ehtiyojlar va boshqalarning umidlari o'rtasida muqarrar ziddiyatlarni bartaraf etishga yordam berishlari kerak. Madaniyat, axloq va odobning muhim belgisi sifatida ko'plab avlodlar ongida o'z tasdig' ini topgan va mustahkam o'rashgan tushushuncha bu -ota-onalar va oqsoqollarni hurmat qilish hisoblangan. Katta yoshdagи avlod farzandlar va nabiralarga an'analar va urf-odatlarни meros qilib qoldirish evaziga an'analar qaytadan dunyoga keladi, shuning uchun ham ma'naviy-ma'rifiy yutuqlar avlodlarning hayotida barqaror saqlanadi. Bu holat zamonaviy o'zbek avlodining ongida ham ildiz otgan. Sharq milliy qadriyatlar, xususan, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobi, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshify kabi taniqli mutafakkirlarning tanlangan asarlarida oila davrasida bolalarini tarbiyalash masalalari ustuvor bo'lib, ularni hal qilish yo'llari ko'rsatiladi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-Haqoyiq", Kaykovusning "Qobusnoma", Shayx Sa'diyning "Bo'ston" va "Guliston", Jomiyining "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror", "Mahbub ul-qulub" kabi asarlarini bunday marvaridlar safiga qo'shish mumkin. Shuningdek, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, az-Zamaxshariy, Sulaymon Bakirgoni, Bahouddin Naqshband, Najmuddin Kubro va boshqalar ilmiy risolalari ma'naviy xazinamizdan munosib o'rin egallagan bo'lib, oilada farzand tarbiyalash masalalarini ilgari surilgan. qadimgi yunon faylasuflari Platon va Aristotel bolani jamiyat tarbiyalashi kerakligini va ta'lif jarayonidagi barcha kerakli narsalarni davlat bajarishi kerak degan fikrni ilgari surgan. O'zlarining g'oyalarini oqlash uchun ular bolaning tarbiyasi jamiyat manfaatlari bilan bog'liq degan tushunchaga tayanishdi. Sharqiy qadriyatlarda ota-onalar farzandlarining tarbiyasi bilan shug'ullanishlari zarurligiga alohida urg'u beriladi. Bu bilan oilaviy ta'limning naqadar muhimligini ta'kidlaydilar. Oila masalasi, bolalar tarbiyasi masalalari buyuk shoir Alisher Navoiyning adabiy merosida munosib o'rin egallagan. U ota-onalarning yaxshi fazilatlarini ulug'laydi. Bunday fazilatlarning jamlanmasi bolani tarbiyalashda muhim rol o'ynashini ta'kidlab o'tadi. Xususan, Alisher Navoiyning ta'kidlashicha, ba'zi o'zaro qarama-qarshiliklar bolani tarbiyalashga salbiy ta'sir ko'rsatadi va oilaning buzulishiga olib kelishi mumkin [3].

Agar ota-bobolarimiz merosiga nazar tashlasak, yoshlarning ilmli va mehnatsevar bo'lib yetishishida ta'lif-tarbiya berishning qanchalik muhimligini anglab yetamiz. Shu o'rinda Naqshbandiya tariqati asoschisi Bahouddin Naqshbandning shunday bir dono yo'riqnomasini unutmashligimiz kerak: "Dil bayoru, dast ba kor"- ko'ngling Ollohda, qo'ling ishda bo'lsin. Yana bir buyuk ajdodimiz Abu Rayhon

Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Sababkim, inson kamolotining muhim mezonini - yuqori axloqdir.

Darhaqiqat, kitoblarni o'qish orqali bilim olish ham aqliy mehnatning shakli hisoblanadi. Aqliy qobiliyatga ega bo'lish katta mehnat talab qiladi. Oila ichidagi adabiy va ilmiy muhit dunyoqarashni kengaytiradi, bolaning fikrlash tarzini saqlaydi. Shuning uchun ham har bir ota-onasi oiladagi zaruriy tadbirlardan biri bu- bolaning kitob o'qishi ekanligini unutmasligi va ushbu faoliyatni muntazam ravishda monitoring qilishi zarur. Qadimgi yunon faylasufi Demokrit, judaadolatli tarzda shunday degan edi: "Agar bolalarni ishlashga da'vat etmasalar, unda ular insonda yaxshilikni kuchaytiradigan o'qish, musiqa, gimmnastika, hatto hurmat qilishni o'rganolmaydi. Odatda, sharaf bu tushinchalarning etarliligi tufayli yuzaga keladi".

Mamlakatimizning davlat mustaqilligi tufayli oilani mustahkamlashda muhim o'rinni tutuvchi ajdodlarimiz milliy urf-odatlari va marosimlari tiklana boshladi. O'zbekiston hukumati oilaviy masalalarga davlat siyosati darajasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 63-moddasiga binoan oila jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lib, jamiyat va davlat tomonidan himoyalangan. Ona va bola salomatligini yaxshilash, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, oilaning farovonligini oshirish, yosh oilalarga g'amxo'rlikni kuchaytirish mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun ustuvor yo'nalishlar hisoblanadi. Oilada har bir bolani tarbiyalashning tasdiqlangan usuli rag'batlantirish yoki qat'iylik, nasihat, jazo munosabatlaridir. Ona axloqsiz xulq-atvorni jazolaganida, ota bolasining tarafini olmasligi kerak va ota tarbiya berayotganda, ona boshqa narsa gapirmsasligi lozim. Aks holda, farzand biron bir ko'satmadan, jazordan, yolg'on gapirishdan qo'rmaydigan, ota-onani hurmat qilmaydigan bo'libi. Oilaning har bir a'zosini, qo'shnilar, mahalla, maktab va jamoatchilik bolani tarbiyalashga mas'uldir [4].

Bola o'z hayotining sezilarli qismini oilasi davrasida o'tkazadi. Ota, ona, aka-ukalar, opa-singillar bilan muloqot qilish jarayoni, munosabatlar, atmosfera, oiladagi muhit – mana shu jarayonlar, bola kelajakda to'la-to'kis, muvaffaqiyatli bo'lgan shaxs bo'lishi uchun muhimdir.

Ota-onalarning xatti-harakatlari, ularning odamlarga, ishlashga bo'lgan munosabati, bolalarga nisbatan qat'iyatliligi, ularning qadr-qimmatini hurmat qilishlari bolaning shakllanishini ta'minlovchi asosiy omillardir. Bolalarning mukammal tarbiyanishi uchun oila bo'lishi shartdir. Faqat oilaning ta'siri, ota-onalarning e'tibori va ta'lrim berishi farzandini jismonan, psixologik va intellektual rivojlangan, haqiqiy, mukammal shaxsga aylantirishi mumkin. Aynan oilaviy munosabatlar shaxsni shakillantiradi.

O'zbekistonda kundan kunga mustakamlanib va hayotiy falsafaga aylanib borayotgan fikrlardan biri bu: Agar ayolning oiladagi hayoti go'zal bo'lsa, demak, dunyo go'zal, agar ayol baxtli bo'lsa, demak butun oila baxtli va jamiyat baxtli. Ayollar oilada tinchlik, uyg'unlik va o'zaro hurmat muhitini saqlanishida doimo eng ishonchli tayanch bo'lib kelishgan. Agar ona sog'lom bo'lsa, sog'lom bola tug'iladi. Ma'naviy boy, bilim va yuksak intellektual, salohiyatli ayollar bolalarni uyg'unlikda tarbiyalashga qodir.

Ota-onalar uchun bolaning vaqtini samarali sarflashi bu axborot texnologiyasidan oqilona foydalanishidir. Bolaning estetik tarbiyasini shakllantirish, chirolyi, narsalardan roxatlanish hissini uyg'otish uchun uni tabiat qo'yniga, muzeylarga olib borishlari va shu yo'l bilan uning ruhiga go'zallikning jilosini tanitishlari mumkin bo'libi. Oilalarda sog'lom ma'naviy muhit, xususan, eru-xotin, ota-onalar va bolalar o'rtaqidagi munosabatlarda o'zaro hurmat, mehr-oqibat va muhabbat hissi -bu oilani rivojlantirish va mustahkamlash uchun muhim shart hisoblanadi.

Ota-onalar farzandlarining qanday bo'lishini xohlashsa, o'zlarini ham shunday bo'lishlari kerak va bu so'zdamas, balki amalda ko'rsatilishi kerak. Ular o'z farzandlariga o'rnat bo'lib, o'z hayotlari misolida o'rgatishlari kerak.

Xulosa o'rnida, Vatanimizning keng qamrovli ravnaqi yo'lida, farzandlarimizga shunday ta'limga beraylikki, qachonkim ular o'z ota-bobolariga, o'z tarixiga, Vatanga, ona tiliga, millatiga, diniga, urf-odatlariiga, qadriyatlariga va madaniyatiga munosib va sodiq farzand bo'lib ulg'ayishsin. Agar har bir oilada ota-onalar zamonaviy jamiyatda oila rolini falsafiy nuqtai nazarda talqin qilgan holda, kelajak avlod tarbiyasi haqida qayg'ursalar, u holda mamlakat kelajagi ishonchli qo'llarda bo'libi.

Adabiyotlar

1. Sh.M. Mirziyoevning 2018-yil 8-martdagisi Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan uchrashuvdagi nutqi. <http://uza.uz/>
2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-tom – Toshkent: "O'zbekiston", 1999. –B.252-253.
3. Rizouddin Ibn Faxriddin. Nasihat. – Toshkent: "Cho'lpox", 1993. –B.65.
4. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. –Toshkent, 2007.

UDK: 1(09)

**EVDEMONIK TA'LIMOTLAR VA QARASHLAR ILMIY-FALSAFIY TADQIQOTLAR
OBYEKTI SIFATIDA**

N. A. Eshonkulova

*Navoiy davlat konchilik instituti
eshonkulova79@list.ru*

Annotatsiya. Maqolada evdemoniya tushunchasining ilmiy-falsafiy talqinlari, uning o'ziga xos belgilari, inson hayoti bilan bog'liq masalalari ochib beriladi. Baxtli yashash istagi insonga azaldan hamroh bo'lib kelgani, ammo ijtimoiy tarixiy shart-sharoitlar, mentalitetdagi o'zgarishlar tufayli unga ham turlicha yondashuvlar uchrashi yoritiladi.

Kalit so'zlar: evdemoniya, inson, baxt-saodat, fenomen, ezhulik, pluralizm, texnika hukmronligi, xalq baxti, tafakkur.

Эвдемонические учения и взгляды как объект научно-философских исследований

Аннотация. В статье раскрывается научно-философское толкование понятия эвдемония, его специфические признаки и вопросы, связанные с жизнью человека. Освещаются различные подходы к влиянию социально-исторических условий, изменений в менталитете стремлению человека жить счастливо.

Ключевые слова: эвдемония, человек, счастье, феномен, доброта, плюрализм, господство техники, счастье народа, мышление.

Eudemonic teachings and views as an object of scientific and philosophical research

Abstract. The article reveals a philosophical, scientific interpretation of the concept of eudaimony, its specific features and issues related to human life. It covers various approaches to the influence of socio-historical conditions, changes in the mentality of a person's desire to live happily.

Keywords: eudaimonia, man, happiness, phenomenon, kindness, pluralism, the domination of technology, happiness of the people, thinking.

"Evdemoniya" so'zi grekcha bo'lib, baxt, huzurlanish, rohatlanish ma'nolarini anglatadi [1]. Qadimgi yunon faylasuflari "evdemoniya" tushunchasini turli ma'nolarda, inson, uning hayotiy muammolari bilan bog'lab ishlaganlar. Yetti donishmanddan biri Periandr (er. avv. 660-585 yillar) baxtni mo'tadillikni, o'rtachalikni saqlashda, deb biladi. Uning fikricha, "Baxtiyorligingda o'rtacha bo'l, baxtsizlikda o'ylab ish qil [2]. Boshqa joyda u "Huzur-vaqtinchcha, sha'n-boqiy", "Baxtsiz paytingda ham, do'stlaringga avvalgidek bo'l" [2], deb nasihat qiladi.

Suqrotning falsafiy-axloqiy merosida uning evdemonik fikrlari "boriga qanoat qilib yashash" prinsipiga qurilgan. "Huzurlanishni, hashamatni sizlar baxt deb o'ylaysiz, - deydi Suqrot sofistlarga e'tiroz bildirib, - men esa hech nimani istamaslikni, xudolar huzurini, ko'p narsaga hojatmand bo'imaslikni ushbu oliv baxtga yaqinlashish, deb o'ylayman" [3]. Eng muhim shundaki, Suqrot birinchi bo'lib baxt-saodatning axloqqa xizmat qilishi zarurligini kun tartibiga qo'ydi. Sofistlar, gedonist va epikurchilar kayf-safoda yashashni, "ye, ich, maza qil" shiorini targ'ib qilganlarida, Suqrot baxt xudoga yaqinlashtiruvchi axloqda, degan fikrni ilgari surdi. U deydi: "Mastlik qusurlarni tug'maydi, ularni izlab topadi. Baxt axloqni o'zgartirmaydi: uning zarurligini ta'kidlaydi" [2]. Bu fikri bilan Suqrot "evdemoniya" tushunchasidan huzurlanish, rohatlanishni quvishga intildi, uni o'zining falsafiy-axloqiy qarashlari doirasida talqin qildi. Endi baxt, o'ziga xos fenomen sifatida, axloq yaratadi, deb o'ylash mumkin emas, aksincha, u axloqqa xizmat qiladigan fenomendir.

Baxt-saodat to'g'risida so'z ketganida gedonizm va epikurizmni eslamay bo'lmaydi. Ular hayotdan huzur, zavq-shavq olib yashashni ilgari surgan bo'lsalar-da, insonga xos istaklarni hisobga olganlar. Gedonistik qarashlarni ilgari surgan Aristipp shunday deydi: "Agar hashamat, yomon bo'lsa, u xudolar bazmida uchramasdi" [2]. Agar hashamat, dabdaba zararli narsa bo'lganida inson havas qiladigan xudolar hayotining atributiga aylanmasdi.

Baxt-saodatning keng inson hayoti, bilimi, izlanishlari bilan bog'liqligi Platon va Suqrot dialoglarida atroficha bayon qilingan. Bu o'rinda "Evtidem" dialogidagi qarashlarni keltirish bilan cheklanamiz. Unda Suqrot baxtiyor bo'lishni istamaydigan kishi yo'q, ammo unga "biz qanday erishamiz?" deb savol qo'yadi. Qahramonlar baxtning ezhulik, sog'-salomatlik, go'zallik, tana yetukligi, aslzodalik,

davlat, sharaf, mulohazalik,adolatlilik, jasurlik, donishmandlik, kasb kor, bilim bilan bog‘liqligini qayd etishadi.

Platon va Suqrot yana bir muhim xususiyatni ta’kidlaydi. Donishmandlik ham, egalik qilinadigan narsalar multk, davlat, fazilat, hatto oqillik ham hayotda qo‘llanilgandagina baxt keltiradi. “Demak, baxtiyor bo‘lishni istagan nafaqat zarur narsalarga ega bo‘lishi, shuningdek, ulardan foydalanishi zarur, aks holda egalik hech qanday naf keltirmaydi”[4], deb xulosa qilishadi faylasuflar. Erishilgan narsalarning borligi emas. ulardan foydalanish, ularning biror naf keltirishi kishini baxtiyor qiladi. “Biz baxtga intilar va narsalardan foydalanganimizda baxtiyor ekanmiz, buning uchun to‘g‘ri foydalanishimiz zarur. To‘g‘ri foydalanishni esa bilim beradi, demak, har bir kishi bor kuchi bilan oqilroq bo‘lishga intilishi darkor” [4].

Aristotelning evdemonik qarashlari ustozni Platonnikiga yaqin. Faylasuf ta’rifiga ko‘ra, baxt ulug‘ qoniqish keltiradigan “yuksak va eng go‘zal ezgulik” [5]. U “qalbning ezgulikka muvofiq keladigan faoliyatidir” [5]. Ammo faylasuf ustozidan farqli ravishda baxt uchun tashqi omillar va vositalar zarurligini, ularsiz baxtiyor bo‘lish mumkin emasligini uqtiradi. “Ko‘pgina hatti-harakatlar do‘sstar, boylik va davlatdagи та’sirlar yordamida amalga oshiriladi, agar ulardan biri, masalan, aslzodalikdan, go‘zallikdan yiroq kishi uchun lazzatlanish istisno. Tashqi ko‘rinishi xunuk, kelib chiqishi yaxshi nasldan bo‘lmagan, yakka va befarzandning baxtiyorligi amri mahol; agar bolalari va do‘sstarli jirkanchli yoki yaxshi edilar-u ammo qazo qilganlar, bunday kishilar yanada kam (balki baxtli bo‘lgandirlar) baxtlidirlar. Shuning uchun baxtga, biz yuqorida aytganimizdek, ma‘qul keladigan qulay shart-sharoitlar zarur” [5]. Aristotel fikricha, baxt xudo in’omi ham bo‘lishi mumkin. Shuningdek, unga hamma “ta’lim va tirishqoqlik” bilan ham erishishi mumkin. Hayvonlarga baxt ma’lum emas, go‘dak uning nimaligini hali bilmaydi. Demak, “baxt uchun ezgulikning to‘laligi va hayotning to‘laligi zarur” [5]. Aristotelning evdemonik ta’limoti ezulik ustunligiga qurilgan, unda ezgu amallar baxt belgisi sifatida qaraladi. Antik davr faylasuflari ichida Aristotel baxt fenomenini ilmiy tadqiq etishni boshlab bergen. Umri davomida kishi turli, hatto eng yovuz vaziyatlarga tushib qolishi mumkin, bugun o‘zini baxtli deb bilgan ertaga yoki qariganida baxtsizga aylanishi, o‘zini baxtiqaro sezishi ko‘p uchraydigan hol. Shunday hayotiy vaziyatlar haqida fikr yuritib Aristotel, qalbida ezgulik qaror topgan kishi undan voz kechmaydi, u eng mashaqqatli vaziyatda ham ezgulik orqali o‘z baxtiyorligini saqlab qoladi degan xulosaga keladi. Shuning uchun Aristotel evdemoniyasi, Platonni kabi, ezgulikka tayanadi, ammo u ustozidan farqli tarzda kishining baxtiyorligini tashqi muhit, do‘sstarli, oilasi, davlat va jamiyat bilan bog‘laydi. Bu baxt fenomeniga ilk, cheklangan sotsioantropolologik yondashuv edi.

O‘rta asrlarga kelib, inson butun borliqni, hayoti mazmunini, avlodlari kelajagini dinsiz, xudosiz tasavvur yetolmaydigan bo‘ldi. U izlaydigan yetuklik xudo timsolida aks etgan, u istaydigan hayot, saodat, omad va farovonlik transendent ishtiroki bilangina mumkin bo‘lgan. Biroq, Eriugen teotsentrik qarashlari antropotsentrizm bilan uyg‘un keladi[6]. Bu o‘rta asrlar falsafasida kamdan-kam uchraydigan g‘oyadir. “... Haq - haqiqatni anglashning birdan-bir yo‘li inson tabiatini bilish va sevishdir... Axir inson tabiatni o‘zida nima sodir bo‘layotganini bilmasa, u o‘zidan yuksakni bilishni qanday xohlashi mumkin? Insonning o‘zini-o‘zi anglashi dunyoni anglashi sharti sifatida idrok etiladi. Inson tabiatini va o‘zini-o‘zi bilishga intilmaydigan “soqov maxluqlar”ga barobardir. Bundan tashqari, o‘zini-o‘zi anglash avvali timsolni, ya’ni xudoni sof anglashga tomon bosh yo‘ldir” [6]. Eriugen insondagi his-tuyg‘ularni qayd etgan holda, xudoga bir vaqtning o‘zida yaxshilik va yomonlik xos emas, bir toifa kishilarni xalos qilishi, boshqa toifadagilarni jazolashi ham mumkin emas, deb hisoblaydi. Xudo insonga erk in’om etgan, u ushbu erkiga muvofiq hayot kechirish imkoniga ega. Ammo insonning o‘zini-o‘zi xalos qilishida xudoning ta’siri bor. Agar inson erkka ega bo‘lsa, u o‘z hayotini, baxtini o‘zi yaratadi yoki topadi.

O‘rta asrlarda R.Bekon dasturiga ko‘ra, kelgusidagi jamiyatda kishilar, xalqlar yagona haqiqiy xristianlik diniga e’tiqod negizida birlashtiriladi. Bu turli nizolar, urushlarga chek qo‘yadi, amaliy ilm-fan insonga, jamiyatga xizmat qiladi. Undagi yuqori qatlamni ilm-fandan xabardor ruhoniylar tashkil etadi, keyingi qatlamda davlat himoyachilari harbiylar, quyi qatlamni hunarmandlar, dehqonlar turadi. Bu dasturda Platonning ta’sirini sezish qiyin emas[6]. Eng muhimi shundaki, R.Bekon insonning ilm-fanga ishonchini dinga ishonch bilan barobar qo‘yadi. Agar inson ilm-fan orqali ijtimoiy borliqni o‘zgartirishi, qayta qurishi mumkin bo‘lsa, shubhasiz, u hayotini baxtli qilish quvvatiga ega.

Yangi davr falsafasi evdemonik qarashlarga katta, betakror hissa qo‘shdi, ularning sotsioantpropologik ahamiyatini oshirishni kun tartibiga qo‘ydi. Mashhur ingliz faylasufi, B.Rassel fikricha, cherkov avtoritetining qulashi “yangi davrning salbiy xarakterli tomoni” edi, chunki u “anarxizmgacha borib yetuvchi individualizmning o‘sishiga olib keldi”. Amaliy ilm-fanga qiziqish oshgani bois, nazariy ilm-fan orqada edi. Inson, uning ijtimoiy borliqdagi o‘rni, o‘zini anglashi, ayniqsa personalistik tafakkurning inson huquqlari, plyuralizm, liberal demokratizm ifodasi sifatida keng e’tirof yetilishi yuqoridagi yondashuv mavqeini oshirdi. Biroq ziddiyatli tomoni shundaki, ilgari inson kosmos,

borliq, ijtimoiy muhit hukmida bo'lsa, hozir u texnika ta'sirida, texnika esa unga borliq ustidan "ijtimoiy hukmronlik" qilish imkonini bermoqda[7]. Natijada inson o'z hayotini, baxt-saodat, huzurlanish, rohatlanib yashash haqidagi tasavvurlarini texnika hukmronligi talablariga muvofiqlashtirmoqda.

Demak, yangi davr falsafasining o'ziga xosligi teotsentrik qarashlar o'rniga antropotsentrik g'oyalarni olib kirganadadir. Bu g'oyalarni o'z navbatida insonning baxt-saodatli hayat barpo etish borasidagi orzu tilaklari va ijtimoiy borliqni o'zgartirishga qaratilgan sa'y-harakatlari hosilasi bo'lishi mumkin edi. Yangi davrda an'anaga aylangan, ijtimoiy borliqni o'zgartirishga qaratilgan ilmiy-texnik kashfiyotlar, tafakkur plyuralizmi, hatto revolyusiyalarga ana shu nuqtai-nazardan yondashish zarur. Lekin, buni alohida qayd etishimiz darkor, ularning birortasi ham o'zidan-o'zi, bevosita insonni baxtiyor, hayatini huzurbaxsh qilolmaydi, buning uchun baxt-saodat erishishni juda xohlovchi faol subyekt zarur.

R. Dekart (1596-1650 yillar) baxtni, Platon va Aristotel singari, qayg'u, tashvishlardan xolilik deb biladi [8] va uni "o'z fikrlari ustidan cheksiz hukmron, shu bilan o'zini badavlat, qudratli sezadigan faylasuflar" holatiga o'xshatadi [8]. Bu fikrlar negizida faylasufning inson aql-u idrokiga, tajribasiga ishonchi yotadi. Subyektiv fikrlashga u inson mavjudligining asosi sifatida qaraydi. Inson erishadigan barcha yutuqlar, farovon hayat, baxtiyorlik ushbu subyektiv fikrlash usuli mahsullaridir.

F.Bekon (1561-1626 yillar) o'zining amaliy tajribaga asoslangan analitik usuli, empirizmi bilan inson hayatiga, uning baxt-saodati masalalariga yangicha yondashuvni boshlab berdi. Uning fikricha, baxt iloh tomonidan oldindan belgilangan taqdir ne'mati emas, unda "tasodiflar" ham mavjud. Nima bizning xususiyatimizda bor bo'lsa, unga ergashish mumkin, ammo "baxtga taqlid qilib bo'lmaydi, u har kishining ajralmas mulkidir." Ya'ni baxt har bir kishining o'ziga xos fenomendir [9]. Boshqa bir joyda u vatanga muhabbat, oila, ayol va farzandlar, ularga o'zini fido qilish muhim sotsioantropolologik qadriyatlar ekanini ta'kidlab, "bulardan boshqa narsalarda baxtiyorlar farzandlarida baxtiyor emas, aks holda, ular asosli tarzda xudoga monand bo'lardilar"[9], deb yozadi. Demak, faylasuf talqiniga ko'ra, insonni haqiqiy baxtli qiladigan narsalar vatanga muhabbat, ayol, farzandlar, oila bo'lib yashash, ularga o'zini bag'ishlashdir. Bu o'rinda F.Bekon baxt-saodatni insonning real, tajribaviy hayoti bilan bog'laydi.

G.V.Leybnits (1646-1716 yillar) falsafaga "xalq baxti" degan tushunchani kiritadi va "baxt haqida, ya'ni yashash ilmi haqida" maxsus tadqiqot yaratishni mo'ljallaydi. Uning fikricha, shunday ilmning asosini "ilohiy uchlik, ya'ni donishmandlik, ezgulik va baxt" tashkil etadi. Donishmandlik alohida ilm, ushbu ilm sirlarini egallah ezgulik, mazkur ezgulikka yetish "haqiqiy baxtdir" [10]. Boshqa joyda u "Donishmandlik - baxt haqida ilm", Baxt - barqaror quvonch holati ", u yetuklikni ham ifoda etadi, deb hisoblaydi [10].

Gegel esa o'ziga xos spekulyativ, idealistik tarzda baxtni "mavhum umumiyl" bilan bog'laydi va oxir natijada uni "davlat" deb ataydi [11]. Shu bilan birga Gegel insonda axloqiy talablar mavjud, agar ushbu talablarni tashqi muhit qoniqtirmasa, u o'zini baxtsiz sezadi, "u o'zini-o'ziga olib", baxtni o'zining ichidan qidiradi, deb ko'rsatadi [11]. Demak, insonning baxtni Subyektivdan qidirishi uni tashqi dunyodan topolmasligi natijasidir. Baxt faqat Subyektiv fenomen emas.

"Hayot falsafasi" oqimining asoschisi sifatida A.Shopengauer (1788 - 1860 yillar) evdemoniyasida ichki sentensiyalarga, insondagi yakkalikni istash tuyg'usiga, pessimistik qarashlariga ko'proq e'tibor beriladi. Faylasuf insonning baxt haqidagi fikrlariga mulk, unvon, sharaf, do'stlar, yutuqlar, oila ta'sirlarini tahlil qilib shunday ta'rif beradi: "quvonchlar va huzurlar bilan emas, balki, ham ruhan, ham vujudan, g'am-qayg'ular bilmay yashagan kishi baxtli". "Baxtli hayot o'ichovi g'am-qayg'ulardan xolilik[12]. "Nodon huzurlar ketidan chopadi, oqil g'am-qayg'ulardan qochadi... Baxtsiz bo'lmaslikning to'g'ri vositasi - ko'p baxt talab etmaslik... to'la baxtiyor bo'lish qiyin, hattoki mumkin emas" [12] Shopengauer evdemoniyasidagi indeferentlik, ijtimoiy borliqdan qochish, zohidlik buddaviylik ta'sirida shakllangan.

Biroq Yevropada XIX va XX asrlarda ro'y bergen ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, revolyutsion o'zgarishlar tarix sahnasiga har tomonlama faol kishini olib chiqdi. Oddiy kishining sotsium hayotida faol qatnashishi, hatto F.Nitsshe nazarda tutgan "ashaddiy nigelist"ning ham ijtimoiy borliq tartiblariga aralashishi qo'llab-quvvatlanadigan bo'ldi. Baxt-saodat fenomenini Shopengauercha ichki refleksiv, sensitiv voqelik sifatida qarash real hayotga, ijtimoiy taraqqiyot talablariga muvofiq kelmay qoldi.

Kulosa qilib aytish mumkinki, agar antik davr evdemoniyani alohida ilmiy-falsafiy mavzu sifatida talqin etishni boshlab bergan, bu borada hanuz ahamiyatini yo'qotmagan fikrlarni bildirgan bo'lsa, o'rta asrlar falsafasi teotsentrik g'oyalarni antropologik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutdi, ammo uni hal etolmadidi. Diniy monoteistik, transendental yondashuvlar inson hayatini va baxtni ilohiyat bilan bog'ladi, ammo inson erki masalasi falsafiy mushohadalar uchun muhim predmet, mavzu bo'lib qolaverdi. Erk baxtli yashashning muhim sharti edi, shuning uchun unga oid muammolarni ilmiy-falsafiy va ijtimoiy amaliy hal etish lozim edi. Bu vazifa yangi davr falsafasi zimmasiga tushdi. Zamonaqiy jamiyatda esa, hayat sotsial faol shaxsga, o'zining baxt-saodat haqidagi tasavvurlarini ijtimoiy borliq, jamiyat talablarini va ehtiyojlari bilan bog'laydigan subyektlarga hojat sezdi. Falsafa, tafakkuriy izlanishlar, mazkur o'zgarishlar bilan hamohang rivojlanmoqda.

Adabiyotlar

- Философский энциклопедический словарь. –Москва: Совет. энциклопедия, 1983. - С.786.

2. Энциклопедия афоризмов. Античность. Древняя Индия. Древний Китай. Библия. –Минск: Современ. литератур, 1999. - С.15; 16; 95; 136.
3. Афоризмы. Сост. Т.Г.Ничипорович. –Минск: Современ. литератор, 1990. - С.641.
4. Платон. Собрания сочинений в четырех томах. Т.1. Москва: Мысль, 1990. - С.168; 169; 170.
5. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.4. –Москва: Мысль, 1983.-С. 67; 69; 68; 69.
6. Соколов В.В.Средневековая философия. –Москва: Высшая школа, 1979.- С. 118; 118; 335.
7. Рассел Б. История западной философии. В трех книгах. –Новосибирск: Изд. Новосибирского ун-та, 1999.-С. 461.
8. Декарт Р.Сочинения в двух томах. Т1. –Москва: Мысль, 1989. С.79; 279.
9. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т.1. –Москва: Мысль, 1977. С. 351; 357; 387.
10. Лейбниц Г.В. Сочинения в четырёх томах Т.3. –Москва: Мысль, 1984. С. 402; 419.
11. Гегель Г.В.Ф. Философия религии в двух томах. Т.2. –Москва: Мысль, 1977. С.179;268-269.
12. Гуревич П.С.,Столяров В.И. Искусство счастья в этике Шопенгауэра. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. – Москва: Интербук, 1990. С.3; 83;83- 85.

УДК: 1 (09)

**ПУТЬ ПОСТИЖЕНИЯ ЧЕЛОВЕКОМ САМОГО СЕБЯ КАК КЛЮЧЕВОЙ ПАФОС
«ОПЫТОВ» М.МОНТЕНЯ**

У. Курбонов

*Самаркандинский государственный университет
umidjon.kurbanov.81@mail.ru*

Аннотация. Статья посвящена критическому анализу текста философского труда М.Монтеня «Опыты» в аспекте пути постижения человеком самого себя, которое является ключевым пафосом этого труда выдающегося писателя и философа эпохи французского Возрождения, когда человек обретает уверенность в том, он вполне способен к изменению и даже построению нового мира в связи с новой концепцией по построению национального государства. Утверждается, что основная сущность «Опытов» Монтеня состоит, по мнению автора, в попытке постановки опытов на самом себе и собственном разуме для постижения человеком самого себя.

Ключевые слова: постижение, концепция, убеждение, абсолютно, восприятие, действительность, категория, измерение.

Way of becoming a person as key pathos “Experiences” of M.Montaigne

Abstract. The article is devoted to a critical analysis of the text of the philosophical work of M. Montaigne “Experiments” in the aspect of the way a person comprehends himself, which is the key pathos of this work of the outstanding writer and philosopher of the French Renaissance, when a person gains confidence that he is fully capable of change and even construction new world in connection with a new concept for building a national state. It is argued that the main essence of Montaigne’s “Experiments” consists, according to the author, in an attempt to set up experiments on oneself and one’s own mind in order to comprehend oneself by a person.

Keywords: comprehension, concept, belief, absolutely, perception, reality, category, measurement.

Mishel Monten “Tajribalari” da insonning o‘zini anglash yo‘lida ochuvchi (kalit) pafosi

Annotatsiya. Mazkur maqlada M. Montenning “Tajribalar” nomli falsafiy asarini insonning o‘z-o‘zini anglash jihatidan tanqidiy tahliliga bag‘ishlangan. Fransuz uyg‘onish davri yozuvchisi va faylasufining ushbu asarida insonning o‘zini anglash yo‘li pafosi asosiy hisoblanadi va bunda inson o‘zgarishlarga to‘la tayyor bo‘lib, hattoki milliy davlatni qurish konsepsiysi munosabati bilan yangi olamni qurish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Maqlada, shuningdek, “Tajribalar” ning asosiy mohiyati sifatida, muallif fikriga ko‘ra, o‘zligini anglash uchun mazkur tajribalarni o‘zi va o‘z ongi ustida olib borilishi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: anglash, konsepsiya, ta’kid, e’tiqod, mutlaq, qabul qilish, voqelik, kategoriya, o‘lchov.

Введение

С независимостью Узбекистан перешел к более демократическому обществу с развитой экономикой. В нашей стране происходят значительные изменения во всех сферах экономических

отношений. Прежде всего, это касается сфер духовности. Ведь эта сфера является предпосылкой для понимания сути периода консолидации в борьбе за благородные цели народа. Кроме того, необходимо возродить историческую реальность в области духовности, признавая вклад наших великих предков в общую сокровищницу человечества. В нашей стране огромное и постоянное внимание уделяется этой области. Постановка вопроса таким образом является требованием времени и исторической необходимости. Главная цель, прежде всего, заключается в том, чтобы обеспечить дух и национальную гордость нашего народа, который дал целым поколениям великих ученых своего времени, и, во-вторых, показать миру широкий спектр связей с нашими предками, братскими народами и культурами.

Для общества очень важно показать как реализовать весь потенциал каждого человека, развить одаренную его природу, поскольку духовный мир образованных людей, их жизнь не ограничивается материальным благополучием. В XXI веке образование и наука должны быть ориентированы на формирование глобальной духовной ценности, особого социального менталитета и перспектив развития человеческого общества. Стоит отметить, что только образованные, духовно зрелые люди могут сформировать общество, способное преодолевать существующие проблемы и конфликты без агрессии или войны. Следует отметить, что интеллектуальное развитие общества является основой общественного развития. Несомненно, основой интеллектуального потенциала является моральное совершенство.

Узбекский народ, имеющий трехтысячелетнюю историю государственности и смело шагающий под флагом XXI века, всегда был поклонником науки, образования и просвещения. Воспитание человека, его образование, подготовка высокообразованного в особенностях молодого поколения чрезвычайно важно. Важнейшая задача любого общества - более активно вовлекать человека в общественную жизнь, воспитывать и развивать ее. Если мы посмотрим на духовные ценности нашего народа, которые были созданы с помощью богатого и яркого мышления наших людей, и их духовного наследия, мы увидим, насколько важны эти проблемы сегодня.

Материалы и методы

Цель статьи направлена на осмысление и критический анализ текста философского труда М.Монтеня «Опыты» в аспекте пути постижения человеком самого себя, которое является ключевым пафосом этого труда и его ролью для современной научной и философской мысли. Методологической базой исследования является сравнительный анализ, системный подход, принципы всеобщей взаимной связи и историцизм. С этой целью был проведен детальный контекстуальный анализ работы М.Монтеня «Опыты».

Обсуждение и результаты

С этой точки зрения раскрытие и освещение влияния и значения великого (хотя сам он себя таковым не считал) французского писателя и мыслителя М.Монтеня, особенно его «Опытов» на европейскую философию, оставившего неизгладимый след в Ренессансной, мировой культуре и философии 16-го века, несомненно, поможет просвещению наших людей, особенно молодежи. Спрашивается, какой же «смысл жизни» может извлечь из подобных «опытов» юный читатель, который и сам способен порассказать о своей приверженности разного рода праздностям, склонности и слабости к любимым кушаньям, рассказам о приступах той или иной болезни и о том, сколько зубов у него осталось и так далее. Однако если открыть «Опыты» не для праздного чтения, если поддаться завораживающей очаровывающей манере монтеневского пера, стиля письма, и неторопливо следовать зигзагообразному ходу авторской мысли и довериться искренности человека, который не собирается ничему нас «учить», а довольствуется тем, что «рассказывает» о себе [Опыты, III, гл.2], то мы шаг за шагомируем, что, знакомясь с жизнью совершенно чужого нам гасконского дворянина, жившего более 5 веков лет назад, мы, быть может, впервые ловим себя на мысли, что знакомимся сами с собой. А перед таким знакомством не в силах устоять никто, поскольку секрет прост – человек шаг за шагом, сам того не подозревая, открывает путь постижения самого себя. Монтень рассказанной естественно говорит и даже убеждает в произвольности своего Собственного способа философствования: «У меня нет другого связующего звена при изложении моих мыслей, кроме случайности. Я излагаю свои мысли по мере того, как они у меня появляются; иногда они теснятся гурьбой, иногда возникают по очереди, одна за другой. Я хочу, чтобы виден был естественный и обычный ход их, во всех зигзагах. Я излагаю их так, как они возникли» [8, с.10].

Хотя автор «Опытов» принадлежит своему времени и истории культуры, Монтень очень калоритная, едва ли не уникальная фигура в истории западноевропейской культуры и философской

мысли. А потому каждая новая эпоха склонна не только говорить о Монтене, но и мысленно беседовать с ним; его искусство не навязчиво быть собеседником, умение как-бы «читать», дезавуировать наши глубоко завуалированные сокровенные мысли, всегда будоражил и до сих пор продолжает будоражить живую философскую и художественную мысль.

В период эпохи Возрождения новоевропейский человек обрел уверенность в том, что он способен к изменению и построению нового мира в связи с существующими идеями, среди которых выделялась концепция католических монахов по построению национального государства. Кроме того, социальность по-новому преломилась в самом характере ренессансной творческой среды и заговорила на языке культурных ценностей [10, с.153]. Было сформировано убеждение, что будущее является абсолютно открытой информацией, оно подвластно человеку, и он сам способен производить улучшение и изменение собственной жизни в разных ее измерениях. Подвергнуто было изменению само восприятие действительности, которая уже не была замкнута в отношении к таким категориям, как настоящее и прошлое, но всегда открыта будущему в рамках процесса постоянного развития. Необходим только опыт этой постоянно изменяющейся действительности [10].

Особенно показательны в данном контексте «Опыты» М. Монтеня со своим скептицизмом и пафосом: «Человеческий разум настолько недостаточен и слеп, что нет ни одной вещи, которая была бы ему достаточно ясна... что все явления и вся природа единодушно отвергают его компетенцию и притязания» [6, с. 140] и Монтень здесь вовсе не оригинален, когда восклицает «Если даже та доля разума, которой мы обладаем, уделена нам Небом, как же может эта крупица разума равнять себя с ним? Как можно судить о его сущности и его способностях по нашему знанию!» [8, с. 12]. Далее философ указывает: «Не смешно ли, что это ничтожное и жалкое создание, которое не в силах управлять даже собой и предоставлено ударам всех случайностей, объявляет себя властелином и владыкой Вселенной, малейшей частицы которой оно даже не в силах познать, не то, что повелевать ею!» [6, с. 141]. Оригинальность же Монтеня, прежде всего, и, главным образом, именно в тех скептических выводах, которые он делает из фидеистической позиции [12;13]. Поскольку истина Откровения неизмеримо превосходит все человеческие понятия и представления, поскольку «потусторонние стремления» внушают автору «Опытов» не отказаться от разума, но подвергнуть его испытанию, посмотреть, чего он стоит, будучи предоставлен самому себе.

Монтень страстно прибегает к цитированию Плиния Старшего: «Нет ничего достоверного, кроме самой недостоверности, и нет твари более злополучной и более заносчивой, чем человек» [6, с. 574]. На основании этого можно понять причину выражения Монтеня «нет ничего более правдоподобного и полезного, чем пирронизм. Он рисует человека нагим и пустым; признающим свою природную слабость; готовым принять некую помощь свыше; лишенным человеческого знания и тем более способным вместить в себя знание божественное» [6, с. 206]. Автор говорит о потребности «оскудеть разумом» человеку, чтобы им можно было легко управлять.

В «Апологии Раймунда Сабундского» процесс изобличения разума человека начат со слов апостола Павла: «Наша мудрость - лишь безумие перед лицом Бога» [6, с. 140]. В качестве образца подобного рода скептицизма выступает также работа А. Неттесгеймского «О недостоверности и тщете наук», относящаяся к 1526 г. Очевидная раньше разумность мира, для которого были характерны господство симпатий и антипатий, расслаивается на бытие природы, которое лишено форм разума, и на только возможный разум. Прежнее понимание мира воспринимается в качестве простых домыслов, в основу которых положены не разум, а чувства страсти и корысти, а также воображение. Действительность, которая оказывает на человека непосредственное влияние, постоянно им в какой-то степени оговаривается и осмысливается, в связи с чем она является действенной. «...Нет такой зародившейся в человеческом воображении выдумки, сколь бы сумасбродной она ни была, которая не встретилась бы где-нибудь как общераспространенный обычай и, следовательно, не получила бы одобрения и обоснования со стороны нашего разума» [6, с. 141].

Следует отметить, что знаменитые философы древнего периода, к которым относятся Фалес, Пифагор, Демокрит, Платона и т.д., прибегали быстрее к силе воображения, чем к разуму и рассудку. «Меня нелегко убедить в том, - говорит Монтень, - что Эпикур, Платон и Пифагор принимали за чистую монету свои атомы, свои идеи, свои числа: они были слишком умны, чтобы верить в столь недостоверные и спорные вещи» [6, с. 212].

Мыслитель в своих рассуждения указывает на то, что если реальность измышляема, то в первую очередь необходимо очищение разума для последующего начинания своей деятельности и

поисков себя. М. Монтень словно подготавливает почву для радикального сомнения, которое определит главное направление новоевропейского мышления, сформированного в позднеренессансный период Френсисом Бэконом и Рене Декартом. Господствующий над человеком мир, в котором преобладают силы, сферы и существа, начинает восприниматься как творение человеческого воображения, которое осмыслено и обосновано посредством его разума. Это выступает в качестве измышляемого мира, про который упоминалось еще в работах Аристотеля в рамках анализа теорий своих предшественников, и который подчеркивал, что данным измышляемым миром исключается возможность воспринимающее созерцать истинно существующую реальность, причем единую, единственную и необходимую. Данная позиция находит отражение и у Монтеня, который подчеркивает существование мира Бога, который не измышляется и воображается человеческой прихотью и упованием. Подобным образом Человек лишен любой возможности обладать собственным взглядом на мир, как он есть, обладать своим ясным и отчетливым взглядом хотя бы в отношении мироустройства, не говоря уже о своей собственной природе и характере общественного устройства человеческих положений и дел. «Если бы в один прекрасный день, - пишет Монтень, - природа захотела раскрыть нам свои тайны, и мы увидели бы воочию, каковы те средства, которыми она пользуется для своих движений, то, боже правый, какие ошибки, какие заблуждения мы обнаружили бы в нашей жалкой науке!..» И далее великий мыслитель продолжает развивать свою мысль: ведь природа не столько постигается, сколько искается в «прикрытой и затуманенной картине, просвещивающей бесконечным множеством обманчивых красок, над которыми мы изощряемся в догадках» [6, с. 240-241].

Спустя столетие Борухом Спинозой будет отмечено: «Итак, мы видим, что все способы, какими обыкновенно объясняют природу, составляют только различные роды воображения и показывают не природу какой-либо вещи, а лишь состояние способности воображения» [1, с. 42].

Существующие разнообразные учения не оказывают содействия в постижении человеком собственной природы, сколько изолируют его от нее. В них человек соприкасается с собственным «Я». В силу своей природы он находится в измышляемом им мире, который отделяет его от действительности. Человеческий мир, который он осмыслил, не имеет совместимости с природой как таковой. В связи с этим «уверенность в несомненности есть вернейший показатель неразумия и крайней недостоверности; и нет людей более легкомысленных и менее философских, чем филодоксы Платона» [6, с. 246]. Однако это не является важным. Человек либо способен судить о вещах до конца, либо он совершенно не способен это делать [7, с. 171]. Маловерие Монтеня, как бы предугадывает грядущую самоуверенность человека в рамках суждения обо всем; он небрежно и в неожиданной форме указывает: «Весьма вероятно, что естественные законы существуют, однако у нас они утрачены по милости замечательного человеческого разума, который во все вмешивается и повсюду хочет распоряжаться и приказывать, но следствие нашей суэтности и непостоянства лишь затемняет облик вещей» [6, с. 294].

Философ отмечает потребность в новом разуме, для которого характерно отсутствие самопознания и измеренности. «Мыслительный опыт не может быть обретен мгновенно, он выкристаллизовывается постепенно, вбирая в себя уже существующий опыт жизни и соединяя его с той внутренней структурой, которая может быть названа «первоопытом»» [9, с. 145]. Таким образом, он говорит о существовании здесь и сейчас просто скептического разума, который ставит под сомнение все существующие мнения, знания и концепции. Мыслитель говорит о безрассудности самого разума, которая проявляется в собственном самомнении: «Разум - оружие, - указывает Монтень, - опасное для самого владельца, если только он не умеет пользоваться им благоразумно и осторожно» [6, с. 267-268]. Позднее он отмечает: «В течение трех тысячелетий небосвод со всеми своими светилами вращался вокруг нас; весь мир верил в это, пока Клеанф Самосский или ... Гикет Сиракузский не вздумал уверять, что в действительности Земля движется вокруг своей оси по эклиптике зодиака; а в наше время Коперник так хорошо обосновал это учение, что весьма убедительно объясняет с его помощью все астрономические явления. И кто знает, не появится ли какая-нибудь третья точка зрения, которая опровергает обе предыдущие» [6, с. 281].

Как показывает критический анализ текста «Опытов», основная сущность «Опытов» Монтеня состоит, как нам представляется, в попытке постановки опытов на самом себе и собственном разуме для постижения человеком самого себя. Ведь человек не знает сущности вещей в их первооснове; «ибо, если бы мы знали вещи, как они есть, мы воспринимали бы их одинаково» [6, с. 271]. Ум стремится постигнуть все сущее, уходя в самое себя, участвуя при этом в перманентном взаимодействии с сомнением.

Важно отметить, что именно Монтенем в его «Опытах» была проложена дорога новой метафизике, получившей фундаментальную основу в философской позиции Рене Декарта.

Монтень размышляет на тему веры позицием тех, кто так и не смог «постигнуть самих себя и познать свою природу, неизменно пребывающую у них на глазах и заключенную в них самих». И восклицает: «Но кто способен представить себе, как на картине великий облик нашей матери-природы во всем ее царственном великолепии; кто умеет читать ее бесконечно изменчивые и разнообразные черты» [6, с. 17].

Вторая глава третьей книги «Опытов» Монтеня начинается со слов: «Другие творят человека; я же только рассказываю о нем и изображаю личность, отнюдь не являющуюся перлом творения, и будь у меня возможность вылепить ее заново, я бы создал ее совсем иною. Но дело сделано, и теперь поздно думать об этом. Штрихи моего наброска нисколько не искажают истины, хотя они все время меняются и эти изменения необычайно разнообразны. Весь мир - это вечные качели. Все, что он в себе заключает, непрерывно качается: земля, скалистые горы Кавказа, египетские пирамиды, - и качается все это вместе со всем остальным, а также и само по себе. Даже устойчивость - и она не что иное, как ослабленное и замедленное качание» [8, с. 342]. Далее мыслитель констатирует: «Я не в силах закрепить изображаемый мною предмет. Он бредет наугад и пошатываясь, хмельной от рождения, ибо также он создан природою. Я беру его таким, каков он предо мной в то мгновение, когда занимает меня». Попутно, как бы мимолетом, предупреждает и о времени, что “нужно помнить о том, что мое повествование относится к определенному часу” и о противоречии самому себе, особо подчеркивая “Я могу вскоре перемениться, и не только непроизвольно, но и намеренно”, поскольку “Эти мои писания – не более, чем протокол, регистрирующий всевозможные проносящиеся вереницей явления и неопределенные, а иногда и противоречащие друг другу фантазии, то ли потому, что я сам становлюсь другим, то ли потому, что постигаю предметы при других обстоятельствах и с других точек зрения.” Но мыслитель четко утверждает, что “истине, как говорил Демад, я не противоречу никогда” [8, с.342-343].

Но Монтень ставит все же акцент: «Я выставляю на обозрение жизнь обыденную и лишенную всякого блеска, что, впрочем, одно и то же. Вся моральная философия может быть с таким же успехом приложена к жизни повседневной и простой, как и к жизни более содержательной и богатой событиями; у каждого человека есть все, что свойственно всему роду людскому» [8, с. 343] и далее “Авторы, говоря о себе, сообщают читателям только о том, что отмечает их печатью особенности и необычности; что до меня, то я первый повествую о своей сущности в целом, как о Мишеле де Монтене, а не как о филологе, поэте или юристе”[там же, с.343].

Обращаясь к действительности, Монтень не стремится следовать практическим законам, но он берет знания из существующей полиморфии событий, которые определяют динамику жизненного ритма, характерного для внутреннего движения собственной души. Все это оказывает содействие в обретении им внутренней гармонии, которая характерна для личностного самостояния человека, и которая проявляется в его сущности, определяемой как истина. Стремление человека к самопознанию, по мнению Монтеня, представляет собой некий эмпирический принцип, который помогает постигать глубинную суть человека и его субстанции, а также получать действительный смысловой контекст своего «Ego» через личностно-конституируемый внутренний опыт.

Большое количество выдержек из произведения Монтеня свидетельствует о том, что он стремился описать самого себя, показать понимание законов природы на собственном примере [6, с. 238-239]. Он указывает на то, что иные исследователи, философы осуществляют процесс творения человека в то время, как он сам просто стремится рассказать о себе как конкретной личности: «Авторы, говоря о себе, сообщают читателям только о том, что отмечает их печатью особенности и необычности; что до меня, то я первый повествую о своей сущности в целом, как о Мишеле де Монтене, а не как о филологе, поэте или юристе» [5, с. 173].

В связи с тем, что мир постоянно подвергается изменению, а человек является его составным элементом, то и он подвержен постоянному преобразованию. Монтень воспринимает человека не в качестве существа, обладающего большой силой и являющееся загадкой, которая вызывает почтительное удивление. Он также не стремится к трагическому восприятию человека и существующей реальности. По его мнению человек - «изумительно суетное, поистине непостоянное иично колеблющееся существо», «столь же нелепое, сколь и смешное», «шут из фарса» и т.п. Необходим опыт для постижения человека как постоянно колеблющегося существа. Это есть «опыты над самим собой» или «опыты на самом себе» [6, с. 242]. Монтень указывает на свое стремление дать обществу возможность анализировать эволюцию его идей в соответствии с его

«описаниями». Он говорит о своем желании самостоятельно проследить процесс его изменения [11, с. 192].

По мнению мыслителя, внешний мир представляет собой сцену театра, которая может способствовать, чтобы прояснить внутреннее самостояние человека, его дух. Основная суть его работы заключается в том, чтобы проследить «... извилистые тропы нашего духа, проникать в темные глубины его, подмечать те или иные из бесчисленных его малейших движений - дело весьма нелегкое, гораздо более трудное, чем может показаться с первого взгляда. Это занятие новое и необычное, отвлекающее нас от повседневных житейских занятий, от наиболее общепринятых дел. Вот уже несколько лет, как все мои мысли устремлены на меня самого, как я изучаю и проверяю только себя, а если я и изучаю что-нибудь другое, то лишь для того, чтобы неожиданно ... приложить это к себе или, вернее, вложить в себя» [6, с. 198-199].

По мнению Монтеня, внешнее окружение изменчивых вещей создает тот практический смысл, в котором происходит формирование интеллектуальной нагрузки, воспроизводящей методические усилия философа в самопостижении для самоконтроля и понимания собственного «Ego». Автор постоянно говорит о собственной заинтересованности самого себя, но не окружающей действительности. Он указывает на собственное незнание, но оно у него оказывается как сильное и благородное явление. Монтень подчеркивает, что только собственное неведение, а не самоуверенность способствует процессу самопознания, который выступает в качестве верной дороги к правильной жизни: «Никакое особое достоинство, - указывает Монтень, - не преисполнит гордостью того, кто осознает все великое множество присущих ему несовершенств и слабостей, и вдобавок ко всему - все ничтожество человеческого существования. ... Сократ... в результате... самопознания проникся презрением к себе, он удостоился звания мудреца. Тот, кто сумеет таким же образом познать себя, может не бояться говорить о результатах своего познания» [6, с. 201].

Монтень указывает на необходимость собственного познания в окружающей реальности. Это и представляет собой сущность всего: «Самое стремление порождает в нас образ вещи, которую мы имеем в виду, а ведь в нем содержится добрая доля того, к чему должны привести наши действия, и представление о вещи едино с ее образом по своей сущности» [9, с. 12]. Он упоминает о вещах в существующей жизненной реальности, акцентируя внимание на сути достижения собственной личностной целостности человеком в рамках своей жизнедеятельности. Пафос Монтеня отражается в его высказываниях, когда он упоминает о себе как о первоходце: «Я первый» и «никто и никогда». До него практически не было подобных упоминаний. К подобным высказываниям не прибегали знаменитые античные и средневековые философы. В свою очередь, автор «Опытов» указывает на сущность человеческой жизни, которая всегда наполнена поворотами и злоключениями. И это имеет отношение как жизни «великих мира сего», так и к простым гражданам. Автор приводит в данном рассуждении мысль о человеческой жизни: лишь самопознание может оказать помощь в осознании внутренних душевных порывов, так как «Тот предмет, который я изучаю, - говорит Монтень, - больше всякого иного, - это я сам» [4, с. 174].

Стремление познать самого себя постоянно разжигает диалог внутренней речи Монтеня, для которого характерна полифония оттенков, раскрывающих новые смыслы собственного узнавания. Для подобного деятельного напряжения характерна попытка собственного обретения и объяснения через собственное «Ego» автора.

Заключение

Таким образом, процесс открытия самого себя для человека производится в рамках опытной деятельности, которая реализуется «на самом себе». Монтень указывает, что человек подвержен постоянному изменению в силу эмпирических обстоятельств, в которых он осуществляет свою жизнедеятельность.

Скепсис, через который должен пройти дух человека, является необходимостью его собственной натуры. Но потребность познать собственную душу, узнать тайну существования человека отражает новый пафос, для которого характерна иная расстановка ценностей и в котором человеческое «Я» выдвинуто вперед, это активная, реальная сила, как обычного человека, так и автора произведения. Кроме того, социальность по-новому преломилась в самом характере ренессансной творческой среды и заговорила на языке культурных ценностей.

Абсолютное самопознание человека будет отражено исторически позднее в философии Гегеля, но его основы, как показал наш анализ, заложены уже в «Опытах» Монтеня - в этом выдающемся звене европейской – и мировой - философской мысли. И в этом заключается ключевой пафос гениальности вечно актуально звучащих мыслей великого французского писателя-гуманиста

и философа Мишеля Монтеня опутях постижения человеком самого себя, которые не менее гениально и по-человечески просто раскрыты в его «Опытах» как одному из замечательных памятников, в котором нашли яркое отражение гуманистические идеалы и вольнолюбивые идеи передовой культуры французского Возрождения..

Литературы

1. Балашев Л.Е. Философия. – М.: Дашков и Ко, 2018. – 612 с.
2. Визгин В.П. Очерки французской мысли. – М.: ИФ РАН, 2013. – 133 с.
3. Дьяков А.В. Монтень как современный философ (к 480-летию со дня рождения) // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2014. – Т. 15. – № 2. – С. 92–103.
4. Макаренко В. Проблема смерти и бессмертия человека в творчестве М. Монтеня // Философский журнал. – 2018. – № 25. – С. 79–100.
5. Малиева Т.И. «Опыты» М. Монтеня об искусстве жить достойно// Современные исследования социальных проблем. – 2016. – № 3–3(27). – С. 171–179.
6. Монтень М. Опыты. – Кн. 1, 2. – М.: Наука, 1979. – 704 с.
7. Малиева Т.И. «Опыты» М. Монтеня об искусстве жить достойно// Современные исследования социальных проблем. – 2016. – № 3–3(27). – С. 171–179.
8. Монтень М. Опыты. – Избр.главы. Кн. 1-3. – М.: Правда, 1991. – 656 с.
9. Монтень М. Опыты. – Кн. 3. – М.: Наука, 1979. – 542 с.
10. Шадманов К., 2015. Английская духовность и язык.–Дюссельдорф, Германия: Изд-во Lambert, -264 с.
11. Савицкий С. Праздность и свобода по Монтеню//Философско-литературный журнал Логос. – 2019. – Т. 29. – № 1(128). – С. 189–20
12. Raymond M. L 'AttitudereligieusedeMontaigne // GeniesdeFrance. Neuc-hatel: La Baconniere. 1942. P. 50—67;
13. Popkin R. H. The History of Scepticism from Erasmus to Descartes. Assen. Royal Van Gorcum. Ltd. 1960.P. 44—65.

UDK: 301

SOTSIAL KAPITAL TUSHUNCHASI VA UNING STRUKTURASI**X. F. Akramov***O'zbekiston milliy universiteti*

Аннотация. Sotsial kapital tushunchasining umumiy mazmuni mavjud emasligiga qaramay, 1990-yillardan boshlab siyosiy, iqtisodiy va sotsiologik tadqiqotlarda keng qo'llanila boshlagan. Sotsial kapital tushunchasini shu asosda umumiy ta'riflash zaruriyati paydo bo'ladi, u zamonaviy baxsni qamrab oladi, sotsiologik yondashuv negizida uning keyingi dastlabki nuqtasi fanlararo umumlashuvi yuzaga keladi. Bu sotsial kapital tushunchasining jamoat va shaxsiy manfaatlari umumlashishini davom ettirishga imkon berib, natijada ishtirokchilar aloqalarining o'zaro harakti va ularning jamoaviy harakati individual, guruxiy va jamiyat darajalarida paydo bo'ladi va o'sadi.

Kalit so'zlar: sotsial kapital, sotsial kapital strukturasi, ishonch, o'zaro hurmat, sotsial me'yorlar, nazariy sotsiologiya, tadqiqot, sotsial resurs, noiqtisodiy resurs, sotsial tarmoqlar.

Понятие и структура социального капитала

Аннотация. Несмотря на отсутствие общего содержания понятия социального капитала, с 1990-х годов оно стало широко использоваться в социологических, экономических и политических исследованиях. Возникает необходимость сформулировать на этой основе общее понятие социального капитала, охватывающее современные дискуссии, что станет исходным пунктом для его дальнейшего междисциплинарного обобщения на базе социологического подхода. Это позволяет предложить обобщенное понятие социального капитала как такого баланса личных и общественных интересов, который возникает и растет на индивидуальном, групповом и общественном уровне в результате взаимодействия участников контактов и их коллективных действий.

Ключевые слова: социальный капитал, структура социального капитала, доверие, взаимность, социальные нормы, теоретическая социология, исследование, социальный ресурс, неэкономический ресурс, социальные сети.

The concept of social capital and its structure

Abstract. Since the 1990 is, the concept of social capital has become widely used in sociological, Economic and political fields of research, however, a common understanding of social capital is missing. There is a need to formulate a general understanding of the concept of social capital, covering contemporary debates as a starting point for its further generalization based on interdisciplinary sociological approach. However, on the other hand, a commonality exists as social capital acts as a resource for building up and consolidating trustful relationships. The analysis allows us to draw a general understanding of social capital as the balance of personal and public interests, which arises and grows individually, within groups and societal clusters because of interaction among participants of social networks and their collective action.

Keywords: social capital, social capital structure, trust, interaction, social norms, sociological theory, research, social resources, non-economic resources, social networks.

Inson hamisha hayotida o'zi uchun kerakli bo'lgan boylikni yig'ishga harakat qiladi. Ushbu insoniy harakat inson farovonligini oshirishning muhim mezoni bo'lib hizmat qiladi. Boylik ilmiy farazlarda "kapital" tushunchasi bilan konvertatsiya qilinadi. Shuning uchun ham, ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda "kapital" tushunchasi keng qo'llanilmoqda va uning turli xil shakllari ajralib chiqmoqda. Uning asosiy mohiyati harajat qilish va to'plashda bo'lib, mazkur ijtimoiy qonun kategoriyasi sifatida insoniy faoliyatni namoyon etadi. Mazkur kategoriyaning jamiyat hayotida ko'payishi va faoliyat sifatida yuritilishi ma'lum darajada iqtisodiy o'sishga ta'sir etishi mumkin.

"Kapital" kategoriyasi iqtisodiy fanlarda tizim hosil qiluvchi element hisoblanadi. Ushbu umumiy tasavvur haqidagi fikr va qarashlar ko'p yuz yilliklar davomida o'zgarib kelgan. Kapitalning birinchi xususiyati shundaki, u cheklangan resurs sifatida ko'rinishadi. Kapitalning ikkinchi xususiyati uning jamg'aruvchanlik qobiliyati bo'lib – u nafaqat saqlovchi resurs, balki ko'payuvchi hamdir. Jamg'arish va xo'jalik uchun foydalanish qobiliyatidan tashqari, kapital uchinchi xususiyatga ega. Bu xo'jalik resursi muayyan likvidlikka ega, ushbu xususiyatlar bevosita yoki bilvosita o'zining shakliy xususiyatidan qat'iy nazar pul ko'rinishiga aylanadi. Keyinchalik, kapital passiv holatda qolmasdan, u qiymat aylanishi

jarayoniga qo'shib, unda u pul shaklida bo'lib, bir vaqtning o'zida boshlang'ich va oxirgi harakat nuqtasini belgilaydi. Kapital bu bilan dinamik resurs sifatida gavdalanadi va uning konvertatsiya qilish qobiliyati – doimiy o'z shaklini o'zgartirish holati bilan to'rtinchchi xususiyatini namoyon qiladi. Beshinchi xususiyati shundaki, kapital o'zining aylanish jarayonida nafaqat o'zining qiymatini ishlab chiqaradi, balki yanada ko'proq qo'shimcha qiymat keltiradi.[1:77]

Albatta, yuqorida keltirilgan fikr "kapital" tushunchasini iqtisodiy kategoriya sifatida tavsiflanganligi, yaqqol ko'rinish turibdi. Sotsiologik jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, "kapital" tushunchasi ma'lum bir egalik qilish sifatida insonga xos faoliyat xosilasidir. Inson o'z faoliyati davomida biror-bir o'ziga ma'qqlab bo'lgan voqealikdan ta'sirlanishini jamg'arishga harakat qiladi.

"Kapital" tushunchasi (lot. Capitalis – bosh, asosiy so'zlaridan olingan) boylik (xususiy mulk, pul), katta boylik ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan vosita ma'nolarini anglatadi. K.Marks bo'yicha kapital – bu qiymat, yollanadigan mehnat ekspluatatsiyasi orqali qo'shimcha qiymat olish, kapitalistik ishlab chiqarish usuli orqali ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalashdir.[2:117]

Mazkur berilgan ta'riflarda sotsiologik nuqtai nazar u darajada to'g'ri shakllantirilmagan, chunki sinfiy nuqtaiy nazardan yondashilganligi ko'rinish turibti. Ushbu ta'riflarda sotsial voqealikdan ko'ra, iqtisodiy asosga ko'proq urg'u berilganligi ifodalangan. Zamonaliviy olimlar mazkur muammoga boshqacha yondashuvni amalga oshirmoqdalar. Ular kapital tushunchasiga nafaqat iqtisodiy, balki noiqtisodiy yondashuv haqida ko'p fikrlashni boshlaganlar. Shu asosda nomoddiy kapital shakllarini taxlil qilina boshlandi. Rossiyalik olimlardan V.V.Radyayev nomoddiy kapitalni quyidagicha tahlil qilishga uringan.

Bizga ma'lumki, jamiyatdagi ijtimoiy hayot zo'riqishining eng asosiy sababchilaridan biri bu insonlar o'rtasidagi munosabatlar tizimidagi ishonch defitsitidir. Jamiyatda, ijtimoiy aloqalar, munosabatlar tizimi, qadriyat va me'yorlar shakllanishi hamda rivojlanishi uchun ishonch darajasi yuqori bo'lmog'i lozim. Aks holda uning fundamental asosi ya'ni, "sotsial kapital"ning pasayishiga olib keladi. Ishonch sotsial kapitalning ko'rsatkichi sifatida jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarning muhim o'rnini va istiqbolini, aloqalar o'rtasidagi chidamlilik va integratsiyani belgilab beradi.

Ushbu insoniy faoliyat sotsiologiya, iqtisodiyot va siyosat ilmida "sotsial kapital" deb yuritiladi. Mamlakat farovonligining o'sishi va yuqori darajadagi raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda aholi turmush sifatini oshirish kabi omillar jamiyatdagi muhim kategoriyani ya'ni sotsial kapital indeksi "ishonch"ni shakllanishi bilan bog'liqdir.

"Sotsial kapital" tushunchasi ilk bor maktab ta'limi tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan amaliyotchi va tadqiqotchilar ishlarida o'z aksini topgan. Amerikalik jamiyatshunos va ta'lim islo hatchisi D.Dyui ta'kidlashicha "har kim maktabda o'zi tug'ilgan ijtimoiy muhit chegarasidan chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi va keng ijtimoiy muxit bilan yanada jonliroq aloqaga kirishadi. Bunday aloqa gorizontal tarmoq aloqalarini o'rnatilishiga yordam beradi. Undan tashqari, D.Dyui fikricha, umumiyligi ta'lim makoni jamiyatdagi markazlashtirilgan kuchlarni pasaytiruvchi muhim omil bo'lib, yuqori hilma-xillik bilan farq qiladi.[4:63]

Mazkur tushuncha ilk bor sotsial aloqalar va ularning qanday shakllanishi bilan bog'liq holda rivojlanishni boshlagan. Albatta, biz bilamizki, har qanday individ ijtimoiy munosabatlarga kirishishning boshlang'ich murakkablashgan makonida ya'ni ta'lim muassasasida shakllanishni boshlaydi. Ta'lim muassasasida individ ma'lum bir sotsial aloqani o'rnatadi, jamiyatga xos bo'lgan madaniy me'yorlarni o'r ganadi. O'rnatilgan aloqa va o'r ganilgan me'yorlar, individni jamiyatga integratsiya qilishida ma'lum bir qulayliklar yaratadi. Bunday holat esa individda jamiyatga nisbatan ishonchini hosil qiladi.

Yana bir boshqa ta'lim tadqiqotchisi L.Xanifan sotsial kapital darajasini qanday qilib ko'tarish mumkin? degan savolga javob berar ekan, u AQSHdagi ayrim mahalliy hamjamiyatlar haqida misol keltirib, ulardagi dasturlarda boshlang'ich va o'rta ta'limni hammabopligrini kuchaytirish tashabbusi keltirib o'tilganligi haqida tushuntirgan. Muallif fikricha, maktab islohot natijasida mazkur hamjamiyat ijtimoiy hayotining markaziga aylanganligi e'tirof etilgan. Mazkur hududda yashovchilarining muntazam ravishda uchrashuv o'tkazishlari sotsial kapitalga bo'lgan bir talay keskin yondashuvlar shakllanishiga, nafaqat ta'lim bilan bog'liq, balki sotsial infratuzilmani sifatini yaxshilashga qaratilgan (yo'llar, tibbiy xizmat) va boshqa jamiyat ravnaqidagi umumiyligi muammolarni echishga imkon bergan. L.Xanifan fikricha sotsial kapitalga qilingan har qanday investitsiya sezilarli darajada moddiy jihatdan foyda keltirishi mumkinligini tushuntirgan.[4:64]

Aslida ham "sotsial kapital" terminini birinchilardan bo'lib L.Xanifan 1920 yillarda qishloq maktablaridagi jamoatchilik markazlarini, insonlarning kundalik hayotidagi muhim "substansiya"ni aniqlash uchun, o'zining munozaralarida ishlatgan. Ushbu "substansiya" ijtimoiy guruh tuzuvchilar o'rtasidagi ijtimoiy aloqa va birdamlik ekanligini L.Xanifan ta'kidlab o'tgan.[5:100]

Albatta, sotsial kapital nafaqat ta’lim sohasiga balki, barcha sohalarga bir xil shaklda ta’sir ko’rsatadi. Makur holatda sotsial kapitalning asosiy funksiyasi insonlar o’tasidagi ijtimoiy aloqalarning o’rnatalishi, aloqalarni mustahkamlanishi va insonlar o’tasida o’zaro ishonch ko’rsatkichining shakllanish tamoyiliga asoslanganligini ko’rshimiz mumkin. Yuqorida keltirib o’tilgan substansional asos, bu munosabatlar tizimidagi mohiyat - aloqa ekanligini tushuntirishga harakat qilingan. Chunki, inson kundalik hayot faoliyatida ko’pgina aloqalarga kirishadi. Shu aloqalar tufayli u shakllanadi va ijtimoiylashadi.

Keyinchalik sotsial kapital kategoriyasi juda chuqur konseptuallashuvni hosil qildi va bugungi kunga kelib ko’pchilik tadqiqotchilar ushbu hodisani tushunishda ikki xil yondashuv yoki ikki xil darajadagi tahlilga ajratadilar. Xususan S.P.Borgatti, K.Djons, M.G.Everet va N.Linlar shunday deb hisoblaganlar. Ushbu darajalarni shartli ravishda makro va mikro darajalar deb nomlash mumkin. Birinchi yondashuv sotsial kapitalni individual sotsial aktor sifatida sifatiy tavsiflaydi, vaholanki, ikkinchi esa uni gurux sifatida sifatiy tavsiflaydi (odatda umumiy jamiyat bo’lib tavsiflanadi). Sotsial kapitalning etakchi tadqiqotchilaridan biri N.Lin, iqtisodiy o’xshashliklarga tayanib, undagi majoziy kapitalga urg’u beradi va undagi aniq chegarani belgilab, ushbu yondashuvlar kim foyda olishi kerak – individ yoki guruhi savolining javobini berishga imkon beradi.[5:100]

Yuqorida berilgan yondashuvlar sotsial kapitalning jamiyat faoliyatidagi o’z strukturasini shakllanishini ifodalaydi. Mazkur struktura makro va mikro darajalarda shakllanadi, ammo ushbu tavsif sotsial kapitalni faqat foyda olish nuqtai nazaridan ifodalaydi. Albatta, ushbu vaziyatda kapital tushunchasini majoziy jihatlariga ko’p e’tibor berilganligi ko’zga tashlanadi. Shu bois ma’lum bir dilemma hosil bo’ladi. Aholini turmush sifatini oshirishda sotsial kapitalning qaysi bir tavsifi: individual yoki guruhiy tavsifi ko’proq qo’llaniladi. Ushbu dilemmaning yechimi mazkur tushunchani ijtimoiy yoki iqtisodiy omil ekanligiga tavsif beradi.

Mikro darajadagi sotsial kapital tushunchasining taxmini shundaki, individ o’z shaxsiy sotsial kapitaliga investitsiya kiritishi mumkin. Ushbu sotsial kapital tadqiqotining mazmunini Nobel mukofoti laureati G.S.Bekker tomonidan taklif etilgan, an’anaviy asosda davom ettirilgan. 1964-yil G.S.Bekker “inson kapitali” tushunchasini ilmiy muomilaga kiritib, unda u ishchilarning ko’nikma, bilim va mahoratlar majmuyini belgilagan, ketkaziladigan sarf harajat vaqt Kelib ishchining o’ziga va uning ish beruvchisiga sezilarli darajada foyda keltirishini ta’kidlagan.[5:100]

Har qanday tushunchani strukturalash orqali ma’lum darajada uni tadqiq etish metodikasi shakllanadi. Sotsial kapital tushunchasi va uning strukturasini makro va mikro hamda mezo darajalarda o’rganish ilmiy tadqiqot ishining maqsadlaridan biri ekanligini ta’kidlab o’tishimiz zarur.

Sotsial kapital tushunchasining mikro darajadagi konseptualizatsiyasiga eng ahamiyatli xissani fransiyalik sotsiolog Per Burde qo’shgan. Per Burde sotsial kapitalni real va salohiyatl resurslar majmuasi sifatida, eng mustahkam aloqalar bilan, birmuncha institutlashtirilgan munosabatlarining o’zaro xabardor va e’tirof etilganini bog’liq deb ta’riflaydi. Mazkur ta’rifdan kelib chiqadiki, sotsial kapital – bu ijtimoiy tarmoqlarni o’z ichiga oluvchi resurslardir. Burde “Kapital shakllari” asarida ushbu hodisaning tarkibili: tarmoqlar, ijtimoiy me’yorlar va ishonchni ajratib ko’rsatadi. Shu tarzda, sotsial kapital ko’lami muallif tomonidan, aktor funksiyasining ijtimoiy tarmoqdagi o’lchami va kapitalning hajmi (iqtisodiy, madaniy va simvolik) hamda ushbu aktorning shaxsiy tarmog’idagi a’zolikka egalik qilishi sifatida belgilab qo’yilgan.[5:101]

Sotsial kapitalning mikro darajadagi nazariy konsepsiyanini yaratgan olim P.Burde o’z fikr va qarashlarida murakkab falsafiy va chuqur mantiqiy asosni ko’rsata olgan. “P.Burde birinchilardan bo’lib sotsial kapitalning tizimli tahlilini amalga oshirgan, uning qarashlari foyda olishga qaratilgan bo’lib, insonlar turli xil tashkilotlarga a’zo bo’lganlarida uni ko’paytirib oladilar”[1:77] degan fikrga kelgan. Albatta, mazkur fikrga qo’shilmaslikning ilojiyo’q. Chunki, har qanday inson, eng avvalo, munosabatlar tizimidagi tarkibiy asos – aloqaga kirishadi. Ushbu aloqa tizimi resurs sifatida P.Burde tomonidan belgilangan.

Shuni ta’kidlash lozimki, Burdening qarashlari instrumental (ishlab chiqaruvchan) bo’lib, shu asosda sotsial kapital individlar tomonidan yig’ib boriladigan resurs sifatida gavdalanyadi. “Aloqalar tarmog’i moddiy va simvollik foydani saqlashga ruxsat berishi uchun uzoq muddatga mo’ljallangan foydali munosabatlarni tuzishiga va qayta tiklashiga imkon berishi zarur, deb yozadi Burde. Boshqacha qilib aytganda, garchi Burde hulq-atvor modellarining haqiqiy holati xilma-xil ekanligini e’tirof etsa-da, ular har doim ham iqtisodiy kalkulyatsiyalar bilan aniqlanavermaydi ammo, uning sotsial kapital konsepti foyda olish bilan chambarchas bog’liq ekanligini tushuntiradi.”[6]

Mazkur taxlildan ko’rinib turibtiki, sotsial kapital mezoni sifatida aloqa tarmoqlari P.Burde tomonidan belgilab qo’yilgan. Aloqa o’rnatish orqali har qanday inson o’zida foyda olish resursini shakllantira oladi. Albatta, shuni ham ta’kidlab o’tish joizki, foyda olish har doim ham iqtisodiy jihatdan

tavsiflanavermaydi. Uning foyda olishga bo'lgan munosabati o'rnatilgan aloqalar asosida belgilanadi. Burde ta'birida uni resurs deb ta'kidlash o'rinli xisoblanadi. Chunki, hatto nomoddiy resurslar ham moddiylari singari to'planish va ishlatilish xususiyatiga ega bo'ladi. Ularni hisoblash juda murakkab hisoblanib, faqat jamiyatda belgilangan ma'naviy omillargina uni baholash qudratiga egadir.

Burde "tarmoqlarning munosabatlari o'zaro e'tirof va tanilish" haqida gapirgan. Ushbu tarmoqlarning asoslari "majburlashda va tanlanadigan xususiyatga ega bo'lishda hamda uzoqqa mo'ljallangan majburiyatlarni ko'zlashda, subyektiv darajada (misol uchun, minnatdorchilik hissi, hurmat, do'stlik va hakazolar) yoki institutsional kafolatlanishda (huquq) seziladi". Bu fikrning diqqatga sazovorligi shundaki, Burde birinchi o'ringa aynan emotsiyal voqealikni – "minnatdorchilik hissi, hurmat, do'stlik"ni qo'yadi. Sotsial kapital nazariyasida mavjud iqtisodiy asos farovonlikning konseptual konstantasi sifatida emotsiyani namoyon etadi.[6]

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, innovatsiya dunyoga kelishi uchun asosan, raqobat muhitida har bir inson o'zining motivatsiyalarini (P.Burde birinchi o'ringa qo'yagan emotsiyal voqealikni) amalga oshirishi lozim. Buning uchun jamiyatda xavfsiz va ishonchli institutsional muhit hukmronlik qilishi zarur. Xulosa qiladigan bo'lsak, ijtimoiy va iqtisodiy hayot modernizatsiyalashuvi uchun sotsial kapitalni o'stirish asosida innovatsiyani rivojlantirish zarur.

Adabiyotlar

1. Алиева Э.И. Сущность социального капитала и его значение в развитии экономики. Економічна наука. Інвестиції: практика та досвід. -2013. - №14. Стр 77.
2. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАН Г.В.Осипов. – М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. Стр 117.
3. Татарко А.Н. Социальный капитал как объект психологического исследования. Монография. – М.: 2011. Стр 15.
4. Натхов Т.В. Социальный капитал и образование. Вопросы образования. Раздел: Теоретические и прикладные исследования. Журнал. – М.: 2012. Стр 63-64
5. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры. Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. - №4. – С. 100-101.
6. Давыдов Д.А. Теория социального капитала и её нормативные противоречия. Журнал «Полития». Раздел «Политические теории». № 3 (74) 2014.

UDK: 301(575.1)

MODERNIZASIYA TUSHUNCHASINING MOHIYATI VA JAMIYAT RIVOJIDAGI O'RNI

B. Omonov

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Annotosiya. Maqolada jamiyatni modernizatsiyalashning mohiyati, qarashlari, belgilari va tarixiy bosqichlari yoritilgan. Siyosiy modernizatsiya modellarining amalda qo'llanilishi G'arb va Sharq mamlakatlari misolida ilmiy ochib berilgan.

Kalit so'zlar: modernizasiya, an'anaviy jamiyat, modernizasiya jarayoni, globallashuv, o'tish davri, jamiyatni rivojlantirish modellari.

Суть модернизации и его роль в развитии общества

Аннотация. В статье представлены сущность, взгляды, признаки и исторические этапы модернизации общества. Научно обосновано практическое применение модели политической модернизации общества на примере странах Запада и Востока.

Ключевые слова: модернизация, традиционное общество, процесс модернизации, глобализация, переходной период, модели развития общества.

The essence of modernization and its role in the development of society

Abstract. The article presents dryness, views, signs and historical stages of modernization of society. Scientifically substantiated the practical application of the model of modernization of society on the example of countries of the West and East.

Keywords: modernization, traditional society, modernization process, globalization, transition, models of modernization society.

“Modernizatsiya” lotincha “modo” – “hozirning o‘zida”, “hozirgi vaqtida”, “endilikda” (o‘rtal asr), fransuzcha “modern”, “moderne” – “yangi”, “zamonaviy” ma’nolarini bildiradi.

“Modernize” – “takomillashtirish”, “yangilash”, zamonaviy talablardan kelib chiqib “o‘zgartirish” demak. “Modernity” esa “sivilizasiyalashgan jamiyat” (XX asr). Modernizasiya haqidagi qarashlar S.Lipsetning “Siyosiy odam” (1960), D.Apterning “Modernizasiya siyosati” (1965), G.Almond, D.Pauellning “Qiyosiy politologiya. Taraqqiyot konsepsiysi nuqtai nazaridan yondashuv” (1966), L.Payning “Siyosiy taraqqiyot aspektlari. Tahliliy tadqiqot” (1966), Sh.Eyzenshtadning “Modernizasiyalashuv: norozilik va o‘zgarishlar” (1966), D.Rostouning “Millatlar dunyosi” (1967), S.Xantingtonning “O‘zgarayotgan jamiyatlardagi siyosiy tartibot” (1968) nomli asarlarida ilgari surilgan.

Modernizasiya – o‘ta murakkab siyosiy kompleks jarayonni tashkil qiladi. Unda o‘zgarishlar inson va jamiyat faoliyatining barcha sohalarida ro‘y berishi natijasida yangi tushunchalar, tamoyillar va yondashuvlar ham yangidan shakllantirib boriladi. O‘zbekistonda modernizasiya tuzilmasining strukturaviy-funksional tarkibi mustaqil ilmiy tadqiqot mavzusi sifatida kompleks-tizimli o‘rganilmagani bu sohaga qiziqishni kuchaytiradi. Ba’zi ilmiy tadqiqotlarda, darslik va o‘quv qo‘llanmalarda modernizasiyaga muqobil qarashlar berilgan bo‘lsa-da, bugungi kungacha uning yagona tuzilmasi, jamiyatni modernizasiyalash tushunchasining mohiyati va maqomini belgilovchi mezonlar ishlab chiqilmagan. Ilmiy adabiyotlarda ham uning mazmuni turlicha talqinda berilmoqda. Misol uchun “Falsafa qomusiy lug‘ati”da tushunchaga umuman ta’rif berilmagan.

“Modernizasiya” nima, degan haqli savol tug‘iladi. Tushunchaning ilmiy talqinlari juda ko‘p. G‘arb va Sharq mamlakatlarida unga munosabat va qarashlar farq qiladi. Shulardan kelib chiqib, quyidagi ta’rifni keltiramiz: “Modernizasiya deganda agrar (an‘anaviy) jamiyatni industrlashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni transformasiyalash tushunilib, bu jarayonda davlat taraqqiyoti ijtimoiy-iqtisodiy konsepsiyasini qayta ko‘rib chiqish, inson huquq-erkinliklarini yangi norma, standartlar asosida ta’minalash, shaxs, jamiyat va davlat o‘rtasidagi munosabatlар tizimini yangicha, zamonaviy yondashuvlar asosida shakllantirish tushuniladi”.

Bu siyosiy jarayon nima maqsadda amalga oshiriladi? Albatta, birinchi navbatda, unga davlat va xalq tomonidan katta ehtiyoj tug‘iladi, tobora shiddatli tus olayotgan globallashuv ham unga turtki berib, jarayonni tezlashtirib yuboradi. Asli modernizasiyalashdan ko‘zlangan maqsad: an‘anaviy turmush tarzidan zamonaviy jamiyatga o‘tish, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishda yuqoriq bosqichga erishish, farovon yashashdir.

Modernizasiyalashning yangi tarixi XVIII asrda Yevropa mamlakatlarida ixtirolarning yaratilishi, inson faoliyatiga ilmiy, muhandislik bilimlarining kirib kelishi va ularidan foydalanish mahsuli sifatida dunyoga kelgandi. Bu atama asosan, XX asrning o‘rtalarida ilmiy taomilga kiritildi. Modernizasiya nazariyasi 1950-1960-yillarda AQSh universitet ta’limida T. Parsons, R. Merton tomonidan ilgari surilgan edi. Uning asoschilari taniqli amerikalik mutaxassislar S. Lipset, F. Rigge, D. Enger, R. Uart, S. Xantington bo‘lishgan. XIX asr 80-yillarida modernizasiyalash nazariyasi qayta ko‘rib chiqilib, u rivojlanishning sharti emas, balki funksiyasi sifatida qaraldi. Unda ko‘proq ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarni o‘zgartirish ustuvor maqsad, deb qabul qilindi.

Biz maqoladagi mavzuni yoritishga kirishishdan oldin eng muhim masalalardan biri bo‘lgan “an‘anaviy jamiyat” va “zamonaviy modernizasiyalashgan jamiyat” tushunchalariga aniqlik kiritib olishimiz zarur bo‘ladi (1-jadvalga qarang).

An‘anaviy jamiyat belgilari	Zamonaviy modernizasiyalashgan jamiyat belgilari.
Ijtimoiy hayotni tashkil etish ko‘p hollarda diniy tasavvurlarga asoslanadi	Bilim, innovatsiyalar an‘analardan ustunlik qiladi.
Rivojlanish bosqichli kechadi	Ijtimoiy hayot dunyoviy xarakterga ega bo‘ladi.
Individualizm ko‘rinishlari kuzatilmaydi	Individualizm va insonlarning faolligi kuzatiladi.
Jamiyatni avtoritar hokimiyat boshqaradi	Jamiyat davlat-jamoat tashkilotlari sherikligi asosida boshqariladi.
Shaxslar faoliyatsiz bo‘ladi	Shaxslar faollashadi. Tadbirkorlikka keng imkoniyat ochiladi.

XX asrning 90-yillariga kelib, Xitoy, Yaponiya, Malayziya, Singapur kabi davlatlarning jadallahgan modellari olimlar tomonidan e’tirof etila boshlandi. Mazkur jarayonga o‘tishda “moddiy va madaniy boyliklar taqsimoti”, “o‘xhashlik”, “legitimlik” kabi inqirozlar sodir bo‘lishi e’tirof etildi. Demak, inqirozlarni yengib o‘tgan xalq va davlatgina yutib chiqadi va iqtisodiy farovonlikka erishadi...

Tadqiqotni yozish mobaynida jamiyatni modernizatsiyalash konseptual modellarining mohiyati va asosiy vazifalari, amaliyotda qo'llanayotgan milliy modellarining tarixiy evolyutsiyasi maxsus o'rganildi. Masalan, Yaponiya XIX asr o'talarigacha ochiqlik siyosatini rad etib kelgandi. 1868-yilda Meydzi restavrasiyasi amalga oshirilgandan keyin u G'arbdan saboq olishga kirishdi. Xitoy ham g'arbiylashtirishdan o'zini cheklar, o'zini boshqalardan ustun qo'yardi. Ammo britaniyaliklarning opium urushlari paytida (1839–1842) Yaponiya va Xitoyning dunyodan yakkalanib yashash tarziga barham berildi. Ikki mamlakat 40 yil ichida dunyodagi rivojlangan qatoridan mustahkam o'rinn egalladi.

2-jadval. Jamiyatni modernizasiyalashning konseptual modellari

Model nomi	Mohiyati va vazifalari
Klassik	Bu model G'arbiy Yevropa, Amerika va Avstraliyada keng qo'llanilgan. Uning evolyutsiyasida o'z aksini topgan mustamlakachilik davri erkin tadbirkorligi, protestant etikasi, burjuaziya inqiloblari va diniy urushlar hamda iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, siyosiy, madaniy omillarning bir-biriga mos holda yetishishi asos qilib olingen.
An'anaviy	Hozirgi kunda ushbu model ishlashi jarayonida eski an'analarni saqlab qolishga urinish va turg'unlik holati ko'zga tashlanadi. Shuning uchun an'anaviy modelda siyosiy islohotlar sekinlik bilan davom etadi.
Noan'anaviy	1980 yildan noan'anaviy modelga o'tgan Xitoy, 90-yillarda «Osiyo yo'lbarslari» nomini olgan Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy jihatdan yuksaldi. Ular G'arb va Sharq qadriyatlarini uyg'unlashtirib, G'arb texnologiyalariga ko'proq ishonch bildirishdi. Modernizasiya jarayonini esa davlatning o'zi boshqardi.
Ildamlovchi (Skandinaviya)	Bu modelning ildizida iqtisodiy va siyosiy hayotni birga qurish orqali ildam rivojlanish g'oyasi yotadi. Biroq iqtisodiy-siyosiy tuzilmalar va jamiyat siyosiy tizimi funksiyalari qo'shib olib borilganda, boshqaruvda qiyinchilik tug'iladi.
Kechikuvchi (G'arb)	XVIII-XIX asrlarda Ispaniya, Portugaliya, Braziliyada boshlangan modernizasiyalash davrida huquqiy davlat qurilmagan, fuqarolik jamiyatni institutlari shakllanmagan, bozor iqtisodi mexanizmlari yaratilmagan edi. Shu bois, hozirga qadar avtoritar hokimiyat va yashirin byurokratiya siyosiy islohotlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.
Kechikuvchi (Sharq)	Yaponiya modernizatsiya jarayoni boshlanguncha iqtisodiy va texnologik jihatdan oqsagan edi. 1868 yilda Meydzi inqilobi davrida «Yapon ruhiyati va G'arb texnikasi» shiori o'rtaga tashlandi, unga to'liq amal qilindi. Buning natijasida mamlakat iqtisodiy yuksalishga erishdi.
Quvib boruvchi	Sobiq sovetlar ittifoqi, Hindiston, Argentina, Meksika kabi davlatlar Amerikaga yetib olish va uni ortda qoldirish uchun shu modelni o'ylab topishdi. Ammo texnikani boshqaruvchi yetuk kadrlar, fan-innovasion iqtisod tuzilmalari ishlagan sababli, bu davlatlar ijtimoiy-siyosiy muammolarning qurshovidan chiqqa olmadidi. Buyuk Britaniya mustamlakasi ta'sirida yashagan Hindiston davlatigina rivojlanishdan to'xtamadi.
Jadallahgan	Janubi-sharqiy Osiyo davlatlari (Janubiy Koreya, Singapur, Tailand, Malayziya va b.q.), Fors ko'rfazi (Saudiya Arabiston, Oman, Qatar, Bahrayn, Birlashgan Arab Amirliklari) va Janubiy Amerika (Chili)da jadallahgan model qo'llandi. Uning farqli jihatni shundki, iqtisodiy va siyosiy tizimdagi islohotlardan manfaatdor bo'lgan davlat tinchlik, tartibni saqlash va jamiyatdagi muammolarni hal etishni o'zining zimmasiga oladi. Bu modelda jamiyatning iqtisodiy sohasiga ko'proq e'tibor qaratiladi. Ishlab chiqarishning o'sishi, eksport salohiyatining oshishi, ko'plab xorijiy investisiyaning jalb qilinishi kuchayib, aholining iqtisodiy va siyosiy saviyasi ko'tariladi.

Ilmiy tahlilimizga ko'ra, «amerika modeli»da erkin bozor munosabatlari yetakchilik qilsa, «yapon modeli» va «fransuz modeli»da xo'jalik faoliyatini tashkil qilishda davlat ishtiroti yuqori, «nemis modeli» va «shved modeli»da ijtimoiy yo'naliш, «Polsha modeli»da «falaj terapiya» (shok holati) orqali bozor iqtisodiga o'tish ustunlik qiladi. Modernizasiya paradigmasi (andozasi) doirasida ko'pdan-ko'p nazariy-metodologik va xususiy fanlarga asoslangan yondashuvlar yaratilgan. Sharq mamlakatlari yangicha modellarni “kashf” etganidan keyin ularda G'arb turmush tarzini majburiy qabul qilish emas, balki uyg'unlashgan jamiyatni qurish imkonini vujudga keldi.

Modernizasiyalash jarayonida quyidagi bosqichlar bosib o'tiladi (3-jadval).

Birinchi bosqich	O'rta sinf shakllanadi, an'anaviy institutlarning transformasiya hodisasi yuz beradi.
Ikkinci bosqich	Jamiyatda kommunikatsiya, urbanizatsiya, innovatsiyani tarqatish jarayoni

	tezlashadi.
Uchinchi bosqich	Transformasiyani izchil davom etirish natijasida “postmoderniti” degan jamiyat vujudga keladi.

Ammo har bir mamlakatda siyosiy modernizasiya jarayonlarini shakllantirish uchun shart-sharoit tug‘diradigan omillarni, albatta, hisobga olish zarur bo‘ladi:

Huquqiy omil: fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini tarbiyalashga xizmat qiluvchi tizim (oila, maktab, oliy va o‘rtalik maxsus ta’lim) darajasi modernizasiyaning samaradorligiga ijobiy yoki salbiy ta’sir etishi mumkin. Huquqiy masalalarni yaxshi bilish fuqaroning faollashuviga va ijtimoiylashuviga olib keladi. Modernizasiyalashda aholining siyosiy ongi, bozor iqtisodi, demokratiyaning asosiy tushuncha va tamoyillarini qabul qilishga tayyorgarlik darajasi ham muhim rol o‘ynaydi.

Iqtisodiy omil: XVII asrda Yevropadagi sanoat inqilobi iqtisodiyotni rivojlantirib, odamlarning turmush tarzini yaxshilaydi. AQSh, Yevropa mamlakatlaridan texnika va texnologiyalarning Osiyo va Afrika davlatlariga «eksport» qilinishi ham asta-sekinlik bilan bu o‘lkalarga g‘arbona yashash tarzini singdira boshlaydi.

Ma’naviy-axloqiy omil: siyosiy hokimiyat tizimida modernizasiyalash ijobiy hodisa. Ammo ma’naviyat bobida u milliy qadriyatlar, an’ana va urf-odatlarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Demak, modernizasiyalashgan zamonaviy jamiyatning ustuvorlik jihatlari ko‘p. Eng muhim natija shundan iboratki, takomilga yetgan bunday jamiyat bir qator sohalarida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar yuz beradi (4-jadval):

Iqtisodiy sohada	Chuqur iqtisodiy islohotlar amalga oshiriladi, mehnat taqsimoti o‘sadi, texnologiyalar takomillashadi, erkin raqobat usuli va tadbirkorlik uchun keng imkoniyat eshlari ochiladi. Xususiy mulk, innovatsion iqtisodiyot rivojlanadi.
Ijtimoiy sohada	Individualizm, elita va o‘rtalik sinfning shakllanishi yuz beradi. Ta’limning keng tarqalishi, kasbiy mahorat (professionalizm) kuchayishi, intellektual maxsus kasb instituti shakllanishi, ommaviy kommunikatsiyaning rivojlanishi, kengayib borayotgan ijtimoiy makonga moslashib boruvchi yangi individual odatlar, qiziqishlar jabhasining kengayishi, fan va texnikaga ishonchning oshishi va inson qadr-qimmatiga munosabatning o‘zgarishi seziladi.
Siyosiy sohada	Siyosiy partiyalar faollashadi, parlament, saylov huquqi, yashirin ovoz berish kabi demokratik tamoyillar qaror topadi.
Ma’naviy sohada	Madaniy tabaqalanish, ijtimoiy ongdagi sekulyarizasiya, savodxonlik ortishi, ilm-fan va texnikaning qadriyatga aylanishi kuzatiladi.

Mavzuni yoritishda amerikalik olim Olvin Tofflerning «Uchinchi to‘lqin» asari eng yaxshi manba vazifasini bajaradi, deb o‘ylaymiz. Olim G‘arb davlatlarida modernizatsiyalash jarayoni evolyutsion tarixini o‘rganib, quyidagi xulosaga keladi: «o‘zgarishlarning birinchi to‘lqini – qishloq xo‘jaligi inqilobi o‘z imkoniyatlarini namoyon etib bitirmog‘i uchun ming yil (qariyb o‘n ming yil – B.O.), ikkinchi to‘lqin, ya’ni sanoat sivilizatsiyasiga atigi uch yil kerak bo‘lsa, uchinchi to‘lqin tarix osmonida quyunday yelib o‘tib, bir necha o‘n yilliklarda xotima topadi. Oilaviy rishtalarning uzilishi, iqtisodiyotdagi tebranishlar, siyosiy tizimlarning falajlanganligi, qadriyatlarimizning yemirilishi – bularning bariga Uchinchi to‘lqin o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Bu yangi sivilizatsiyadir, negaki u eskisiga qarama-qarshi turadi, byurokratiyani ag‘darib tashlaydi, milliy davlatning rolini pasaytiradi, postimperialistik dunyoning yarim mustaqil iqtisodiyotlarining o‘sishiga yordam beradi. Bu yangi sivilizatsiya avvalgilaridan ko‘ra jo‘nroq, samaraliroq va demokratikroq hukumatlarni talab qiladi...Ammo hammadan avval Uchinchi to‘lqin sivilizasiyasi ishlab chiqaruvchi bilan iste’ molchi o‘rtasida tarixan shakllangan uzilishni yo‘qota boshlaydi, u ertangi kunning alohida o‘ziga xos iqtisodiyotini barpo etadi» [1-181]. Yaxshi o‘xshatish va so‘nggi 50 yilda g‘arbdan kechayotgan holat chiroyli tasvirlangan.

O‘zbekiston ham murakkab globallashuv va jahonda kechayotgan “to‘lqinlararo kurash”ning girdobida yashamoqda. O. Toffler tasvirlagan «industrial dunyo» voqealari asosan Shimoliy Amerika, Buyuk Britaniya, G‘arbiy va Sharqiy Yevropa, SSSR, Yaponiya, Tayvan, Gonkong, Singapur, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi mamlakatlarda kechayotgan bo‘lsa-da, bu – globallashuv sharoitida, xususan, yosh davlatlar tashqi xavf-xatarlardan xoli yashaydi, degan ma’noni bildirmaydi. Biz 2000-yillardan boshlab og‘ir moliyaviy va ma’naviy inqirozni boshdan kechirayotgan Yevropa mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy hayotidan saboq chiqarib olishimiz kerak.

Mazkur masalaga oid tadqiqotlarni tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. XIX asr oxirlarida G'arb mamlakatlarida markazlashtirish, ixtisoslashtirish, standartlashtirish, uyg'unlashtirish va konsentrasiyalash (aholining biron joyda zinch joylashishi – B.O.) kabi omillarning jamiyatda ustuvorlik qila boshlashi natijasida an'anaviy tizimlar buzildi;

2. Shahar ahli, hukumat va siyosiy hokimiyatlarning imkoniyat doirasi kengayib boraverdi, qishloq aholisi esa battar qashshoqlashdi;

3. Industrelashtirish (sanoatlashtirish) avj olishi tufayli ko'paygan pul oqimi Yevropa siyosiy tizimlari markazlashuviga olib keldi. XX asr boshida Parij, London, Rim kabi shaharlarda quadrati byurokratik tashkilotlar soni ko'paydi, byurokratik apparat va chinovniklar G'arb davlatlarining yirik markazi idoralariga mustahkam joylashib oldilar. Avlodlar almashinuvi davrida ular ustakorlik bilan o'rinalarga o'zlarining «odamlari»ni joylashtirdilar. Muhim jihat shuki, har bir mamlakatda modernizasiya taqdiri qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatining o'zaro aloqasi, bir-birini tushunishi va tutgan obyektiv pozisiyasiga bog'liq kechadi. Avvalo, ular asosiy funksiyalari va o'z maqomlarini bilib olishlari kerak. G'arb tahlilchilarining fikricha, uchta tuzilmada qonun chiqaruvchi hokimiyatning o'rni doimo yuqori turadi. Davlat hokimiyati taqsimlanish modeliga ko'ra, qonun chiqaruvchi hokimiyat jamiyatda mavjud barcha ijtimoiy guruhlarning vakillik organlarini ta'minlashi, siyosiy qarorlar qabul qilishda sezilarli ta'sir ko'rsatishi lozim. Parlament «davlatning siyosatini belgilaydi» (J.Lokk), «uning faoliyati xalq tomonidan nazorat etilmaydi» (E.Berk) [2-35].

Ha, jamiyatni modernizasiyalash faqat siyosiy-iqtisodiy masala emas. Demak, ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy soha, odamlar turmush tarzi, axloq-odobida, mentalitetida, siyosiy ongidagi o'zgarishlar, vujudga keladigan va kutilayotgan inqirozlarning ildizini jiddiy tadqiq qilish talab etiladi. Agarda har bir davlatda yashagan yuqori elita xuddi xitoylik yoki malayziyalikka o'xshab ommaviy madaniyat, globallashuv muammosiga yechim izlaganda millat oldidagi vazifasini ado etgan bo'ladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston tajribasida hokimiyatga va siyosiy yetakchiga nisbatan to'la ishonch, hurmat ratsional legitim (qonuniy) usullar orqali namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda kuchli islohotlar samarasi o'laroq, davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning xalqaro siyosat maydonida nufuzi va obro'si oshib bormoqda. Hatto xorij matbuoti siyosiy yetakchining o'tkazayotgan dadil demokratik islohotlari va "ochiq eshiklar siyosati"ni 1980-yillarda Xitoyni boshqargan Den Syaopin faoliyatiga o'xshatishadi. Hozirda O'zbekiston ichki va tashqi siyosatida, investitsiya va integratsiyalashuv jarayonlarida iqtisodiy islohotlarning samaradorligi ko'zga yaqqol tashlanmoqda. Jamiyatda siyosiy maydondagi "o'yin qoidasi"ga ko'ra, davlat va jamiyatdagi ijtimoiy guruhlar o'rtasida umum maqsad yo'lida o'zaro kelishuv shakllangan. O'zbekistonda huquqiy kelishuv (konsensus)ga erishilgani, fuqarolik jamiyatni institutlari va ommaviy axborot vositalarining ochiqligi tamoyillari namoyon bo'lishi jamiyatni modernizasiyalashning kuchli omili hisoblanadi. Ammo, o'z navbatida, Sharq mamlakatlarida jamiyat siyosiy tizimini modernizasiyalashda ma'naviyat va axloq, milliy qadriyatlar, an'analar ustuvorlik qiladi, murakkab o'tish davrida kuchli siyosiy yetakchiga ijtimoiy zarurat tug'iladi. Bu omilni hech yoddan chiqarmaslik lozim. Bugungi kunda Janubi-sharqiy Osiyo (Singapur, Malayziya, Indoneziya, Tailand, jami 11 davlat) milliy an'ana va demokratik qadriyatlarni baravar ushslash hisobiga yuksak taraqqiyotga erishdi. Buyuk Xitoy rahbari Xitoy rahbari Den Syaopin (1904-1997 y.) tomonidan 1980-yillarda olg'a surilgan «mamlakatni sevish», «xalqni sevish», «mehnatni sevish», «ilmni sevish», «sotsializmni sevish» g'oyalari millatni yagona siyosat atrofiga birlashtirdi.

Mamlakatimizda jamiyat siyosiy tizimini modernizatsiyalashda Xalq qabulxonalar, Elektron hukumat tizimi mexanizmlaridan foydalanish ma'muriy boshqaruva sarf-xarajatining kamayishiga, ijro hokimiyati samaradorligi oshishiga, jamiyat va hukumat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni muvozanatlashtirishga, demokratiyanı takomillashtirishga imkoniyat yaratishga hamda xalq oldida siyosiy hokimiyat mas'uliyatining kuchayib borishiga xizmat qiladi. O'zbekistonda jamiyatni transformasiyalash jarayonida mamlakatni modernizasiyalash, ijtimoiy-siyosiy rivojlantirishning mexanizmi sifatida Xalq qabulxonaları joriy etilishi, davlat hokimiyati va boshqaruva organlari rasmiy veb-sayt va portallari takomillashtirilishi, sud hokimiyati va ommaviy axborot vositalarining mustaqil bo'lishi ma'muriy to'siqlarni olib tashlash, korruption holatlarning kamayishi, fuqarolarning davlat hokimiyati va boshqaruva organlariga ishonchi ortishiga, jamiyatda ochiqlik va shaffoflik ta'minlashi natijasida davlat boshqaruva organlari faoliyati samaradorligini yanada oshirishga imkon beradi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda, quyidagi xulosaga kelindi: "siyosiy modernizatsiya", "milliy rivojlanish", "jamiyat siyosiy tizimini modernizasiyalash" tushunchalarining siyosatshunoslik, falsafa, sotsiologiyaning maxsus kategoriysi hamda tadqiqot obyekti sifatida o'rganilishi o'quv dargohlarida talaba yoshlar o'rtasida siyosiy-falsafiy bilimlar mazmunining kengayishiga olib keladi [3-198].

Adabiyotlar

1. Toffler O. Uchinchi to‘lqin // Jahon adabiyoti, 2001, 1-son. – B.181.
2. Politologiya. –T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2002. – B. 35.
3. Omonov B. Jamiyatni modernizasiyalashning konseptual asoslari. – T.: Aloqachi, 2019. – B. 197-198.

UDK: 316.35**IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLARGA MAJMUAVIY YORDAM KO‘RSATISHNING
SAMARALI MODELLARI****M. B. Sherov**

Samarqand davlat universiteti
sherovma'ruf80@gmail.com

Annotasiya. Maqolada imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan munosabatning rivojlanishi tarixi, bu kabi insonlarga jamiyatda ajratilgan makonga qarab turlicha modellarning mazmuni tahlil qilingan. Imkoniyati cheklangan shaxslar muammolarini hal qilishning yangicha tamoyillarini ishlab chiqish, ularni jamiyatga moslashtirish, bandligini ta’minlash, ta’lim sifatini oshirish, abilitatsiya va reabilitatsiya qilish hamda himoya qilishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish borasida mamlakatimda amalga oshirilayotgan islohotlar mazmun-mohiyati bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: imkoniyati cheklangan shaxslar, ijtimoiy himoya, abilitatsiya, reabilitatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash.

Эффективные модели оказания комплексной помощи инвалидам

Аннотация. В статье анализируется история развития отношений с инвалидами, содержание различных моделей в зависимости от места, отведенного таким людям в обществе. Описаны сущность проводимых в нашей стране реформ по выработке новых принципов решения проблем инвалидов, их адаптации к обществу, обеспечению занятости, повышению качества образования, развитию современных средств реабилитации и защиты.

Ключевые слова: инвалиды, социальная защита, абилитация, реабилитация, социальная поддержка.

Effective models of providing complex assistance to persons with disabilities

Abstract. The article analyzes the history of the development of relations with people with disabilities, the content of different models, depending on the space allocated to such people in society. The essence of the reforms carried out in our country on the development of new principles of solving the problems of persons with disabilities, their adaptation to society, ensuring employment, improving the quality of education, development of modern means of rehabilitation and protection are described.

Keywords: disabled persons, social protection, abilitation, reabilitation, social support.

Imkoniyati cheklangan shaxslarga kamsitish nazari bilan qarash muammosi insoniyatning butun tarixi davomida mavjud bo‘lgan va bugun ham barham topmagan. Sog‘liq jihatdan imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyat hayotiga integratsiyalashuvining muhim ijtimoiy-psixologik omillaridan biri jamiyatning - sog‘lom insonlarning imkoniyati cheklangan shaxslarga munosabati bilan bog‘liq. Jamiyatning ko‘pchilik a‘zolarida shakllangan imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan noto‘g‘ri munosabat aksariyat hollarda jamoatchilik ongida sog‘lig‘i jihatdan imkoniyati cheklangan shaxslarning ijobiy timsoli shakllanmaganiga borib taqaladi.

Jamiyatda kishilarning imkoniyati cheklangan shaxslarga munosabatining rivojlanishi tarixida ular bilan muloqot va munosabat shakli va bu kabi insonlarga jamiyatda ajratilgan makonga qarab turlicha modellar shakllangan.

“Bemor inson” modeli: Ushbu modelga ko‘ra imkoniyati cheklangan shaxslar bu – bemorlardir. Demak inson davolash ob’ekti sifatida qabul qilinadi. Ushbu modelga ko‘ra bu insonlarga tibbiy xizmat ko‘rsatilishi shart. Ta’lim nuqtai nazaridan esa ularning bilim olishi muhim emas. Imkoniyati cheklangan shaxslarni kasal sifatida ko‘rvuchi jamiyatlar – ularga birgina tibbiy yordam va parvarish xizmatini taklif etishi va ularni davolashga intilishi mumkin. Ammo, ta’lim olish imkoniyati rad etiladi.

Zamonaviy jamiyatlarda ushbu model insonparvarlik g‘oyalariga zid sanaladi va imkoniyati cheklangan insonning rivojlanishida sun’iy to‘sinq qiladi.

“Kemtik inson” modeli: ushbu modelga ko‘ra imkoniyati cheklangan shaxs kemtik-majruh mavjudot sanaladi. Buning oqibatida bu kabi insonlar munosib hayot tarzidan mahrum bo‘ladi. Bu ularning atrof-muhit bilan muloqotida yaratilgan sun’iy cheklovlardaga ifodalananadi.

“Jamiyatga tahdid” modeli: imkoniyati cheklangan shaxslar jamiyat taraqqiyoti uchun tahdid tug‘diradi, deb hisoblanadi (aqliy zaiflik, ruhiy muammolari bor insonlar). Bu munosabatdagi tubanlik shu qadar chuqurki imkoniyati cheklangan shaxslar nafaqat kasallik tarqatishi balki, “shumqadam” sifatida omadsizlik chaqiradi deb hisoblanardi. “Tahdid va omadsizlikni chaqiruvchi” bu kabi insonlardan o‘zini himoyalash maqsadida aholi punktlaridan uzoqda chekka hududlarda qat’iy tartib o‘rnatalgan yopiq muassasalar tashkil etilgan va ularni shu muassasalarga joylashtirishgan. Bu holatda ta’lim olish qat’iyan man etilgan.

“Rahm-shafqat ob’ekti” modeli: bu model imkoniyati cheklangan shaxslarda shaxsiyat rivojlanishi va o‘zini ro‘yobga chiqarishga intilishiga katta ziyon etkazadi. Ushbu model doirasida insonga go‘dakka munosabat qilingandek munosabat bildiriladi. Ular doim yosh boladek qolishi va rivojlanmasligi haqidagi steriotiplar natijasida shakllangan bu munosabat ayniqsa aqliy zaif insonlarga nisbatan kuchli kuzatiladi. Ushbu modelning bosh vazifasi bu kabi insonlarning atrof-muhitning yomon munosabatida alohida saqlash orqali himoyalashdir. Bu kabi insonlarga qulay shart-sharoitlar yaratish va ta’lim orqali rivojlanishi ikkinchi darajali sanaladi.

“Rivojlanish” modeli yoki ijtimoiy model: ushbu modelga ko‘ra imkoniyati cheklangan inson ta’lim olish va rivojlanishga qodir deb hisoblanadi. Ushbu modelga ko‘ra jamiyat bu kabi imkoniyati cheklangan bolalarning imkon qadar to‘liq rivojlanishi uchun mas’uldir. Ushbu modelga ko‘ra institutsional muassasalar so‘nggi chora sanalib ilojsiz qolgan vaziyatdagina imkoniyati cheklangan shaxslar bu kabi muassasaga joylashtiriladi. Ushbu modeldagi ta’lim tamoyiliga ko‘ra integratsiyalashgan ta’lim qo‘llab-quvvatlanib imkoniyati cheklangan bolalar oddiy maktablarda oddiy tengdoshlari qatorida ta’lim oladi.[1, 52]

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, jahon hamjamiyatida ijtimoiy dunyoqarashning o‘zgarishi natijasida inson omili ustuvor ahamiyat kasb etgan bir sharoitda imkoniyati cheklangan shaxslarga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi. Ushbu davrda qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlar imkoniyati cheklangan shaxslarni jamoatchilikdan ajratib qo‘yish emas, balki ularning jamiyat bilan integratsiyasi va ijtimoiylashuvini ta’minalashga qaratilgan ijtimoiy model g‘oyalarini o‘zida mujassam etdi. Bu o‘z navbatida imkoniyati cheklangan shaxslar muammolarini hal qilishning yangicha tamoyillarini ishlab chiqish, ularni jamiyatga moslashtirish, bandligini ta’minalash, ta’lim sifatini oshirish, abilitatsiya va reabilitatsiya qilish hamda himoya qilishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadida maxsus tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqardi.

Dunyoning ko‘plab olyi o‘quv yurtlari va ilmiy markazlarida imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan munosabatning ijtimoiy model qonuniyatlarini amaliyatga tatbiq etish borasida ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirila boshlandi. Jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyat bilan integratsiyalashuvni uchun teng imkoniyatlarni ta’minalashning ijtimoiy jihatlari ochib berildi, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun inklyuziv ta’limni amalga oshirish yo’llari ko‘rsatildi. Bundan tashqari, ushbu sohada tibbiy-kasbiy-ijtimoiy reabilitatsiyani o‘zaro uyg‘unlikda olib borish, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun mos tushadigan yangi texnologiyalarni yaratish, assistiv texnologiyalarni engillashtiradigan vositalarning ilmiy tadqiqot va konstrukturlik ishlanmalarini olib borish xususiyatlarga alohida ahamiyat qaratilgan yo‘nalishlarda ham tadqiqotlar olib borilmoqda.

Imkoniyati cheklangan shaxslarning huquqlarini qo‘llab-quvvatlash va himoya qilish faqat maxsus xizmatlarni taqdim etishdangina iborat bo‘lib qolmasdan, balki ularga kamsitish nazari bilan qarashga barham beruvchi chora-tadbirlar amalga oshirilishini, imkoniyati cheklangan shaxslarning fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari ta’minalishini kafolatlovchi hamda bu boradagi to‘siqlarni olib tashlovchi qonunlar, dasturlar qabul qilinishini ham nazarda tutadi.

O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridayoq aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj tabaqasi vakillariga katta ahamiyat qaratila boshlandi. Jumladan, «O‘zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilindi. Unda jismoniy imkoniyati cheklanganlar uchun qulay turmush sharoitini yaratish, ularning bandligini ta’minalash, ta’lim olish va sport bilan shug‘ullanishlari uchun imkoniyat yaratish berish kabi muhim vazifalar belgilandi. Bu qonun asosida 100 dan ortiq me’yoriy-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi nogironlikning oldini olish, ularni ijtimoiy himoya qilish masalasi dolzarb vazifa darajasiga ko‘tarilganligidan dalolat beradi. «Pensionerlar, nogiron, yolg‘iz keksalar, aholining boshqa ehtiyojmand toifalarining to‘laqonli hayot kechirishlarini ta’minalash uchun ularga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish tizimini yanada rivojlantirish»[2,3] kabi vazifalar ularga nisbatan ijtimoiy model asosidagi munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek: «Insonlarning nogironlarga nisbatan munosabatini o'zgartirish, atrofdagilarni ularning jamiyatda to'liq va teng huquqli ishtiroki haqida xabardor qilish nogironlarning dolzarb muammolarini hal etishda o'ta muhim va birinchi navbatdagi qadam hisoblanadi» [3, 21]. Bu esa O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilish siyosatini tarixiy nuqtai nazardan tadqiq qilish, sohada olib borilayotgan islohotlarning mohiyatini ochib berish zaruratinini taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 28 dekabrdagi «Keksalar va nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-2705-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagagi 4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni, 2017 yil 1 avgustdagagi F-5006-sonli «Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoyishi, 2017 yil 1 dekabrdagi «Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlaridagi imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilishda davlat tashkilotlari faoliyatining samaradorligini oshirish, nodavlat tashkilotlarining rolini kuchaytirish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirishga oid fikrlari O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasidagi ijtimoiy sohani rivojlantirishga oid konseptual g'oyalar bugungi islohotlarning asosi bo'lib xizmat qilmoqda [4-6].

O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarga majmuaviy yordamning samarali modeli – ularning jamiyatga ijtimoiylashuvini ta'minlash ya'ni ta'lim sifatini oshirish, bandligini ta'minlash va reabilitatsiya tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun faoliyat ko'rsatadigan reabilitatsiya markazlarida ijtimoiy ish xodimlari va reabilitolog mutaxassislar etishmasligi kabi holatlar ushbu muassasalarda tegishli mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish va reabilitatsiya markazlarining ilmiy bazasini takomillashtirish zaruriyatini taqozo etadi.

2. Alovida ehtiyojli bolalar bilan inklyuziv ta'lim asosida ta'lim olayotgan sog'lom bolalarda ularga nisbatan bag'rikenglik tamoyillari asosidagi munosabatlarni shakllantirish zarur. Chunki aksariyat alovida ehtiyojli bolalar sog'lom bolalar bilan ta'lim olishni hohlamasliklariga asosiy sabab ularning sog'lom bolalar tomonidan kamsitilishidir.

3. Imkoniyati cheklangan shaxslarning oliv ta'lim maskanlarida tahsil olishini ta'minlash maqsadida nogironlar jamiyatlari bilan oliv o'quv yurtlari o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur.

4. Imkoniyati cheklangan shaxslarning transport vositalaridan foydalanishi va ishlayotgan joylarida erkin harakatlana olishiga xalaqit beradigan to'siqlarni bartaraf etish, ularni tegishli texnik vositalar bilan ta'minlash tizimini yo'lga qo'yish va bu borada targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish.

5. Ishsiz imkoniyati cheklangan shaxslarning aksariyati qishloq hududlarida istiqomat qiladi. Chekka qishloqlarda istiqomat qiladigan nogironlarga qulay bo'lgan ish o'rinalarini yaratish.

Adabiyotlar

1. Теория и практика социальной работы: проблемы, прогнозы, технологии / Отв. ред. Е.И. Холостова. М.: РГСУ, 1992.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagagi «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi» 4947-sonli Farmoni
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 dekabrdagi «Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni
4. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini bирgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. – 56 b.
5. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. –104 b.
6. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488. B.

UDK: 338.012

**TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYA UYG'UNLIGI INNOVATSION IQTISODIYOTNI
RIVOJLANTIRISH OMILI SIFATIDA**

S. A. Aliqulov, N. A. Raximova

Samarqand davlat arxitektura-qurilish instituti dotsenti

Annotatsiya. O'zbekistonda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda avvalambor ta'lismi, fan va innovatsiya uyg'unligini ta'minlash masalasi ko'rib chiqilgan, ta'lismi tizimida ilmiy salohiyatni kuchaytirish masalasi xorijiy mamlakatlarning nufuzli oliygochlari bilan hamkorlikda qo'shma ta'lismi dasturlari ishlab chiqilayotganligi, turli xil ilmiy forumlarning o'tkazilishi va ta'lismi, fan va innovatsiya uyg'unligini ta'minlash bo'yicha "Yo'l xaritasi" ishlab chiqilganligi, innovatsiya va fan yutuqlarini keng joriy etish masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, investitsiya, ehtiyoj, normativ-huquqiy, strategiya, texnologiya, model.

Интеграция образования, науки и инноваций как фактор развития инновационной экономики

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы интеграции образования, науки и инноваций, возможности повышения научного потенциала ВУЗов, повышение роли совместных программ подготовки кадров с зарубежными учебными заведениями, проведения научных форумов, внедрения инноваций и достижений науки в условиях формирования инновационной экономике в Узбекистане.

Ключевые слова: инновация, инвестиция, спрос, нормативно-правовая база, стратегия, технология, модели.

Integration of education, science and innovation as a factor in the development of an innovative economy

Abstract. The article considers the integration of education, science and innovation, the possibility of increasing the scientific potential of universities, enhancing the role of joint training programs with foreign educational institutions, holding scientific forums, introducing innovations and achievements of science in the context of formation of innovative economy in Uzbekistan.

Keywords: innovation, investment, demand, regulatory framework, strategy, technology, models.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasida iqtisodiyotimiz rivojlanishining muhim sharti bo'lgan faol investitsiya siyosatini izchil davom ettirish lozimligini ta'kidlab o'tdi. Shunga ko'ra 2019-yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so'mlik yoki 2018-yilga nisbattan 16 foiz ko'p investitsiyalarni o'zlashtiri mo'ljallanmoqda, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investiyalar miqdori joriy yilga nisbatan 1,5 barobar oshirilib 4,2 milliard dollarga yetkazildi. Natijada 142 ta zamonaviy korxona ishga tushuriladi. Shuningdek, yurtimizda sanoat korxonalarini, qo'shma korxonalar, qishloq xo'jaligida ko'plab klasterlar tashkil etiladi, to'qimachilik sanoati rivojlanadi, ximiya-texnologiya, neft-gaz sanoati, elektr energiya sanoati, turizm, xizmat ko'rsatish sohalari ham rivojlanadi, zamonaviy korxonalar ishga tushuriladi.[1] Demak, 2019-yilda ishga tushuriladigan bunday zamonaviy korxonalarda ishlaydigan yuqori malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyoj oshib boradi. Bunday yuqori malakali mutaxassis kadrlarni tayyorlash Oliy va o'rta maxsus ta'limi vazirligining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi, bu vazifalarni bajarish uchun avvalambor ta'lismi tizimining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish orqali amalga oshiriladi, shuning uchun prezidentning bir qator farmon va qarorlari qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlanishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947 farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 27-maydag'i "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiy sohalarni va tarmoqlarning ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151 qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrdagi "2019-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-5544 farmoni kabilardir. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'limi vazirligi ham yuqoridagi president farmon va qarorlari asosida bir qancha normativ hujjatlar qabul qilindiki bu o'z navbatida oliy ta'lismi yanada takomillashtirishga xizmat qilada. Natijada oliy ta'lismi muassasalari soni 2016-2017- o'quv yili 77 bo'lgan bo'lsa, 2018-2019-o'quv yilida 95 taga yetkazildi. Qabul kvotalari 2016-2017- o'quv yilida 57907 ta bo'lgan bo'lsa, 2018-2019-o'quv yilida 102741 taga yetdi. Ayniqsa, oliy

ta'lismuassasalarida ilmiy salohiyat 2016-yilda 31.6 % bo'lgan bo'lsa, 2018-yilga kelib 34.5% ga ko'tarildi. Keyingi 2 yil ichida mamlakatimiz oliv ta'limgizining 16 ta oliv ta'lismuassasalarida xorijiy oliv ta'lismuassasalar bilan hamkorlikda qo'shma ta'limgizning dasturlari asosida kadrlar tayyorlash yo'liga qo'yildi, keyingi yillarda bunday qo'shma ta'limgizning dasturlari asosida kadrlar tayyorlash soni yanada ko'payadi. Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va uni yanada rivojlanirib borishda ta'limgizning o'zaro hamkorlik muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun hukumatimiz O'zbekiston-Rossiya ta'limgizning forumini tashkil etdi. Forumda 40 dan ortiq ta'limgizning va ilmiy soha xodimlari ishtirot etdi, jumladan, Rossiya Federatsiyasidan 47 nafar [3]. Forum doirasida O'zbekistonda oliv ta'limgizning tizimini yanada rivojlanirishga qaratilgan muzokaralar olib borildi va 114 ta ta'limgizning va ilmiy faoliyatga bag'ishlangan ikki tomonlama hamkorlik kelishuvlari imzolandi. Bugungi kunga qadar imzolangan barcha kelishuvlarni amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi.

Forum doirasida imzolangan hamkorlik kelishuvlari natijasiga ko'ra, mamlakatimizda 2019-2020-o'quv yiliga qadar Rossiya Federatsiyasining 6 ta oliv ta'limgizning muassasasi filiallarini ochishga tayyorgarlik ishlari olib borilmoqda. Jumladan, Moskva energetika instituti (MEI), Moskva davlat xalqaro munosabatlar instituti (MGIMO), D.I.Mendeleyev nomidagi Rossiya kimyo-texnologiya universiteti, A.S.Pushkin nomidagi Rus tili davlat instituti, Astraxan davlat texnika universiteti, Rossiya davlat jismoniy madaniyat, sport, yoshlar va turizm universiteti.

Oliv ta'limgizning, ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtaqidagi o'zaro innovatsion koorparativ hamkorlikni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi, hamkorlikdan kutiladigan natijalar bizning nazarimizda quyidagilar deb hisoblaymiz:

- 1) vazirliklar, idoralar va yirik korxonalarining amaliy va nazariy muammolari, shuningdek, innovatsion loyihalarni shakllantirishga yordam beradi;
- 2) korxona va tashkilotlarning talablaridan kelib chiqib, o'quv rejalarini va dasturlariga o'zgartirishlar kiritib va xalqaro standartlarga moslashtirib boriladi;
- 3) ilmiy izlanuvchilar va amaliyotchi-mutaxassislar bilan hamorlikda tadqiqotlar amalga oshiriladi, ilmiy aloqalar va o'zaro tajriba almashishlar kuchayadi. Bu innovatsion ishlanmalarni ko'proq yaratilishiga yordam beradi;
- 4) binor himoyalari tashkil etilishi kerak va teng kuchga ega bo'lgan diplom himoyalarni amalga oshirilishi zarur, deb hisoblaymiz (Ekspert tariqasida, texnika, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, transport va iqtisodiyot yo'nalishlari uchun).

Jahon tajribasi barcha sohalarda sifatli o'sishni ta'minlovchi yangiliklarni uzlucksiz tarzda amaliyotga joriy etish orqali jamiyat va iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchiga aylantirganligini ko'rmoqdamiz. Innovatsion g'oyalarni amaliyotga joriy qilishda ayrim to'siqlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrda qabul qilgan "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonida o'tgan yillar ichida mamlakatimizda innovatsion g'oyalarni amaliy ishlanmalarni qo'llashga quyidagi tizimli muammolarning mavjudligi, innovatsion g'oyalarni va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish uchun mavjud imkoniyatlar va salohiyatdan yetarlicha foydalanmaslik ko'zlangan islohatlarning samarali amalga oshirilishiga hamda mamlakatning jadal innovatsion rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda deyilgan va ular qonunda quyidagilar deb hisoblangan xususan;

Birinchidan, davlat dasturlarini ishlab chiqishda zamoniy fan va innovatsion texnologiyalarning yutuqli va rivojlanish tendensiyalarini lozim darajada kompleks tahlil qilish va o'rganishning mavjud emasligi;

Ikkinchidan, fundamental va amaliy tadqiqotlarni tashkil etishning hozirgi ahvoli innovatsion g'oyalarni va ishlanmalarni to'liq ro'yobga chiqarish va amaliyotga joriy etish uchun lozim darajadagi sharoitlarni ta'minlanmasligi;

Uchinchidan, innovatsion g'oyalarni, ishlanmalar va texnologiyarni strategic prognoz qilish, qo'llab-quvvatlash va joriy etishni ta'minlovchi yagona organi mavjud emasligi, ilmiy - tadqiqot va axborot - tahlil muassasalarining tarqoq holda faoliyat ko'rsatishi fan, ta'limgizning va ishlab chiqarishning to'liq integratsiyalashishiga imkon bermayotganligi;

To'rtinchidan, yuqori texnologiyalar, nou - xay va zamonaviy ishlanmalarni birinchi navbatda joriy etishni talab qiluvchi ustuvor soha va tarmoqlarni aniqlash bo'yicha kamchiliklar;

Beshinchidan, ilmiy - tadqiqot ishlarini tashkil qilish hamda innovatsion g'oyalarni amalga oshirishda joriy etishdagagi kamchiliklar;

Oltinchidan, innovatsion g'oyalarni amalga oshirishda davlat - xususiy sheriklarni tatbiq etishdagagi kamchiliklar;

Yettinchidan, innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish va joriy etish sohasida yuqori tajriba va salohiyatga ega bo'lgan xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlik, shuningdek, ulardan butun mamlakat fani, sanoati va iqtisodiyotni rivojlanirishning dolzarb muammolarini hal qilishda foydalanishning past darajada saqlanib qolginganligi.

Mazkur holatlar innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni tashkil qilish sohasida davlat boshqaruvining instutsiyalari va tashkiliy-huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirishni talab qiladi, deyilgan [4].

Innovatsion rivojlanishning asosiy ustuvor yo'nalishlari.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq quyidagilar O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanishning asosiy yo'nalishlari etib belgilansin deyilgan:

Mamlakatning intellektual va texnologik salohiyatini oshirishning uzoq muddatli senariylari asosida ustuvor soha va tarmoqlarni innovatsion rivojlanirishning kelajakdagisi modellarini shakllantirish imkonini beradigan strategy rejalashtirish tizimini yaratish;

Davlat xizmatlarini ko'rsatishning tartib-tamoyillarini optimallashtirish va soddalashtirishni, davlat boshqaruvi organlari faoliyatining samaradorligini oshirishni ta'minlaydigan davlat boshqaruvining innovatsion shakllarini joriy etish;

Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatining barqaror o'sishi, shuningdek, aholining hayot darajasi va farovonligining yuksalishi uchun zarur sharoitlar ta'minlashga qodir bo'lgan fan va innovatsiya faoliyatini rivojlanirishning zamonaviy infratuzilmasini shakllantirish;

Innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish sohasida investitsiyalarni jalb etish, ularning rivojlanshini ta'minlovchi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;

Ilmiy tadqiqot va innovatsiya faoliyatini, eng avvalo, yosh avlodning ijodiy g'oyalari va ishlanmalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish, shuningdek, ushbu faoliyatda iqtidorli yoshlar faol ishtiroy etishi uchun qulay sharoitlar yaratish;

Mamlakatimiz ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatining istiqbolli yutuqlarini targ'ib qilish va joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, shu jumladan ilmiy-eksperimental ixtisoslashtirilgan laboratoriylar, yuqori texnologiya markazlari, texnoparklar va boshqa innovatsiyaga yo'naltirilgan tuzilmalari, xususan, chet el investorlari ishtiroyida tashkil etish va moddiy-texnika bazasini mustahkamlash;

Tabiatni muhofaza qilish, resurslar va energiya tejaydigan texnologiyalarni, jumladan, muqobil energiya manbalarini, suvni tozalash va chuchuklashtirish, undan oqilona foydalanishning zamonaviy shakllarini keng qo'llash orqali faol joriy etish;

Sog'likni saqlash sohasida kasaliklarni barvaqt aniqlash va profilaktika qilish, o'z vaqtida va smarali davolashga imkon beruvchi ilg'or texnologiyalarni keng joriy etish, shuningdek, jamiyatga sog'lom avlodni tarbiyalashga ajratilgan kompleks tizimni yaratish;

Agrar sohaga innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni, shu jumladan ishlab chiqarish samaradorligini va qishloq xo'jaligi mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarining eksport salohiyatini oshirishga, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga ko'maklashuvchi qishloq ekinlarining yangi seleksiya navlarini targ'ib qilish;

Iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarini har tomonlama rivojlanirishni ta'minlovchi zamonaviy axborot-kommunikatsiya, sanoat va boshqa innovatsion texnologiyalarni jadal joriy etish;

Innovatsiya faoliyatii sohasida ilg'or xorijiy tashkilotlar bilan, shu jumladan ularni nou-xau, nanotexnologiyalar va yuqori texnologik tovarlarni ishlab chiqarishning mahalliy bozoriga jalb qilish orqali hamkorlikni kengaytirish va boshqalar [4].

Bugun rivojlanishning innovatsion modellari va "aqli" texnologiyalar amalga oshirilayotgan mamlakatlar eng muvaffaqiyatli va barqaror hisoblanadi. Bunday mamlakatlarning barqaror taraqqiyoti, ularning jahon bozorlarida raqobatbardoshligi tabiiy resurslarni eksport qilish va jismoniy mehnatdan foydalanishga emas, balki innovatsion g'oyalar va ishlanmalarga asoslanganlidir. Ushbu mamlakatlarda innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etish bo'yicha davlat strategiyasining ijrosi shartli ravishda "kelajak vazirliklari" deb nomlanuvchi maxsus idoralar tomonidan amalga oshirilmoqda, shuning uchun bizning respublikamizda innovatsion rivojlanish uchun ma'sul idoralarning asosiy vazifasi sifatida innovatsiya va fan yutuqlarini keng joriy etish hisobiga mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy o'sishi va jahon intellektual mehnat bozorlarida mutaxassis kadrlarning raqobatbardoshligini ta'minlash hamda iqtisodiyotda intellektual mulkni ko'paytirish kerak, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2018, 76 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2019-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2018-yil 21-sentyabrdagi PF-5544-ton Farmoni. // www.lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// Xalq so'zi, 28-dekabr 2018-yil.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida" gi farmoni. 2017. 29-noyabr.
5. Oliy ta'limdi rivojlantirishning zamonaviy muammolari: xalqaro tajribalar va O'zbekiston amaliyoti. // O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining ma'lumotlari. 2018-yil// www.edu.uz
6. Abdurahmonov Q. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashri. -T.: FAN, 2019. – 592 b.
7. G'ulomov S.S. Innovatsion iqtisodiyotda yangi terminologiya: «aqlli ta'lim». // Ilm-fan va innovatsion rivojlanish. – Toshkent, 2018. №3, - B.17-22.
8. Инновационная экономика: занятость, трудовая мотивация, эффективность труда / Л.С. Чижова, Е.С. Садовая, В.В. Кузьмин и др. под ред. Л.С. Чижовой Институт макроэкономических исследований. –М.: Экономика, 2011. -430 с.

UDK: 338:636.085**QISHLOQDA OZUQA ISHLAB CHIQARISHNI KO'PAYTIRISH IMKONIYATLARI****Sh. I. Axmedov, A. A. Zubaydullaev***Samarqand veterinariya meditsinasi instituti*

Annotatsiya. Qoramolchilikda xususiylashtirishning boshlanishi xususiy sektorda ozuqa tanqisligini kelib chiqishi va qoramollarning saqlash texnologiyasining mavjud emasligi zotdor mollarnig mahsulorligi pasayib ketishiga olib keldi. Makolada bu sohada ozuqa yetishtirib berish xizmatini yo'lga qo'ymay turib ushbu masalani hal qilish qiyinligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy islohatlar, ozuqa tanqisligi, ozuqa ratsioni, modernizatsiya, yalpi ichki mahsulot, samaradorlik ko'rsatkichlari.

Возможности увеличения производства корма на селе

Аннотация. Меры по реформированию животноводства дали свои результаты и обеспечение кормом скота улучшилось в лучшую сторону только для специализированных фермерских хозяйств, однако этот вопрос остается проблемным для дехканских хозяйств. Статья раскрывает вопросы организации специализированных хозяйств по производству и приготовлению кормов с целью улучшить положения в отрасли.

Ключевые слова: экономические реформы, проблема корма обеспеченности, кормовой рацион, модернизация, валовой внутренний продукт, показатели эффективности.

Opportunities to increase feed production in rural areas.

Abstract. The measures of the reforms caused, feeding the base of Livestock improved slightly, but still exist the number of problems in the sector. The opinion, without have solved the problems on delivery feed service it is being as before in the sector.

Keywords: economical reforms, lack of Animal Feed, food ration, modernization, gross domestic products, indicators of efficiency.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda mamlakatimizni 2017-2021 yillarga mo'ljallangan strategik yo'naliш vazifalaridan kelib chiqqan holda o'tgan davrda amalga oshirilgan iqtisodiy tahlili natijalari berilgan. Izlanishlar natijasiga ko'ra jami qoramollar bosh sonining 94 foizidan ko'prog'i shaxsiy tomorqa yer egalari qormog'ida ekanligi aiqlanib, bunga 2003 yilning 15 martidagi "Respublika chorvachiligidida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora – tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 137-qaror chiqqanligi sabab bo'lganligi va bu holat o'rganilganda, hozirga qadar qoramolchilik tarmog'ida muammolar to'liq ijobjiy tus olmagan.

Sababi o'sha qarorga ko'ra qoramolchilikda xususiylashtirish jarayonlari amalga oshirilib, jamoa va davlat xo'jaliklarida mavjud bo'lgan ixtisoslashgan fermalardagi hamda boshqa qoramollarni xususiy uy

xo'jaliklariga xususiylashtirib berildi. . Chorvachilikda ozuqa bazasini yaxshilashga qaratilgan chora – tadbirlar o'z samarasini berib holat faqat ixtisoslashgan fermer xo'jaliklaridagina biroz o'zgargan bo'lsada, qoramollarning asosiy bosh soni mayjud bo'lган uy xo'jaliklarda ozuqa bilan ta'minlash hozirgacha muammoligicha qolmoqda.

O'zbekiston Birlashgan Millatlar tashkiloti tasnifiga ko'ra dunyoning o'z maqsadlariga erishish nuqtai nazaridan maqsadli rivojlanishi bo'yicha oziq-ovqat xavfsizligi yo'nalishida 2015 yil yakunlariga ko'ra mukofotlangan va shu talablarga to'la javob bera olgan 14 davlatning bittasi bo'ldi. 2017 yildan mamlakatimizda qabul qilingan mamlakatni rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi ichida qishloq xo'jaligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilganligi bu yo'nalishda ishlar yanada takomillashtirilib, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash tarmoq rivojlanishining ustivorligini belgilab beradigan jihatlaridan biridir.

Respublikamizda chorvachilikning Yalpi ichki mahsuloti tarkibida qoramolchilik mahsulotlari salmog'i 40 foizdan ko'proqni tashkil qiladi. Bunda fermer xo'jaliklari rolini oshib borishi davr talabi bo'lib kolmoqda va so'nggi yillarda bu tarmoqda ham modernizatsiya jarayonlari jadallik bilan kirib kelmoqda. Qoramolchilikdan aholi iste'moli uchun sut, go'sht, yog' va boshqa mahsulotlar olinadi. Ilmiy asoslangan me'yor bo'yicha jon boshiga iste'mol qilinadigan mahsulot oqsilining 60% ini tashkil etishi zarur.

O'zbekistonda yashovchi aholi turmush darajasini o'sishi bilan qoramolchilik mahsulotlariga bo'lган talab ham oshadi, ularni ko'paytirish imkoniyatlaridan to'laroq foydalanish uchun esa qoramolchilikka ixtisoslashgan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini tashkil qilish va rivojlantirishni to'g'ri yo'lga qo'yish talab qilinadi. Buni esa mustahkam ozuqa bazasini yaratmasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi

Materiallar va metodlar: Respublikada 2018 yilda barcha korxonalarda qoramollar bosh soni 12726600 boshdan ko'proqni tashkil qilsa, shuning 6,0% i yoki 763595 boshi fermer xo'jaliklariga to'g'ri keladi, 94% i yoki 11963004 boshi dehqon xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalarga to'g'ri keladi. Respublika bo'yicha jami qoramollar bosh soni 2016-2018 yillarda 103.6 foizga oshgan bo'lsa. Shu jumladan fermer xo'jaliklari bo'yicha bu ko'rsatkich 101 foizni, dehqon xo'jaliklarida esa 103.7 foizni tashkil qilgan. Respublika miqyosida jami go'sht ishlab chiqarish 2014 yilda 1906.3 ming tonnani tashkil qilgan bo'lsa, shundan 74.8 foizini qoramol go'shti tashkil qiladi. 2018 yilda bu ko'rsatkich 2033.6 ming tonnani tashkil qilib go'sht ishlab chiqarishnig o'sish darajasi 106.6% ni tashkil qilgan.

Natijalar va ularning tahlili: Samarqand viloyatida 2015 yilda jami 12641ta fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatgan bo'lib, shundan chorvachilin fermer xo'jaliklari soni 563ta bo'lган bo'lsa, ularning o'rtacha yer maydoni 36.9 hektarni tashkil qilgan. 2015 yilda tomorqa xo'jaliklari soni 517022 tani tashkil qilgan bo'lib, o'rtacha bir oilaga lalmi bilan birgalikda 0.017 hektar yer maydoni to'g'ri keladi. Fermer va dehqon xo'jaliklariga ozuqa yetkazib berish maqsadida tumanlarda xizmat sohasiga asoslangan agrofirmalar – maxsus xo'jaliklar tashkil qilinsa viloyatda ozuq ta'minotini tubdan o'zgartirgan bo'lar edi. Viloyatdagi barcha toifadagi xo'jaliklarda qoramollar bosh soni 2014 yilda 1407488 boshni tashkil qilgan bo'lsa, shu jumladan fermer xo'jaliklarida bu ko'rsatkich 64780 boshni tashkil qilgan, 2018 yilga kelib esa viloyatda jami qoramollar bosh soni 1554100 boshni tashkil qilgan bo'lsa, shu jumladan fermer xo'jaliklarida esa 73500 boshni tashkil qilgan.Demak, tahlillar shuni ko'rsatadiki, fermer xo'jaliklaridagi qoramollari bosh soni jami mayjud qoramollarning faqat 4,4 foizigina tashkil qiladi xolos. Achinarli shundaki, faqat fermer xo'jaliklaridagina o'zini –o'zi ozuqaga bo'lган talabini qondirish imkoniyatlari mavjud. Dehqon xo'jaliklarida chorva mollarining asosiy qismi mayjud bo'lib va ular asosiy chorvachilik mahsulotlarni yetkazib beruvchilar hisoblanishadi, ammo ularning mahsuldarlik ko'rsatkichlari imkoniyat darajasidan ancha past darajada. Samarqand viloyatida 2014 yilda o'rtacha bir bosh sog'in sigirdan sog'ib olingan sut miqdori 1231kg ni tashkil qilgan bo'lsa bu ko'satkich 2018 yilga kelib 2061.1 kg ni tashkil qilgan va o'sish darajasi 167,4 foizni tashkil qilgan bo'lsayam, mayjud chorva mollarining potentsial imkoniyat darajasidan ancha past ekanligi ko'rinish turibdi. Buning asosiy sabablaridan biri uy xo'jaliklarining qoniqarli darajadagi ozuqa bazasiga ega emasligidir. Fermer xo'jaliklarini kelgusida kuchli ozukalar bilan ta'minlash maqsadida ularga berkitilgan yer maydonlaridan ozuqa uchun samarali foydalanish yo'llarini topish zarur bo'ladi. Buning uchun biz quyidagilarni tavsiya qilamiz. Mamlakatimizda ekin turlari ichida makkajo'xorining hosildorligi ko'k massa uchun ham don uchun ham yuqori, qolversa 1 kilogramm makkajo'xori doni tarkibida ham ozuqa birligi boshka ozuqa ekinlariga nisbatan ko'pligi (1,33 oz. birl) ma'lum. Hisob-kitoblarga qaraganda, 1 hektar maydondan ko'k massa yoki dag'al hashak sifatida tayyorlansa, hosildorlik 600 sentnerni , don uchun ekilsa, 55-60 sentnerni tashkil qilar ekan. Demak, 1 hektar makkajo'xoridan 303 va 305 sentner ozuqa birligini bir ekishda olish

imkoniyati bor ekan, agar bir bos qoramolga bir yilda o'rtacha 35 sentner ozuqa birligi ilmiy asoslangan ozuqa me'yori deb qaralsa, bir gektar makkajo'xoridan bir hosilning o'zi 8,5 bos qoramolni yil davomida oziqlantirish imkonini beruvchi ozuqa jamg'arish imkoniyati mavjud ekan. Bu ko'rsatkichlar bedaga nisbatan besh baravardan ko'proq va boshqa ekinlarga nisbatan ham ko'proq ozuqa yetishtirish imkonini beradi. Ammo mutaxassislarning fikricha makkajo'xorini ozuqa sifatida foydalanylinda uning tarkibida oqsil moddasining yetarli emasligi uni foydalilik darajasini pasaytirar ekan. Ammo makkajo'xoridan silos tayyorlanganda sut mahsulorligini sezilarli oshishini mutaxassislar ta'kidlashmoqda. Xorijiy mamlakatlar tajribalarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, masalan, AQSh qishloq xo'jaligida qoramollar ozuqasining 70% idan ko'proq'i makkajo'xori ozuqasiga asoslangan bo'lib, uni suvga bo'lgan talabi ham kamroq va yig'ishtirib olish texnologiyasi ham ayrim ekin turlariga nisbatan kam xarajatlidir.

Maqsadimiz qoramolchilik tarmog'i uchun qishloqlar hududa maxsus ozuqa yetishtirishga ixtisoslashgan, yuqori agrotexnologiyalarga asoslanib ish olib boruvchi va yuqori hosildor navlardan mahsulot yetishtirib, hamda kontsentrat ozuqalarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish orqali aholiga arzon ozuqa satish imkoniyatlaridan keng foydalanib hal etishga erishish. Bu esa tarmoq mahsulotlari narxini pasaytirishga va xalqimiz sevib iste'mol qiladigan go'sht va sut mahsulotlari ko'payishi evaziga narxlarni pasaytirish imkoniyatlarini yaratgan bo'lar edi.

Samarqand viloyatining Bulung'ur va Jomboy tumanlari fermer xo'jaliklarida makkajo'xorining duragay navlaridan ko'k massa uchun hosildorlik 1000 sentnergachani tashkil qilishini va don uchun esa hosildorlikni 70 sentnerdan oshirib hosil olish mumkinligini isbotlab bermoqdalar. Bunda bir gektar maydonimiz yuqorida aytilgan 8 bosh shartli qoramolni emas balki undan ko'proq qoramolni bir yil davomida ozuqaga bo'lgan talabini qondirishga erishish mumkin bo'ladi.

Xulosalar: Viloyatdagi qoramollarning asosiy qismi dehqon xo'jaliklarda bo'lib, ular qoramolchilik mahsulotlarining asosiy qismini yetkazib bermoqdalar, ammo ulardagi ozuqa taqchilligi xo'jaliklardi qoramollar mahsulorlik ko'rsatkichlariga o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

Tahlilllar shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi kunda uy xo'jaliklarida saqlanayotgan qoramollar ozuqa me'yoriga nisbatan ozuqa bilan ta'minlanish darajasi 30-33 foizni tashkil qilmoqda xolos. Dehqon xo'jaliklari o'zini-o'zi ozuqa bazasi bilan ta'minlashi uchun ekin maydonlari yetarli emas.

Takliflar:

1. Dehqon xo'jaliklari uchun makajo'xorini ozuqa uchun ekishni tavsiya qilish.
2. Aholi qo'lida saqlanayotgan qoramol va boshqa chorva mollari uchun ozuqa yetkazib berishga ixtisoslashgan maxsus xizmat ko'rsatuvchi argofirmalar yoki boshqa korxonalarni yaratish.
3. Dehqon xo'jaliklariga ozuqa yetkazib beruvchi va boshqa qishloq xo'jalik xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalarga imtiyozlarni kuchaytirish.

Adabiyotlar

1. "Respublika chovachiligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora – tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 137 - qarori."Xalq so'zi", 1993yil 16 mart. 2-bet.
2. Shavkat Mirziyoev. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2017 yil. 48-bet.
3. Ismoilov A.Q., Murtazaev O. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik.-T.: Moliya, 2005. 112-113bet.
4. Farmonov T.X. Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari.-T.: Fan, 2004. 19-bet.
5. Leonard Durst., Margit Vittman. Qishloq xo'jalik hayvonlarini oziqlantirish.(nemis tilidan tarjima) O'quv qo'llanma.-Urganch.: 2010. 51-bet.

UDK: 371.3:372.854

**MATEMATIKA FANIDAN AMALIY MASHG'ULOTLARDA SONLI TO'PLAMLAR VA
ULAR USTIDA AMALLARNI O'RGANISH**

Q. Ostanov¹, A. I. Inatov¹, K. Xummamatova², N. Ernazarova²

¹*Samarqand davlat universiteti*

²*Jizzax davlat pedagogika instituti*

a-inatov@samdu.uz

Annotatsiya. Maqolada na faqat matematika fanidan amaliy mashg'ulotlarda sonli to'plamlar va ular ustida amallarni o'rghanish usullariga, balki ularni amaliy masalalarda foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratilishi lozimligi misol va masalalar orqali asoslab berilgan. Shuningdek, to'plamlar va ular ustida amallarga doir tushuncha va qoidalari, usullarini va ularni masalalar va mashqlar yechishga qo'llash metodikasi xususiyatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: matematika, to'plam, element, birlashma, kesishma, qism to'plam, bo'sh to'plam, sonli to'plam, haqiqiy son, ratsional son, natural son.

**Методика изучения множества и действия над ними на практических занятиях по
математике**

Аннотация. В статье обоснована необходимость удления большого внимания не только к изучению методов множества и действия над ними, но и к применению этих методов для решения практических задач. Изложены особенности методики изучения понятий, правил и методов множества и действия над ними, а также особенности методики применения их при решении задач и упражнений.

Ключевые слова: приближенные вычисления, погрешность, сумма, произведение, методы, относительная погрешность, абсолютная погрешность, подсчет цифр, логарифмический метод, метод границ.

Methodology for studying multiple and actions about them at practical mathematic activities

Abstract. This article substantiates the need to pay great attention not only to the study of set methods and actions on them, but also to the application of these methods for solving practical problems. In addition, the features of the methodology for studying concepts, rules and methods of the set and the action on them are described, as well as the features of the methodology for their application in solving problems and exercises.

Keywords: approximate calculations, error, sum, product, methods, relative error, absolute error, numeral calculation, logarithmic method, boundary method.

Nazariy ma'lumotlar. To'plam tushunchasi ta'riflanmaydigan tushuncha bo'lib, misollarda tushuntiriladi. Masalan, SamDU talabalari to'plami, o'zbek alifbosidagi harflar to'plami, Yer yuzidagi daryolar to'plami, kutubxonadagi kitoblar to'plami va hokazo. To'plamlar odatda lotin alifbosining bosh harflari A, B, C, \dots bilan, to'plam elementlari kichik harflar a, b, c, \dots bilan belgilanadi. Agar

a element A to'plamga tegishli bo'lsa, buni $a \in A$ bilan, tegishli bo'lmasa $a \notin A$ kabi belgilanadi.

Xarakteristik xossa. To'plamning xarakteristik xossasi deb, shunday xossaga aytildiki, mazkur to'plamning hamma elementlari bu xossaga ega bo'lib, unga tegishli bo'lmagan hech bir element bu xossaga ega bo'lmaydi.

Bu xossaga ega to'plam quyidagicha belgilanadi: $A = \{x | x \dots\}$ bu yerda chiziqdan keyin mos elementlarning xossalari yoziladi.

1-ta'rif. Elementlari sonlardan iborat to'plamga sonli to'plamlar deyiladi.

Matematikada to'plamlarga misollar:

a) Predmetlarni sanashda ishlataladigan sonlar natural sonlar deyiladi va $N = \{1, 2, \dots, n, \dots\}$ harfi bilan belgilanadi.

b) Butun sonlar to‘plami $Z = \{\dots -2, -1, 0, 1, 2, \dots\}$ (musbat, manfiy va nol sonlari) harfi bilan belgilanadi.

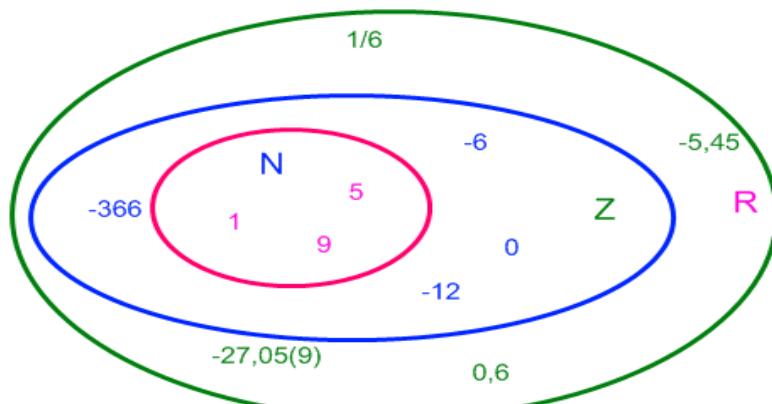
c) Cheksiz davriy o‘nli kasr ko‘rinishda tasvirlash mumkin bo‘lgan sonlar ratsional sonlar deyiladi, yoki oddiy kasrlar. Ratsional sonlar to‘plami $Q = \left\{ \frac{m}{n} \mid n \in N, m \in Z \right\}$ bilan belgilanadi.

d) Davriy bo‘lmagan cheksiz o‘nli kasrlarga irratsional sonlar deyiladi.

e) Haqiqiy sonlar to‘plamini R bilan belgilaymiz, u ratsional va irratsional sonlar to‘plamining birlashmasidan iborat.

2-ta’rif. Agar A to‘plamning barcha elementlari B to‘plamda ham bo‘lsa, A to‘plam B to‘plamning qismi deyiladi. Bu munosabat $A \subset B$ shaklda belgilanadi.

Masalan, natural, butun, ratsional va haqiqiy sonlar to‘plamlari quyidagi munosabatni qanoatlantiradi $N \subset Z \subset Q \subset R$ (3.1-chizma).

1 – chizma.

3-ta’rif. Agar A va B to‘plamlar ayni bir xil elementlardan tashkil topgan bo‘lsa, ular teng to‘plamlar deyiladi va $A = B$ shaklda yoziladi (2-chizma).

Teng to‘plamlar

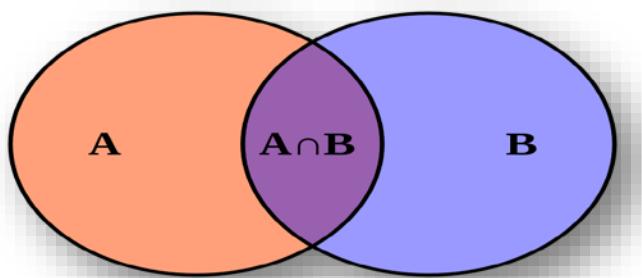
$$A = B : \Leftrightarrow A \subset B \wedge B \subset A$$

2 – chizma.

1-tasdiq. n elementdan tuzilgan A to‘plamning barcha qism to‘plamlari soni 2^n ga teng.

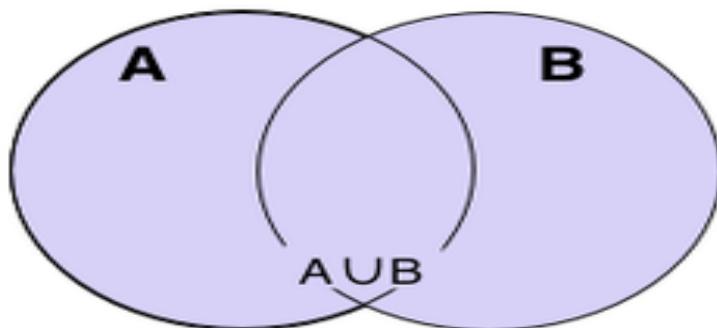
4-ta’rif. Agar biror U to‘plamning to‘plam ostilarigina qaraladigan bo‘lsa, U ni universal to‘plam deymiz.

5-ta’rif. A va B to‘plamlar kesishmasi: A va B to‘plamlarning umumiyl elementlaridan iborat bo‘lgan to‘plam ularning kesishmasi deyiladi (3-chizma) va quyidagicha belgilanadi $A \cap B = \{x \mid x \in A \text{ va } x \in B\}$.

3-chizma.

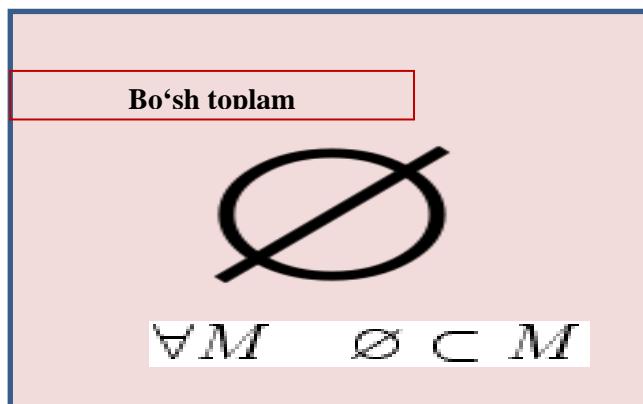
6-ta'rif. A va B to'plamlar birlashmasi: A va B to'plamlarning barcha elementlaridan iborat bo'lgan to'plam ularning birlashmasi deyiladi (4-chizma) va quyidagicha belgilanadi $A \cup B = \{x | x \in A \text{ yoki } x \in B\}$.

4 – chizma.

7-ta'rif. To'plamlar ayirmasi: A ning B ga kirmagan elementlaridan iborat bo'lgan to'plam ularning ayirmasi deyiladi va quyidagicha belgilanadi $A / B = \{x | x \in A \text{ va } x \notin B\}$.

8-ta'rif. Birorta ham elementga ega bo'lмаган to'plamga bo'sh to'plam deyiladi (5-chizma) va \emptyset kabi belgilanadi.

5 – chizma.

Namunaviy masalalar

1. $A = \{x | x \in N, x < 8\}$, $B = \{x | x \in Z, -4 \leq x < 3\}$,
 $C = \{x | x \in R, 2x^2 = 10\}$ to'plamlarning elementlarini ko'rsating.

Yechish. A, B, C to'plamlarning xarakteristik xossalari ko'rsatilgan. Masalan, A to'plamning elementlari 8 dan kichik natural sonlardan iborat: $A = \{1; 2; 3; 4; 5; 6; 7\}$.

B -ning elementlari butun sonlar bo‘lib, -4 dan kichik emas, ammo 3 dan kichik, demak $B = \{-4; -3; -2; -1; 0; 1; 2\}$. C ning elementlari haqiqiy va $2x^2 = 10$ tenglamaning yechimidan iborat. Bu tenglamani yechamiz:

$$2x^2 = 10, \quad x^2 - 5 = 0, \quad x^2 - (\sqrt{5})^2 = 0, \quad (x - \sqrt{5})(x + \sqrt{5}) = 0.$$

$$x_1 = -\sqrt{5}, \quad x_2 = \sqrt{5}. \quad \text{Demak, } C = \{-\sqrt{5}; \sqrt{5}\}.$$

2. Quyidagi yozuvlarning qaysi biri to‘g‘ri:

- a) $270 \in N$; b) $1 \in N$; c) $0 \in N$; d) $-70 \in N$; e) $1\frac{2}{3} \in N$; f) $14 \notin N$;
- g) $-\frac{1}{4} \in N$; h) $17 \in Z$; i) $0 \in Z$; j) $-25 \in Z$; k) $22\frac{7}{8} \in Z$; l) $22\frac{7}{8} \notin N$
- m) $22\frac{7}{8} \in Q$; n) $15,5 \notin R$.

Yechish. a) va b) lar to‘g‘ri, chunki 270 va 1 natural son. c) va d) noto‘g‘ri, chunki 0 va -70 natural son emas.

3. Quyidagi yozuvlarni o‘qing va bu to‘plamlardan har birining elementlarini sanang: $A = \{a | a - \text{guruhdagi familiyasi } K \text{ dan boshlanuvchi talabalar soni}\}$; $B = \{b | b - \text{nomiga faqat to‘rtta har xil harf kiramagan oyning nomi}\}$; $C = \{c | c - \text{Yevropadagi nomi Sh bilan boshlanadigan davlatlar}\}$.

4. A – alifbodagi harflar to‘plami, B – alifbodagi unli harflar, C – alifbodagi undosh harflar to‘plamidan iborat. A, B, C – lar orasidagi munosabatlarni ko‘rsating.

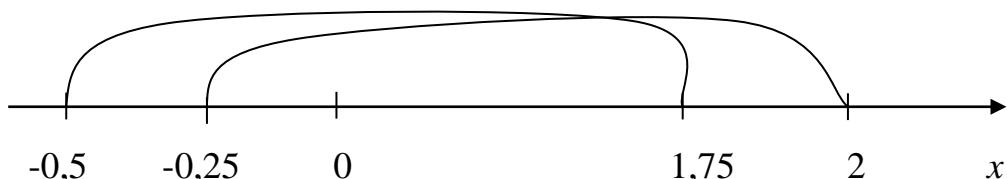
Yechish. Tabiiyki, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi $A = \{a, b, d, e, f, g, \dots, sh, ch, ng'\}$ da 30 ta harf bor, unli harflar to‘plami $B = \{a, e, i, o, u, o'\}$ da 6 ta, undosh harflar to‘plami $C = \{b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng, '\}$ da 24 harf bor. B va C alifbodagi barcha harflarning bir qismidan iborat bo‘lgani uchun:

$$B \subset A; \quad C \subset A; \quad B \cup C = A; \quad A \setminus B = C; \quad A \setminus C = B;$$

$$A \cap B = B; \quad A \cap C = C; \quad B \cap C = \emptyset.$$

(Eyler-Venn diagrammasini chizib ko‘rsatish kerak).

5. $A = \{x | -0,5 \leq x \leq 1,75\}$, $B = \{x | -0,25 \leq x \leq 2\}$ to‘plamlarning birlashmasini, kesishmasini va A dan B ning ayirmasini toping.

Yechish. A va B to‘plamlarni son o‘qida tasvirlab olaylik: (1-chizma). To‘plamlar birlashmasi, kesishmasi va ayirmasi ta’riflaridan quyidagilarni olamiz:

$$A \cup B = \{x | -0,5 \leq x \leq 2\} = [-0,5; 2];$$

$$A \cap B = \{x | -0,25 \leq x \leq 1,75\} = [-0,25; 1,75];$$

$$A \setminus B = \{x \mid -0,5 \leq x < -0,25\} = [-0,5; -0,25);$$

$$B \setminus A = \{x \mid 1,75 < x \leq 2\} = (1,75; 2].$$

6. 80 o‘quvchining 40 nafari futbol o‘ynaydi, 50 nafari voleybol o‘ynaydi. Ikkala o‘yinni ham o‘ynaydigan o‘quvchilar haqida nima deyish mumkin? Bu o‘yinlarning kamida bittasini o‘ynaydiganlar haqida-chi?

Yechish. A futbol o‘ynovchi o‘quvchilar to‘plami, B – voleybol o‘ynovchilar to‘plami bo‘lsin. U holda, bu o‘yinlardan kamida bittasini o‘ynaydigan o‘quvchilar to‘plami $A \cup B$ bo‘ladi. Ularning soni B ning elementlari soni 50 dan kam emas, lekin o‘quvchilarning umumiyligi soni 80 dan ko‘p emas, demak,

$$50 \leq n(A \cup B) \leq 80.$$

Ammo, $n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B)$ ni e’tiborga olsak, u holda

$$50 \leq 40 + 50 - n(A \cap B) \leq 80,$$

$$n(A \cap B) \leq 40, \quad n(A \cap B) \geq 10 \Rightarrow 10 \leq n(A \cap B) \leq 40.$$

7. $A = \{x \in N \mid -3 < x \leq 5\}$ va $B = \{x \in N \mid x^2 + 2x - 3 = 0\}$ to‘plamlar uchun $A \cup B, A \setminus B, B \setminus A, A \cap B$ lar topilsin.

Yechish. To‘plam xarakteristik xossasiga ko‘ra:

$$A = \{x \in N \mid -3 < x \leq 5\} = \{1, 2, 3, 4, 5\}$$

va

$$B = \{x \in N \mid x^2 + 2x - 3 = 0\} = \{1\}$$

ekanligidan quyidagilarni hosil qilamiz:

$$A \cup B = \{1, 2, 3, 4, 5\}, \quad A \setminus B = \{2, 3, 4, 5\}, \quad B \setminus A = \emptyset, \quad A \cap B = \{1\}.$$

8. $A = \{x \mid x^2 - 8x + 15 = 0\}$ to‘plamning barcha qism to‘plam-larini yozing.

Yechish. $A = \{3; 5\}$ ekanligini ko‘rish qiyin emas. Bu to‘plamning barcha qism to‘plamlari soni 4 ta (1-tasdiq). Ular quyidagi to‘plamlardan iborat bo‘ladi: $\emptyset, \{3\}, \{5\}, \{3, 5\}$.

9. Ushbu 1) $\{1; 2\} \in \{\{1\}, \{2\}, \{1; 3\}, \{1; 2; 3\}\};$

2) $\{1; 2\} \subset \{\{1\}, \{2\}, \{1; 3\}, \{1; 2; 3\}\}$ munosabatlari to‘g‘ri-mi?

Yechish. Agar $A = \{1; 2\}$ va $B = \{\{1\}, \{2\}, \{1; 3\}, \{1; 2; 3\}\}$ deb belgilasak, B to‘plam elementlari orasida A to‘plamga teng bo‘lgan element bo‘lmaganligi sababli $A \notin B \Rightarrow$ 1) - munosabat to‘g‘ri emas. $A \subset B$ esa bajariladi, chunki $1 \in B$ va $2 \in B$. Demak, 2) - munosabat to‘g‘ri.

10. A, B, C to‘plamlari uchun ushbu

$$(A \setminus B) \cap C = (A \cap C) \setminus (B \cap C)$$

tenglikning o‘rinli bo‘lishi ko‘rsatilsin.

Yechish. Aytaylik, $x \in (A \setminus B) \cap C$ bo‘lsin. Yuqorida keltirilgan to‘plamlar ustida amallar ta’riflaridan foydalanib topamiz:

$$x \in (A \setminus B) \cap C \Rightarrow x \in A \setminus B, x \in C \Rightarrow$$

$$\Rightarrow x \in A, x \notin B, x \in C \Rightarrow x \in A \cap C, x \notin B \cap C \Rightarrow x \in (A \cap C) \setminus (B \cap C).$$

Demak,

$$(A \setminus B) \cap C \subset (A \cap C) \setminus (B \cap C). \tag{3.1}$$

Endi $x \in (A \cap C) \setminus (B \cap C)$ bo‘lsin. Unda

$$\begin{aligned}x \in A \cap C, \quad x \notin B \cap C \Rightarrow & x \in A, x \in C, \\x \notin B \Rightarrow & x \in A \setminus B, \quad x \in C \Rightarrow x \in (A \setminus B) \cap C.\end{aligned}$$

Demak,

$$(A \cap C) \setminus (B \cap C) \subset (A \setminus B) \cap C. \quad (3.2)$$

(3.1) va (3.2) munosabatlardan

$$(A \setminus B) \cap C = (A \cap C) \setminus (B \cap C)$$

bo‘lishi kelib chiqadi.

Mustaqil yechish uchun misol va masalalar

11. Alisher Navoiyning asarlar to‘plamint yozing?
12. Tarix faniga oid kitoblar jamlangan joy qanday ataladi?
13. Quyidagi to‘plamlarga tegishli elementlarni aytib bering: a) guruhingizdagи talablarni; b) fakultetingizda o‘qitiladigan fanlar; c) dunyo tomonlari; d) qitalar; e) O‘zbekistondagi viloyatlar; f) Asakada ishlab chiqariladigan mashinalarning xillari to‘plami.
14. Quyidagi to‘plamlarning elementlarini aytинг va bu to‘plamlarni yozing: a) «boshqotirma» so‘zidagi turli harflarni; b) 134433154 sonidagi turli xil raqamlarni.
15. Quyidagi to‘plamlarni sonlar o‘qida tasvirlang:
 - a) $\{x | x \in N, x \leq 3\};$
 - b) $\{x | x \in Z, -2 \leq x \leq 2\};$
 - c) $\{x | x \in R, x < -7\};$
 - d) $\{x | x \in R, -2,7 \leq x \leq 0\}.$
16. Quyidagi tenglamalar yechimlari to‘plamini toping:
 - a) $4x + 5 = 4(x - 7);$
 - b) $2x + 3 = 3; x \in R;$
 - c) $x^2 - 4 = 0, x \in Z;$
17. «Matematika» va «grammatika» so‘zlariga kiruvchi turli harflar to‘plamlari birlashmasi va kesishmasini toping.
- Quyida 3.19-3.22-misollarda berilgan A va B to‘plamlar uchun birlashma, kesishma va ayirma to‘plamlar topilsin.
18. $A = \{x \in N | -2 < x \leq 3\}, B = \{x | x^2 - x - 2 = 0\}.$
19. $A = \left\{ x \in N \mid \sin \pi x = 0, x \in [-\pi; \pi] \right\}, \quad B = \left\{ x \in N \mid \cos \frac{\pi x}{2} = 0, x \in [0; 2\pi] \right\}.$
20. $A = \{1; 2; 4\}, B = \{2; 3\}.$
21. $A = \{x | x^2 - 7x + 6 = 0\}, B = \{1; 6\}.$
22. Agar $A = \{x \in N | 2 < x \leq 6\}, B = \{x \in N | 1 < x < 4\}$ va $C = \{x \in N | x^2 - 4 = 0\}$ bo‘lsa, 1) $B \cup C$; 2) $A \cap B \cap C$; 3) $A \cup B \cup C$; 4) $(A \cap B) \cup (B \cup C)$ to‘plamlar topilsin.
23. $A = \{x \in N | 1 < x \leq 4\}, B = \{x | x^2 - 9 = 0\}$ bo‘lsa, $A \cup B$ to‘plamning barcha qism to‘plamlari topilsin.
24. Agar $A = \{x \in N | 0 \leq x < 3\}, \quad B = \{x \in N | -1 < z < 4\}$ va $C = \{x \in N | x^2 - 9 = 0\}$ bo‘lsa: 1) $B \cup C$; 2) $A \cap B \cap C$; 3) $A \cup B \cup C$; 4) $(A \cap B) \cup (B \cup C)$ to‘plamlar topilsin.
25. A to‘plam 2 ga bo‘linuvchi barcha natural sonlar to‘plami, B esa 3 ga bo‘linuvchi barcha natural sonlar to‘plami bo‘lsa, $A \cap B$ to‘plam qanday bo‘ladi?
26. Agar $X = A \setminus (B \cap C), Y = (A \setminus B) \cup (A \setminus C)$ bo‘lsa, unda X va Y to‘plamlar qanday munosabatda bo‘ladi? Javob: $X \subset Y$.

- A, B va C to'plamlar uchun quyidagi munosabatlar bajarilishini ko'rsating.
27. $A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$.
 28. $A \setminus (B \cup C) = (A \setminus B) \setminus C$.
 29. $(A \cup B) \setminus C \subset (A \setminus B) \cup C$.
 30. $A \cap (A \cup B) = A$.
 31. $A \setminus (A \setminus B) = A \cap B$.
 32. $(A \setminus B) \cup (B \setminus A) \cup (A \cap B) = A \cup B$.

Adabiyotlar

1. Abdalimov V. Oliy matematika. – Toshkent: O'qituvchi, 1994.
2. Abdalimov V., Solixov Sh. Oliy matematika qisqa kursi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
3. Abdalimov V. Oliy matematikadan misol va masalalar to'plami. -Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2003.
4. Begmatov A. X., Yakubov M.Y. Iqtisodchilar uchun matematika /ma'ruzalar matni/. – Samarkand, 2003.
5. Bogomolov N.V. Oliy matematikadan amaliy mashg'ulotlar. –Toshkent: O'qituvchi, 1977.
6. Glagolev N.S. va boshqalar. Matematika, III qism. -Toshkent: O'qituvchi, 1947.
7. Jo'rayev T., Sa'dullayev A., Xudoyberganov T., Mansurov X., Vorisov A. Oliy matematika, 1-qism. - Toshkent: O'zbekiston, 1995.
8. Kachenovskiy M.I. va boshqalar. Algebra va analiz asoslari. 2-qism. –Toshkent: O'qituvchi, 1982
9. Piskunov N.S. Differentsial va integral hisobi. I – II tomlar. -Toshkent: O'qituvchi, 1974.
10. Soatov Yo.U. Oliy matematika: Oliy texnika o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
11. Soatov Yo.U. Oliy matematika. – Toshkent: O'zbekiston, 1993.

UDK: 343. 2(575.1)

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARI TARBIYALANUVCHILARIGA KASB-HUNARLAR HAQIDA TUSHUNCHALAR BERISH

B.Doniyev

Samarqand viloyat xalq ta'lifi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish hududiy markazi

Annotasiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lif muassasalari tarbiyalanuvchilarini kasbhunarga yo'naltirish ishlari, kasb haqida axborotlarni yetkazish, qiziqish, qobiliyat va tug'ma layoqatlarini aniqlash va rivojlantirishga qaratilgan.

Tayanch iboralar: kasb, qiziqish, qobiliyat, kasbiy tashxis, kasbiy maslahat, kasbiy o'zlikni anglash, kasbiy tanlov, kasbiy moslashuv.

Формирование представления о профессиях у воспитанников дошкольного образовательного учреждения

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы профессиональной ориентации в дошкольных образовательных учреждениях с учетом интересов и способностей детей.

Ключевые слова: профессия, интересы, умение, профессиональная диагностика, профессиональное консультирование, профессиональная самооценка, профессиональный выбор, профессиональная сплоченность.

Giving the conceptions about professions to pupils of preschool educational institutions

Abstract. This article examines the issues of professional orientation, providing with information about professions, the elucidation and the development of interests, skills and inherent abilities of pupils of preschool educational institutions.

Keywords: profession, interests, skill, professional diagnostics, professional counsel, professional self-esteem, professional choice, professional conform.

O'zbekiston Respublikasida uzoq yillar davomida yoshlarni mehnat va kasb-hunarga tayyorlash, ularni unumli mehnat jarayoniga jalg etish, kasb-hunarlar o'rgatish, xalq xo'jaligining turli sohalarida mehnat qilishga yo'naltirish masalalariga e'tibor berib kelgan.

Markaziy Osiyo xalqlari VII-IX asrlarda islom diniga, uning aqidalariga rioya qilib keldilar. Musulmonlarning eng oliv, muqaddas kitobi bo'lgan "Qur'oni karim"ning oyat va suralari mu'tabar Allah, nomidan xalqnini, uning ahli mo'minini to'g'ri yo'lga boshlaydi. "Qur'oni karim"ning bevosita oyatlaridan kelib chiqib, xalq orasida turli pand-nasihatlar, rivoyatlar, hikoyatlar ko'rinishida Hadis yaratildi. Unda, kishilarning turmush tarzi, ijtimoiy faoliyati va bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini tartibga solish to'g'risida tarbiyaviy pandu-nasihatlar berilgan. Buyuk muhaddis, islom olamida yirik alloma sifatida tanilgan Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy o'zining "Al-jomiy as-sahih" ("Ishonarli to'plam") asarida kasb-hunar o'rgatish, mehnat qilish va uning afzalligi to'g'risidagi hadislarni to'plab sharhlagan. Masalan, 1-mazkur asarning 14-bobida "Kishining kasbi va o'z qo'li bilan mehnat qilishi haqida"gi hadisda shunday deyiladi: "Mening o'z kasbim borligini qavmimiz yaxshi bilur. Men garchi musulmon ishlari bilan band bo'lsam ham, shu kasbim orqali oilamni tebraturman"-deb yozadilar. Shuningdek, ushbu asarda "To'quvchi haqida", "Temirchi haqida", "Tikuvchi haqida", "Savdo ishlari haqida", alohida e'tiborga molik boblar, hadislar keltirilgan. O'rta asr mutafakkirlari dunyo qarashida barkamol shaxs shakllanishiga qaratilgan pedagogik ta'sir qilish omillari majmuasida ikki tarbiyaviy qismni ta'lim va tarbiyani ajratilishi, bunda tarbiyani ta'limga nisbatan ustuvorligi aksiomatik haqiqat darajasiga ko'tarilganligini ta'kidlash lozim.

Buyuk allomalarning kasbiy mehnat ta'limi va tarbiyasini yosh avlod ta'lim-tarbiyasining tarkibiy qismi sifatida qaraganlar, uni aqliy, jismoiy va ma'naviy tarbiya bilan birga qo'shib olib borish lozimligi to'g'risida bildirgan fikrlari diqqatga sazovordir. Qomusiy olimlar ta'lim-tarbiyani amalga oshirishda bolaning moyilligini, qobiliyatini hisobga olish zarurligining tub mohiyatini ko'rsatib berganlar.

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiying asarlarida insonlarni ilm-ma'rifatli bo'lishiga, halol mehnat qilishga, kasb-hunar egallashga hamda inson shaxsning ijobiy va bunyodkorlik kuchini va uning kamolatini, qadr-qimmatini ulug'lashga chorlaydi. Sharqning ulug' matematigi al-Xorazmiy, o'zining «O'gitlar»ida «Mehnat bu bir sel, agar bu sel to'xtab qolsa, u singib ketadi» deb fikr yuritadi.

Yoshlarni kasbga yo'llash, o'z qobiliyati, qiziqishi, layoqatiga mos kasb egasi bo'lishga tayyorlash muhim vazifalardan biri hisoblanib, tor sohadagi kasbdan asta-sekin keng qamrovli, universal kasbga o'tish muammosi ilgari surilmoqda. Haqiqatdan ham, zamon talabiga muvofiq ravishda kasblarga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi tabiiy. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish davrida soliqchi, moliyachi, bank xodimi kabi mutaxassislar juda kerak. Lekin jamiyatga boshqa hunar-kasb egalari ham kerak-ku!

Kasb-hunarga yo'naltirish jarayonida shaxs rivojlanishi dinamikasini qanchalik uzluksiz va to'liq qamrab olishi, natijalarni xolis va aniq tahlil qilish orqali yetaricha samaradorlikka erishish mumkin. Kasb-hunarga yo'naltirish obyekti bo'lgan shaxs qanchalik erta bu jarayonga jalg etilsa, ilk yoshdan boshlab psixologik-pedagogik kuzatuv ostiga olinsa samaradorlik shunchalik yuqori bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning doimiy kuzatuvini tashkil etish maqsadida "psixologik-pedagogik kuzatuv daftari" ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Unga tarbiyalanuvchi, uning oilasi, oiladagi shart-sharoitlar, oiladagilarning ma'lumotlari, bolalar soni, nechanchi farzandligi, ota-onasining kasbi to'g'risidagi, dastlabki ma'lumotlar kiritiladi.

O'rganish va tahlillar natijalari asosida psixologik correksiya talab etiladigan sifatlar, umumiy xulosalar, ota-onalarga, tarbiyachilarga tavsiya berib borish mumkin. 6-7 yosh paytida bolaning rivojlanishiga qarab, uni 6 yoshdan maktabga tayyorlik darajasi bo'yicha pedagogik-psixologik tashxis xulosalari beriladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan ta'limiy mashg'ulotlarni quyidagi guruhlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

- maxsus ssenariy asosida tashkil etiluvchi mashg'ulotlar;
- o'zaro musobaqalashuvga asoslangan mashg'ulotlar;
- testlar asosida tashkil etiluvchi mashg'ulotlar;
- noan'anaviy ta'limiy mashg'ulotlar turlari;
- teatrlashtirilgan mashg'ulotlar;
- maxsus sahnalashtirish asosida tashkil etiluvchi mashg'ulotlar;
- qo'g'irchoqlar yordamida uyuştiriladigan mashg'ulotlar;
- musiqali dramatik mashg'ulotlar;
- zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida tashkil etiluvchi mashg'ulotlar.

To‘garaklar asosida yo‘lga qo‘yiluvchi mashg‘ulotlar tarbiyalanuvchilarning ixtiyoriy ravishda, qiziqishi hamda xohish-istiklariga ko‘ra jalb etilishi asosida tashkil etiladi.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalar tomonidan xalq an’analari mohiyatining o‘rganilishiga imkon beruvchi to‘garaklar ham turli yo‘nalishlarda faoliyat olib boradi.

Xususan: 1. Hunarmandchilik to‘garaklari: duradgorlik, kashtachilik. 2. Xalq amaliy san’ati to‘garaklari: naqqoshlik, tasviriy san’at.

To‘garaklarda bolalarning mehnat faoliyatiga doir dastlabki ko‘nikma va malakalar xosil bo‘ladi. To‘garaklarning samarali faoliyat ko‘rsatishi o‘z navbatida bir qator omillarning ustuvorligiga bog‘liq bo‘ladi. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) To‘garak rahbarlarining yetarli bilim, ko‘nikma va malakalarga ega ekanligi;
- 2) To‘garak faoliyatini doimiy ravishda, izchil ish yuritishi, bunga ota-onalar, homiy tashkilotlarini jalb qilish, to‘garakni moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga erishish;
- 3) To‘garak mashg‘ulotlarini noan‘anaviy metodlar yordamida tashkil etishga erishish;
- 4) To‘garak mashg‘ulotlarini olib borishda yuqori samaradorlikka erishgan rahbarlarni rag‘batlantirish;
- 5) Maktabgacha ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatayotgan to‘garaklar bilan mahalla hududida joylashgan ustaxona, ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni qaror toptirish va h.k.

To‘garaklarda turli xil qog‘oz, karton va turli xil materiallarning qoldiqlari, bo‘sh gugurt qutichalari, ro‘zg‘orda foydalanimayotgan buyumlar, ikkilamchi mahsulotlardan o‘yinchoq, qo‘g‘irchoq, uy ro‘zg‘or ishlarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan buyumlarni tayyorlashga alohida e’tibor berish maqsadga muvofiq. Bu esa tarbiyalanuvchilarda moddiy xom-ashyolardan tejab-tergab foydalanish, isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik, tadbirdorlik hamda zukkolik xislatlarini tarbiyalash bilan birga ular tomonidan iqtisodiy bilimlarning eng oddiy asoslarini o‘zlashtirilishi uchun zamin hozirlaydi.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida mehnat yo‘llarini o‘zida ifoda etgan xalq an’analalaridan toshtaroshlik, ganchkorlik, suyak va yog‘och o‘ymakorligi, beshiksozlik, do‘ppichilik, kulolchilik, kashtachilik hamda naqqoshlik kabi yo‘nalishlarda to‘garaklarning tashkil etilishi bolalarda milliy qadriyatlarga nisbatan xurmat hissini tarbiyalash bilan birga ularda sabr qanoatlik, zukkolik, topqirlik, tadbirdorlik, vaziyatga to‘g‘ri baho bera olish, shaxsiy imkoniyatlarni to‘g‘ri baholash, o‘zgalar mehnatini qadrlash, o‘rtoqlariga yordam berish kabi sifatlarning tarbiyalanishi uchun sharoit yaratadi. Shuningdek, tarbiyalanuvchilarda mehnatga muhabbat hissi qaror topib, ularning estetik didlari o‘sadi.

Maktabgacha ta’lim muassasalarini atrofida joylashgan ustaxonalar va ishlab chiqarish korxonalarining faoliyati bilan tanishish maqsadida ekskursiyalar tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bunday ekskursiyalar maktabgacha yoshdagagi bolalarning xalq an’analari asosida mehnat faoliyatini yuritayotgan kishilar bilan muloqotda bo‘lish hamda ish o‘rinlar bilan tanishishlariga imkon yaratadi. Buning natijasida tarbiyalanuvchilarda mehnat faoliyatları va ularning yo‘lga qo‘yish borasida umumiylasavvurlar hosil bo‘ladi.

Maktabgacha yoshdagagi bolalarni har tomonlama yetuk, sog‘lom, quvnoq, bo‘lib o‘sishida kasblar, hunarlar to‘g‘risidagi tasavvurlarini shakllantirish hamda milliy o‘yinlarning o‘rganishning tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Chunki bolalar o‘z qo‘llari bilan qog‘ozdan, karton qog‘ozlardan foydalanib har xil naqshlar tayyorlashi, byumlar yasashi va rasmlar chizishi ularga qandaydir zavqni, guzallikni, harakatni talab qiladi.

Ekskursiyalarning maqsadga muvofiq va aniq reja asosida uyuştirilishi pedagogik faoliyatning samarali kechishiga olib keladi. Ekskursiyalarning muayyan davrlar, ya’ni bolalarga ma’lum mehnat faoliyati hamda xalq an’analalarining mohiyati xususidagi nazariy bilimlar berilgach, mustahkamlovchi tadbir sifatida uyuştirilishi maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha ta’lim muassasalarining tarbiyalanuvchilari tomonidan xalq an’analari asosida mehnat faoliyati ko‘nikmalari va malakalarining shakllanganlik darajasini aniqlashda bolalar o‘rtasida turli bellashuvlarni o‘tkazish katta ahamiyat kasb etadi.

Yosh, psixologik hamda fiziologik xususiyatlariga ko‘ra, maktabgacha yoshdagagi bolalar serg‘ayrat, faol, qiziquvchan bo‘ladilar. Ana shunday hususiyatlarga egalik ularni turli xil sarguzashtlarda qatnashishga undaydi. Shu bois maktabgacha yoshdagagi bolalar mehnat tarbiyasida xalq an’analalaridan foydalanish foydadan holi bo‘lmaydi. Zero, bunday harakat mazkur davr yoshidagi bolalar ega bo‘lgan kuch, g‘ayrat, shijoat, faollik ham bola uchun ham jamiyat uchun foydali bo‘lgan maqsad sari yo‘naltirilishini ta’minlaydi

Bog‘cha bolalari o‘rtasida bellashuvlarning tashkil etilishi, o‘z navbatida, bolalarning jamoa asosida faoliyat yuritishi, o‘zaro yordam berishi, vaziyatni to‘g‘ri baholay olishi, o‘z hatti-harakatlarini tanqidiy baholash imkoniyatiga ega bo‘lishlariga ko‘maklashadi.

O'z mazmunida mehnat g'oyalarini ifoda etuvchi xalq o'yinlari: maktabgacha yoshdagi bolalarning mehnat tarbiyasini tashkil etish jarayonida mohiyatiga ko'ra harakatli, didaktik va mavsumiy o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Harakatli o'yinlar bolalarni yugurish, sakrash va tirmashib chiqish singari faoliyat ko'rsatishga undaydi. Bunday o'yinlar bolalarda sezgirlik, chaqqonlik, jamoa manfaatlari yo'lida harakat qilish, o'zaro yordam, sabr-qanoatli bo'lish, vaziyatni to'g'ri baholay olish, o'z imkoniyatlarini tanqidiy baholash, mag'lubiyatni mardona tan olish, yo'l qo'yilgan xatolarni ko'ra olish va ularni bartaraf etish choralarini izlab topish kabi xislatlarni tarkib toptiradi.

Didaktik o'yinlar ta'limiy xarakterga ega bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalarni fikrlash, sezgirlik va topqirlilikka o'rgatadi. Mashg'ulotlar jarayonida bolalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi. Mehnat g'oyalarini ifoda etuvchi didaktik o'yinlar bolalarda tirishqoqlik, ziyraklik, topqirlilik, mustaqil fikrlash, mantiqiy xulosalar chiqara olish, shuningdek, maqsadga erishish yo'lida sabr-toqatl bo'lish kabi xislatlarni tarbiyalaydi.

Mavsumiy o'yinlar o'z mohiyatiga ko'ra yilning ma'lum davrlarida tashkil etilib, ana shu davr xususiyatlarini namoyon etadi.

Mavsumiy o'yinlarning aksariyati tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabat, shuningdek, dehqonchilik ishlarini tashkil etishga yo'naltirilgan faoliyat mavzusini yoritishga xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning mehnat tarbiyasini tashkil etish jarayonida o'z mazmunida mehnat g'oyalarini ifoda etgan quyidagi xalq an'alaridan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir: «Navro'z», «Lola sayli», «Gul sayli», «Qushlar bayrami», «Qovun sayli», «Hosil bayrami» va h.k.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida kasb-hunarga oid tushunchalarni shakllantirish asosan «Tevarak atrof bilan tanishtirish» hamda «Tasviriy faoliyat» va hokazo mashg'ulotlarda amalga oshirish mumkin. Maktabgacha ta'lim muassasasi bolalarida kasb-hunarlarga oid tasavvur va tushunchalarni shakllantirishda istirohat va hayvonot bog'lariga bog', ekinzor, poliz va boshqa yerlarga ekskursiyalarga olib borishning o'rni beqiyosdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama yetuk, sog'lom, quvnoq, bo'lib o'sishida kasblar, hunarlar to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish hamda milliy o'yinlarning o'rganishning tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Chunki bolalar o'z qo'llari bilan qog'ozdan, karton qog'ozlardan foydalanib har xil naqshlar tayyorlashi, byumlar yasashi va rasmlar chizishi ularda qandaydir zavqni, guzallikni, harakatni talab qiladi.

Adabiyotlar

- Шодиев Н. Мактаб ўқувчиларни математика фанлари ва синфдан ташқари машғулотларга оммовий ишчи касбларга йўллаш. -Т.: Ўқитувчи, 1989. -94 б.
- Хасан Солий. Мутафиккирлар меҳнат тарбияси ҳақида. -Т.: Ўқитувчи, 1993. -144 б
- «Болажон» таянч дастур. -Тошкент, 2010 й. 198 б.

UDK: 378.1

ОРГАНИЗАЦИЯ И СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕССА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ АПРОБАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

М.К.Кодиров¹, Г.К.Баходирова²

¹Самарканский государственный университет

²Узбекский государственный университет международных языков

Аннотация. Организация опытно-экспериментальной работы по формированию познавательной деятельности студентов соотносится с содержанием специальных дисциплин и их распределением по годам обучения. В статье описывается опытно-экспериментальная работа, которая проводилась на втором, третьем курсе бакалавриата в первом полугодии при изучении дисциплины «Общая педагогика». Основной задачей исследования является эффективное формирование познавательной деятельности, создание у студентов установки на позитивное отношение к формированию познавательной деятельности. Такая работа осуществлялась на занятиях путем ознакомления студентов с понятием «познавательная деятельность», определением ее роли и места в решении профессиональных задач, выявлением значимости формирования познавательной деятельности в успешной профессиональной деятельности. Даны примеры практических занятий для углубления и закрепления теоретических знаний, проведённая диагностика сформированности познавательной деятельности, корректировала самооценку студентов.

Ключевые слова: высшее образовательное учреждение (ВОУ), познавательная деятельность, сформированность, профессионализм, активизация, деятельность, опытно-экспериментальная работа, специалист, компоненты, учебные задачи, диагностика.

Pedagogik yo'naliш tadqiqotni ta'lim etish tartibi va mazmuni tartibi

Annotatsiya. Talabalarning bilim faolligini shakllantirish bo'yicha eksperimental ishlarni tashkil etish maxsus fanlarning mazmuni va o'quv yillari bo'yicha taqsimlanishi bilan bog'liqdir. Maqolada "Umumiy pedagogika" fanni o'rganayotganda birinchi yarim yillikda magistratura talabalarining ikkinchi, uchinchi yillarida olib borilgan eksperimental ishlar haqida so'z boradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - kognitiv faoliyatni samarali shakllantirish, o'quvchilarning bilim faolligini shakllantirishga ijobiy munosabatda bo'lishlarini yaratish. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarni "kognitiv faoliyat" tushunchasi bilan tanishtirish, uning kasbiy muammolarni hal etishdagi roli va o'rmini aniqlash, muvaffaqiyatlari kasbiy faoliyatda kognitiv faoliyatni shakllantirishning ahamiyatini aniqlash orqali amalga oshirildi. Amaliy mashg'ulotlarning namunalari nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash, kognitiv faoliyat shakllanishining diagnostikasi, o'quvchilarning o'zini o'zi anglashini tuzatish uchun berilgan.

Kalit so'zlar: oliv o'quv yurti, kognitiv faoliyat, shakllanish, professionallik, faollik, eksperimental ish, mutaxassis, tarkibiy qismlar, o'quv vazifalari, diagnostika.

Organization and content characteristics of the process of experimental approbation of students of pedagogical direction

Abstract. The organization of experimental work on the formation of cognitive activity of students is correlated with the content of special disciplines and their distribution by years of study. The article describes the experimental work that was carried out in the second year of undergraduate study in the first half of the year when studying the discipline "General Pedagogy". The main objective of the study is the effective formation of cognitive activity, the creation of students' attitudes towards a positive attitude towards the formation of cognitive activity. Such work was carried out in the classroom by introducing students to the concept of "cognitive activity", determining its role and place in solving professional problems, identifying the importance of the formation of cognitive activity in successful professional activities. Examples of practical exercises are given to deepen and consolidate theoretical knowledge, a diagnosis of the formation of cognitive activity, corrected the students' self-esteem.

Key words: higher educational institution (HEU), cognitive activity, formation, professionalism, activation, activity, experimental work, specialist, components, educational tasks, diagnostics

Опытно-экспериментальная работа, основная глава в каждом исследовании. Приведем фрагмент экспериментального обучения при проведении практических занятий у студентов - бакалавриата педагогического направления 2-3 курсов. Одной из целей занятия являлось создание у студентов позитивного отношения к процессу познания, к формированию познавательной деятельности.

В связи с этим среди задач выделялись следующие:

- 1) активизировать знания, которые раскрывают понятие и сущность познавательной деятельности, выявить ее основные компоненты, определить роль познавательной деятельности в решении учебных и профессиональных задач;
- 2) провести диагностику сформированности познавательной деятельности студентов на основе самооценки. Наметить пути повышения уровня сформированности познавательной деятельности студентов.

Ход занятия: Активизация знаний о познавательной деятельности студента осуществлялась с помощью заданий, предназначенных для всей группы.

В ходе пробного этапа формирующего эксперимента было установлено, что выполнение заданий происходит успешнее, когда преподаватель создает соответствующий эмоциональный настрой. Так, с этой целью во вступительной беседе преподаватель кратко освещал тематику предстоящего занятия, останавливался на увлекательных фактах.

Задание 1: Изучите текст и ответьте на вопросы: Что понимается под познавательной деятельностью? Какие компоненты входят в состав познавательной деятельности специалиста? Каково значение познавательной деятельности студента в решении учебных и профессиональных задач?

Данное задание выполняется индивидуально, затем организуется обсуждение материала, студентам предлагается ответить на ряд вопросов:

- Какое определение можно дать понятию познавательная деятельность?
- Какое определение познавательной деятельности соответствует Вашим представлениям о ней? Аргументируйте свой ответ.
- Согласны ли Вы с определением познавательной деятельности, предложенным в задании?

Почему?

- Какие компоненты выделяются в познавательной деятельности студента ВОУ?
- Какие показатели входят в когнитивный компонент?
- Что на Ваш взгляд можно включить или исключить из этого списка? Аргументируйте свой ответ.

- Какие показатели входят в личностный компонент? Согласны ли Вы с этим?
- Какие умения входят в деятельностный компонент? Какие умения являются на Ваш взгляд более важными? Дайте развёрнутый ответ.
- Для чего учащемуся, а в дальнейшем высококвалифицированному специалисту необходимо иметь высокий уровень сформированности познавательной деятельности?

Такая работа актуализировала и систематизировала знания студентов о познавательной деятельности, что позволило перейти к выполнению следующих заданий, направленных на развитие рефлексии, адекватной самооценки.

Задание 2: Ознакомьтесь с уровнями сформированности познавательной деятельности. Проанализируйте уровень сформированности познавательной деятельности у себя (имеется Опорная карта, которую нужно заполнить).

Задание 3. Составьте программу, которую Вам необходимо освоить для повышения Вашей познавательной деятельности.

Предложенные задания выполнялись индивидуально. Преподаватель следил за работой студентов и по мере необходимости корректировал её. В ходе выполнения заданий преподаватель использовал такие приёмы как создание ситуаций успеха, интерес, увлекательность. Создание нужной установки у студентов позволило продолжить экспериментальное обучение, в котором особую роль выполняла система заданий. Согласно теоретическим представлениям, использование системы заданий является условием эффективного формирования познавательной деятельности.

Для формирования познавательной деятельности была разработана система учебных заданий, требующая от студентов специального напряжения, умения получать и применять полученные знания. При этом учитывалось, чтобы предлагаемые учебные задания были адекватны конечным целям изучения учебного предмета, его содержанию, логической структуре и месту в общей системе подготовки высококвалифицированных специалистов.

Экспериментальная система заданий была ориентирована на целостное формирование познавательной деятельности студентов, а не отдельных ее компонентов. Отметим, что наша модель предполагала включение всех студентов в выполнение заданий с целью их активизации. Применяемая система заданий не только базировалась на реальном уровне развития знаний, умений, навыков студентов, учитывая их интересы, потребности, но и носила развивающий, стимулирующий характер. Экспериментальная система заданий применялась во время занятий по разбору, объяснению теоретического материала, во время практических и лабораторных занятий, а также и во внеаудиторное время. Задания выполнялись индивидуально, парами, группами.

Опытно-экспериментальная работа продолжалась далее на втором курсе. При этом учитывалось, что создание атмосферы психологического комфорта, сложившиеся отношения между преподавателем и учащимися в процессе обучения по специально разработанной схеме, согласно теоретическим представлениям о процессе формирования познавательной деятельности являются условием ее успешного формирования. Теоретическое освещение материала темы с многогранной последующей учебной деятельностью (решение задач, выполнение самостоятельных заданий разного уровня, семинары, лабораторный практикум, практические работы), рейтинговый контроль с одновременной коррекцией знаний способствовали развитию познавательной деятельности студентов ВОУ.

При создании атмосферы психологического комфорта затрагивались процессы педагогической деятельности, связанные с изменением поведенческого стиля педагога, способов его взаимодействия с обучаемым. На психологическом уровне это достигалось посредством создания атмосферы доверия, сотрудничества, взаимопомощи, а также за счёт изменения оценочной деятельности преподавателя. Важную роль играло эмоциональное отношение преподавателя к обучаемым, стиль общения с ними. Чтобы обучаемые были готовы к творческому поиску, необходимо было помочь им обрести уверенность в своих взаимоотношениях с окружающими - преподавателями, одногруппниками, что достигалось за счёт создания атмосферы доброжелательного принятия высказываний (несмотря на возможные ошибки) обучаемых как со стороны преподавателя, так и со стороны других обучаемых. Преподаватель создавал такую обстановку, чтобы студенты чувствовали, что любое соображение заслуживает того, чтобы его высказать, поделиться им с окружающими и что оно будет доброжелательно принято.

С целью развития у студентов познавательного интереса, их активизации перед изучением каждой темы курса им предлагался укрупненный план, то есть «карта выполнения заданий». Акцентировалось внимание на главных вопросах, основных моментах, студенты свободно ориентировались на каком этапе они находятся, что изучили, и что осталось, кроме того, имели возможность самостоятельно просматривать дополнительный материал (выполняя опережающие задания). В случае пропуска студентами занятия, он не «терялся» на последующем уроке, так как наглядно видел, что ему необходимо изучить, в чем разобраться, чтобы не отставать от группы.

Изучение теоретического материала осуществлялось на основе выделения основных содержательных блоков программы, что позволяло выстраивать теоретические обобщения и способствовало обучению студентов общим принципам построения понятий, выводов. Изложение готовой информации не исключалось из учебного процесса и применялось, главным образом, для того, чтобы увлечь студентов идеей предстоящей работы, настроить их на изучение нового материала. Кроме того, в готовом виде информация выдавалась только тогда, когда студенты не в состоянии самостоятельно подойти к решению проблемы, если создана ситуация напряжения, ожидания необходимых сведений, когда получаемая информация являлась актуальной, востребованной студентами. При этом студенты фиксировали информацию в виде ОК, схем, таблиц, логических последовательностей, либо кратких записей.

Для оценивания применялись рейтинговые технологии, способствующие: активному участию студентов в контроле и оценке своих учебных достижений; мотивации стремления студентов к успеху; стимулированию самостоятельности, инициативности; учету индивидуальных качеств студентов; возможности обеспечения индивидуального темпа продвижения по программе. Исходя из принципа природообразности, мы изначально понимали, что студент имеет право не понять, понять не все, понять не сразу, а значит, может не набрать сразу нужное количество баллов. Для реализации такого права студента был предусмотрен рейтинг «добра», куда входили такие виды учебной деятельности, как: выборочное тестирование, применение знаний в стандартных и нестандартных ситуациях, составление ОК, доклады, рефераты и другие формы учебной деятельности, способствующие более глубокому усвоению изучаемого материала. На данном этапе мы продолжали использовать систему заданий. Построение заданий имело логическую последовательность, когда качество и объем выполнения одного задания являлось необходимым условием выполнения последующих заданий. На этом этапе в обучение встраивались анализ ситуаций, вычленение и решение познавательных задач. В ходе выполнения заданий преподаватель использовал такие приемы как создание ситуаций успеха, интерес, увлекательность.

В соответствии с поставленными задачами отбирался учебный материал, расставлялись акценты в его содержании, подбирались тексты заданий.

Подготовка студентов к занятию проводилась по следующим направлениям:

1. Работа над понятиями, определениями, положениями изучаемого раздела.
2. Работа над опережающими заданиями по теме.

Занятие начиналось с проверки заданий, выполненных учащимися при работе над понятиями изучаемого раздела, необходимыми для успешного усвоения последующего материала. В ходе фронтальной беседы (по типу игры «Ты - мне, я - тебе») анализировались ответы студентов, сопоставлялись различные мнения, преподавателем поощрялась способность обучаемых аргументировать свои высказывания на основе имеющихся у них знаний.

Для активизации студентов и развития их познавательного интереса при изучении каждого раздела им сообщались опережающие задания по темам раздела, причем эти задания, необязательны для всех, а выполняются по желанию. Следующим этапом занятия была проверка опережающих заданий.

Основная сложность проведения экспериментального занятия состояла в том, что преподавателю приходилось постоянно следить за временем, контролировать вопросы и ответы студентов. При этом педагог указывал на возможность расширения пределов знаний за счет работы с дополнительной литературой, указывая на то, что задача будущего высококвалифицированного специалиста постоянно расширять, углублять свои теоретические познания, при этом сравнивать, сопоставлять различные факты, идеи, теории, с целью самосовершенствования, саморазвития.

При использовании опережающих заданий учитывалось, что изначально студенты психологически не всегда готовы к самостоятельной учебной деятельности, поэтому поддержка преподавателя, искренний интерес к результату усиливали личный интерес студентов. Для усиления познавательного интереса, развития познавательных потребностей с учащимися проводилась беседа, способствующая формированию целенаправленного характера учебной деятельности, обеспечения осознания цели занятия учащимися, вызову их личного, заинтересованного отношения к ее достижению.

Теоретический анализ содержания изучаемого материала позволил на данном этапе проведения занятия вплотную подойти к вопросу отработки основных форм мышления обучаемых в процессе выполнения учебных заданий. При этом использовались задания, в которых студенты с помощью имеющихся знаний и представлений, текста учебных пособий, должны выйти из создавшегося положения в результате ответа на поставленные вопросы.

Такие задания способствовали созданию оживленной обстановки на занятии, радостному включению студентов в работу, развитию познавательной мотивации, раскрытию их личного потенциала, оценки собственной деятельности.

Результатом самостоятельной деятельности являлся опорный конспект (ОК). При этом необходимо заметить, что некоторые студенты составляли ОК самостоятельно, другие с использованием опорной схемы предлагаемой преподавателем (если студенты испытывали затруднение на каком-либо из этапов, педагог оказывал помощь). Так в процессе самостоятельной деятельности студентов происходило восприятие, осознание, осмысление, первичное обобщение учебного материала.

После проведения этой части занятия преподаватель организует «малую конференцию», когда представитель от каждой группы выступает в качестве докладчика, представляя результат групповой работы, остальные - в качестве слушателей-экспертов. При этом заранее устанавливается время выступления, в процессе которого, все должны внимательно слушать, записывать появляющиеся вопросы, а после выступления корректно и четко их задавать. С целью стимулирования деятельности студентов, они заранее знакомятся с показателями, по которым будут подводиться итоги:

1. Содержательность ОК, раскрытие темы, полнота выполнения задания,
2. Понимание излагаемого материала, подтверждение экспериментальными данными, емкость, лаконичность, оформление ОК,
3. Эмоциональность выступления, способность заинтересовать аудиторию, умение уложиться в отведенное время.

Данная форма работы позволила активизировать студентов. Задача преподавателя в ходе «конференции» состояла в том, чтобы регулировать деятельность студентов, процесс обсуждения отдельных вопросов, направлять их мысли на отработку основного содержания учебного материала, при этом демонстрировать возможность существования различных подходов к определению рассматриваемого предмета.

Так в процессе проведения занятия студенты овладевали основным содержанием данной темы, отрабатывали основные понятия по разделу, учились оперировать суждениями, умозаключениями в процессе ответов на вопросы, при работе с учебными текстами, учились анализировать, отстаивать свою точку зрения, приводить доводы, примеры, оценивать свое участие в деятельности группы.

Подводя общий итог занятия, преподаватель совместно с учащимися оценил подготовку и работу каждого студента (согласно рейтинговым показателям). В заключении было проведено тестирование, которое позволило преподавателю получить информацию о ходе формирования компонентов познавательной деятельности, сообщение результатов тестирования помогло студентам осуществлять самоконтроль, выявить пробелы в знаниях и наметить пути их устранения.

Выбранная структура проведения занятия позволила реализовать поставленные педагогические задачи, хотя она и не претендует на однозначность и может иметь вариации в зависимости от типологических особенностей группы, профессиональных качеств педагога, от содержания изучаемого материала и других факторов.

По данной методике проводились аудиторные занятия и на последующих этапах опытно-экспериментальной работы с тем отличием, что преподаватель уделял больше внимания индивидуальной работе студентов, шире использовал диалоговые методы. Организованная таким образом учебная деятельность позволяла ввести задания, способствующие моделированию основных элементов деятельности, а также получению, систематизации всех теоретических знаний, развитию умений, способствующих формированию и развитию познавательной деятельности студентов ВОУ.

Для оценивания применялись рейтинговые технологии, способствующие: активному участию студентов в контроле и оценке своих учебных достижений, мотивации стремления студентов к успеху, стимулированию самостоятельности, инициативности, учету индивидуальных качеств студентов, возможности обеспечения индивидуального темпа продвижения по программе. Исходя из принципа природообразности, мы изначально понимали, что студент имеет право не понять, понять не все, понять не сразу, а значит, может не набрать сразу нужное количество баллов. Для реализации такого права

студента был предусмотрен рейтинг «добра», куда входили такие виды учебной деятельности, как: выборочное тестирование, применение знаний в стандартных и нестандартных ситуациях, составление опорного конспекта, доклады, рефераты и другие формы учебной деятельности, способствующие более глубокому усвоению изучаемого материала.

Литература

1. Акбарходжаев З.А Применение моделей и методов моделирования в учебном процессе. Олий ўкув юрглари ахбороти. Ж.–Т.: 2005, №1-2. 110 –111 б.
2. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: вопросы терминологии. – М.: Педагогика. – 1993, №5, с.12–15.
3. Ибрагимов Х.И. Государственный образовательный стандарт, формирование системы контроля качества выпускников // Ж. Среднее профессиональное образование. 2002. – № 1 – с.4.
4. Нуридинов Б.С, Голиш Л.В., Ахметова К.И., Махмудов С. Педагогический мониторинг: проектирование и реализация. // Экспресс–пособие. ТАСИС «Содействие в проведении реформы профессионального образования». – Т.: – ИРССПО, 2001, с.41.

UDK: 373.3(575.1)

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QISH DARSALARIDAN O‘QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O‘RGATISHDA UYGA VAZIFALARING O‘RNI

H. K. Qoraboyev

*Samarqand viloyat xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi
husniddin_1985@inbox.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslaridan tashkil etiladigan uyga vazifalarning turlari va uyga vazifalarni tashkil etishning ilmiy-nazariy jihatlari o‘z aksini topgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatishda uyga vazifalarning o‘rni asoslab berilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatini o‘sirishda uyda bajariladigan topshiriqlarni tashkil etishning didaktik va metodik jihatlari chuqur tahlil etilgan. Uyga vazifalarni tashkil etishda rejashirish va unga o‘rgatishning didaktik shart- sharoitlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich ta’lim, o‘qish, ta’lim, tarbiya, o‘qituvchi, uyga vazifa, topshiriq, mustaqil fikr, savol-topshiriq, faoliyat, tizimli yondashuv, matn, mantiqiy tafakkur, qayta hikoyalash, samaradorlik.

Роль домашнего задания в формировании самостоятельного мышления на уроках чтения в начальных классах

Аннотация. В этой статье описываются виды домашней работы, которые можно использовать в начальных классах, а также теоретические аспекты домашней работы и роли домашней работы в обучении учащихся начальной школы мыслить самостоятельно. Детально проанализированы дидактические и методологические аспекты организации домашнего задания. Рассмотрены и проанализированы варианты заданий для развития логического мышления учащихся начальной школы. Предложены дидактические материалы для планирования домашних заданий.

Ключевые слова: начальное образование, чтение, преподавание, учитель, домашнее задание, независимое мнение, вопрос, деятельность, системный подход, текст, логическое мышление, воспроизведение, эффективность.

The role of homework in forming pupil’s independent thinking in reading classes in primary grades

Abstract. This article highlights the types of home-based tasks that are taught in primary school classes and the theoretical aspects of homework management. The role of homework in teaching elementary students to think independently is justified. The didactic and methodological aspects of the development of logical thinking of elementary school students are thoroughly analyzed. Didactic conditions for planning and teaching of home tasks are revealed.

Keywords: primary education, reading, education, upbringing, teacher, homework, task, independent thinking, question-task, activity, systematic approach, text, logical thinking, retelling, effectiveness.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lifi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida xalq ta'lifi tizimida o'quvchilarning bilim darajasini baholashda ta'lif sifatini baholash bo'yicha halqaro dastur **PIRLS** (*Progress in International Reading Literacy Study - matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot*)da O'zbekiston Respublikasining doimiy ishtirokini ta'minlash asosiy ustuvor maqsadlardan biri ekanligi takidlangan. O'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot (PIRLS) da qatnashishiga va samarali natijaga erishishida boshlang'ich sinflarning o'qish darslaridan tashkil etiladigan uygaz vazifalarining ham o'rni beqiyosdir.

O'quvchi uy vazifasiga keyingi darsda o'qituvchi nimani so'rashi mumkinligidan kelib chiqib yondashadi. Ko'pchilik o'quvchilar og'zaki uy vazifalarini tayyorlashda berilgan matnni bir-ikki marta qayta o'qiydilar. Ba'zilari hatto o'qimaydilar ham. Darslikda matn qanday berilgan bo'lsa, shunday qayta hikoya qiladilar. Darsga tayyorlikning o'chovi matnni qayta hikoyalashdan iborat bo'lib qoladi. O'qilgan matn ustida mulohaza yuritilmay, matn mazmunini eslab qolishgagina harakat qilinadi.

Uy vazifasini ma'lum reja asosida tayyorlash ham o'quvchilarning faol fikriy mustaqilligini oshiradi. Uy vazifasini tayyorlashni to'g'ri yo'lga qo'ya bilgan o'quvchi undan mustaqil mulohaza talab qiladigan mashg'ulotlarga o'ziga ishongan holda qatnashadi. Uy vazifalarini ma'lum reja asosida bajarish bolalardan o'quv materialiga ongli ravishda yondashishni talab qiladi. YAxshi tuzilgan reja o'quvchining faoliyatini tizimga soladi, zarur materialni ajratib olishga o'rgatadi, muhim jihatlarni ochishga va to'g'ri xulosalar chiqarishga undaydi. O'z fikrini muayyan tizimda bayon etishga o'rgatadi. Uy vazifalarini og'zaki tarzda bajarishda o'quvchilar matn yuzasidan darslikdagi savol-topshiriqlarga murojaat qilmaydilar, ular bilan ishlamaydilar. O'qituvchilar ham uy vazifasini so'rashda ko'pda bunga e'tibor qilmaydilar. O'quvchilardan uy vazifasini so'rash jarayonida nafaqat ularning olgan bilimlarini aniqlash, balki bu bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va tizimga solish bo'yicha keyingi ishlarni tekshirilishi kerak. Bu bilan o'quvchilarning mustaqil ishshaslari va o'qiganlari asosida mulohaza yuritishlariga keng imkoniyat yaratiladi.

Har qanday yozuvchi umrbayonining davrlar bo'yicha o'z tarixi bor. Bu ham o'z navbatida muhokama yoki uy vazifasi uchun mavzu bo'ladi va maxsus savollar ko'magida amalga oshiriladi. Agar adibning tarjimai holidan qandaydir mustaqil qismlarni ajratib olib, uni o'zgacharoq tarzda shakllantirish uy vazifasi sifatida topshirilsa, o'quvchilar yodlab olingan siyqa iboralarni qo'llamay, material mazmuni ustida o'ylashga, berilgan savollar ustida mulohaza yuritishga harakat qiladilar. Bu, so'zsiz, ularning fikr mustaqilligini faollashtiradi [3.105].

Uy vazifalarini og'zaki so'rashning faqat o'quvchi xotirasiga tayanib javob berishi talab etiladigan tarzda tashkil qilinishi natijasida vazifa so'rash o'qituvchi bilan bitta o'quvchi orasidagi alohida suhbatga aylanib qolib, sinfdagi boshqa o'quvchilar unda ishtirok etmaydilar. Uy vazifalarini darsda ko'tarilgan asosiy savol muhokamasi natijasiga qarab shakllantirish o'quvchilarni darsda o'rgangan bilimlarini mustaqil ravishda guruhashga, undan muhimini ajratishga, o'qituvchining talablariga mos keladigan dalillar topishga o'rgata boradi. Ularning oldida mustaqil mulohaza yuritishni talab qiladigan yangi savollar paydo bo'ladi. Dalillar keltirish uchun nafaqat faktlar izlashga, balki ularni o'z so'zlari bilan etkazishga ham harakat qiladilar. Bu holat ham ta'limi, ham tarbiyaviy jihatidan o'ta muhim hisoblanadi. O'quvchilar fikrlarini o'z so'zlari bilan ifodalagan joyda tafakkur faoliyatini mustaqilligi tarbiyalanmasligi mumkin emas [2.24].

Agar darslarda uy vazifalarini so'rash darsning ijodiy qismiga aylantirilsa, ya'ni o'quvchining hodisa tahlili va u bilan bog'liq faktlarni umumlashtirishga bo'lgan qiziqishlari, imkoniyatlari hisobga olinsa, uy vazifasini so'rash jarayonining samaradorligi ham sezilarli darajada ortadi. Uy vazifasini so'rash jarayonida o'quvchilar ko'pincha u yoki bu hodisani bayon qiladilar, lekin unga baho bermaydilar. Bu shundan dalolat beradiki, o'qituvchi ulardan shunday bahoni, munosabatni hech qachon talab qilmagan. Sababi, buni o'qituvchining o'zi ham bilmaydi. O'quvchilarda voqe-a-hodisani baholash, unga o'z munosabatini bildirish ko'nikmasi shakllantirilmagan. Uy vazifalarini so'rash paytda o'quvchiga mustaqil mulohaza yuritish talab qilinadigan savollar berilishi uning aqliy faoliyatini tezlashtiradi. Berilgan savollarga o'quvchilar yaxshi tanlangan dalillar orqali javob berishga erishsa, bunday savollar ularning o'zlariga ham katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinflar "O'qish kitobi" darsliklarida badiiy asar ustida ishshash uchun o'quvchilarga matn asosida reja tuzish va o'qilganlarini reja asosida qayta hikoyalash ko'p taklif qilinadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarda reja tuzish ko'nikmalari shakllanishiga e'tibor qaratishi, ular asar qismlarining mantiqiy aloqasini qanday o'zlashtirganliklarini aniqlab borishi kerak [3.42]. Odadta, o'qituvchilar topshiriqning ikkinchi qismiga, reja asosida asar matnnini qayta hikoyalishga ko'proq urg'u beradilar. Shuning uchun o'quvchilar yuqori sinfga borganda ham insho yozish uchun reja tuzishga qiynaladilar. Asar

matnini qayta hikoyalash, ayniqsa, yuqori sinflarda, hatto, u ijodiy xarakterda bo'lsa ham, o'quvchining ma'naviyati uchun etarli manba bo'lolmaydi. U boshlang'ich sinflarda o'quvchining nutqini o'stirishi mumkin, xolos. Reja tuzishni o'rgatishdan maqsad o'quvchining tasavvuri va tafakkurini uyg'otish, uni muhimni nomuhimdan ajratishga, bilganlarini tizimga solishga o'rgatishdir [2.49].

O'quvchilar ongini faollashtiradigan bunday ish turlari nafaqat asar matnining chuqur o'zlashtirilishini ta'minlaydi, balki ularda har qanday badiiy asarni mustaqil muhokama qilishga qodir kitobxoni tarbiyalaydi. Qolaversa, o'quvchilar tuzgan reja o'quv materialini ular tomonidan chuqur va mustahkam o'zlashtirilishiga imkoniyat yaratadi va bilimlar nisbatan ongli o'rganilishiga erishiladi.

Adabiy ta'limning boshlang'ich bosqichida o'qilgan asarlar yuzasidan uy vazifasi sifatida:

- sinda o'tilgan mavzuni uyda qayta o'qish;
- o'qiganlarining rejasini tuzish va reja asosida qayta ijodiy hikoyalash;
- asar yuzasidan uning matnini takrorlashga emas, mustaqil mulohaza yuritib, o'z fikrini aytishga undovchi mantiqli savollar tuzish va ularga javob berish;
- sindan tashqari o'qiladigan asarlar ustida ishslash uchun topshiriqlar berish;
- mustaqil ishlari;
- lug'at bilan ishslash;
- yozma va og'zaki insho;
- matnni bo'laklarga ajratish va ularning mazmuniga mos sarlavha topish;
- asar matni qismlari bo'yicha sarlavhalar tavsiya etib, mavjud matnni shu sarlavhalarga mos tarzda bo'laklarga bo'lishni talab qilish;
- har bir bo'lakning rejasini tuzish va shu reja asosida gapirishga tayyorlanish;
- ertak, topishmoq, she'r, tush va hikoyalar to'qish;
- asarlar matni yuzasidan tayyorlangan suratlar ustida ishslash;
- matn yuzasidan berilgan savol-topshiriqlar bo'yicha og'zaki va yozma ishlari berish mumkin.

Bunday topshiriqlarni sinda va uyda almashtirib bajarish ham o'quvchining tafakkuri hamda faoliyati mustaqilligini ta'minlaydi. Ma'naviyatini boyitadi [2.43].

Yod olish uchun beriladigan uy vazifalarining nomi va soni o'qish fani dasturida va darsliklarda aniq ko'rsatilgan. Pedagogika ilmida bir darsda yod olish uchun beriladigan uy vazifalari 1-sinfda to'rtadan sakkiz qatorgacha; 2-sinfda sakkizdan o'ntagacha; 3 – 4-sinflarda 16 misra atrofida bo'lishi tavsiya etilgan. Biror asarning to'liq matni yoki asardan parcha yod olishni uy vazifasi sifatida topshirishdan avval uning mazmuni o'quvchilar tomonidan yaxshilab tushunib olinishiga erishiladi. Asarni yod olishdan oldin u darsda sharhlab o'rganilishi, she'r matni o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi shart. Asarning yoddan, ifodali o'qilishi darajasi uning qanchalik anglashilganligini ko'rsatadi. Adabiy ta'lim davlat standarti talabi bo'yicha yod olinishi lozim bo'lgan asarlarni barcha o'quvchilar yod olishlari shart [3.46]. Lekin dasturda ham o'quvchilar yodlashlari uchun ma'lum miqdorda qo'shimcha o'quv materiallari taqdim etilgan. Ularni yod bilish darsliklardagi she'rlar yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ustida ishslashni osonlashtiradi. Dasturda va darslikda yod olish talab qilingan barcha she'riy asarlarni o'quvchilarining hammasidan birday talab qilish ham unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Bu o'rinda o'quvchilarining xohish-istak va imkoniyatlarini inobatga olish kerak.

Suratlar bilan ishslash bo'yicha uy vazifalari. Boshlang'ich sinflarda asar matni yuzasidan chizilgan suratlar ustida ishslash topshirig'i ko'proq uchraydi. Bunday suratlar o'quvchilarga asar qahramonlarini tiniqroq tasavvur qilishga ko'maklashadi. Lekin bugungi ta'lim amaliyotida, o'qish darslarida rasmlar ustida ishslash juda no'noqlik bilan tashkil etilgan. O'qituvchilar rasmlardagi faqat yuzaki jihatlarni ochishni talab qiladilar.

Asar matni yuzasidan ishlangan suratlar ustida ishslash o'quvchilar ma'naviy kamolotiga katta ijobjiy ta'sir ko'rsatadi. Suratlar bilan ishslash bo'yicha berilgan uy vazifalarida ranglarning o'rni, ularning surat uchun umumiy ahamiyati, o'zaro mutanosibligi, nega aynan shu rangning qo'llanilganligi, suratda yoritilgan narsalarning o'rni, ularning umumiy tasvirga ta'siri bilan bog'liq vazifalar topshiriladi. Sinflar yuqorilab borgan sari suratlar ustida ishslash bilan bog'lab berigan uy vazifalarida rasmdagi shaxslarning yuz ifodasi, yuzidagi, ko'zlaridagi, turishi yoki holatidagi ifodalar tahliliga, har birini tasvirlashda qo'llangan ranglarga o'quvchilarining e'tibori tortiladi [2.154].

Bu o'quvchida rangni his qilish, undan ta'sirlanish, tasvirni, ranglardagi musiqiylikni o'qish mahoratini shakllantiradi. Uy vazifasini bajarishda suratda ifodalangan har bir predmetni ajratish, uning rasmdagi vazifasini izohlash, rasmda tasvirlangan hodisaning boshi yoki oxirini o'ylab topish, hikoyalab berish, kabi topshiriqlar hikoya bayonida fikrdan fikrga o'rinsiz sakrab ketmaslik ko'nikmasini shakllantiradi. Olamni, odamni ranglar ko'magida baholashga o'rgatadi. Qahramonning ko'zları, yuz ifodasi, holati tahlili o'quvchini suvrat va siyratni farqlashga odatlantiradi.

Savol-topshiriqlar bilan ishlash bo'yicha uy ishlari. Boshlang'ich sinflarning "O'qish kitobi"da taqdim etilgan adabiy matnlar ustida ishlash uchun ma'lum savol-topshiriqlar berilgan. Boshlang'ich maktabning 3-4-sinflarida o'quvchilarga uy vazifasi sifatida asar matni yuzasidan beriladigan savol-topshiriqlarning soni to'rttadan oshmasligi kerakligi ma'lum. Darsliklarda taqdim etilgan ayrim savol-topshiriqlar tavsiflashni talab qilsa, ba'zilari umumlashtiruvchi xarakter kasb etadi. Ayrim savollar avval o'zlashtirilgan bilimlarni eslashga ehtiyoj uyg'otsa, boshqasi har tomonlama o'ylashni va tahlilni talab qiladi.

Darslikdagi asar matni yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarga uyda javob tayyorlashda o'quvchilar ko'pincha umumiylar qonuniyatni to'g'ri topadilar, biroq buni o'zlarini asardan misollar keltirib asoslab berishga qiynaladilar. Ulardan nega shundayligini tushuntirish yoki aytganlarini isbotlash talab qilinganda, mazkur holatga tegishli ko'pgina faktlarni bilsalar ham, o'zlarini yo'qotib qo'yadilar. Gap shundaki, javob beradigan o'quvchi o'zi bilgan dalillarni, bilimlarni yangi tizimga, o'qituvchi tomonidan belgilangan, uning savoli talab qilayotgan yangi yo'naliishga solishi kerak bo'ladi. Dastlab o'quvchini aynan shu narsa qiyaydi. Keyinchalik, faktlar aniqlanib, topshiriq aqliy imkoniyati darajasidan uncha uzoq emasligi ma'lum bo'lgach, tafakkuri faollashadi.

O'quvchilar faoliyati mustaqilligini uyg'otishga intilgan o'qituvchi uysa beriladigan savol yoki topshiriqnini mavzuga moslagan tarzda shakllantiradi. Shuning o'zi o'quvchining aqliy faoliyati uchun qulay sharoit yaratadi. O'qituvchi o'quvchini materialni shunchaki qayta bayon qilmay, qarashlarini ma'lum tayanch fikr atrofida umumlashtirishga, undan javob uchun zarurini ajratib olishga, fikrini qolipga tushgan siyqa iboralarda emas, o'z so'zlarini bilan bayon qilishga undaydi. Bu o'quvchidan ma'lum hodisa sabablarini tushuntirish, fikrlarini qat'iy ilmiy-mantiqiy asoslarga qurish, voqealarni xolis baholash va kuzatganlarini umumlashtirishni talab qiladi [2.106]. Uy vazifalarini bajarish bilan bog'liq bunday vaziyatlarda qo'shimcha savollar juda qo'l keladi. Qo'shimcha savollarning kuchi shundaki, ular avval o'rganilgan bilimlarga tayanganidan o'quvchilar ishini engillashtiradi. Bu o'rinda avval o'zlashtirilganlarni takrorlash emas, balki o'rganilgan bilimdan yangi yo'naliishda foydalaniлади. Bu o'quvchilarni yangilik qidirishga, noma'lumni aniqlashga yo'naltiradi.

O'quvchilarning uy insholarini tashkil etish. Insholar inson tafakkurini charxlash, dunyoqarashini kengaytirish, fikrlarini, qarashlarini qat'iylashtirish va ma'naviyatni shakllantirish omili hisoblanadi. Maktab adabiy ta'liming barcha bosqichida o'quvchilarga insho yozdirish shart. O'quvchining fantaziysi, xayolot olami kattalarnikidan boy va keng. O'quvchining bu imtiyozlaridan uning o'zi uchun foydalanish kerak. O'quvchining hayotiy tajribasi kattalarnikiga nisbatan ancha kam, atrof-muhitga munosabati ham sodda va jo'nroq. O'quvchini ijodkorlikka yo'naltirish uning ruhiyatini bezovta qila oladigan, qiziqtiradigan mavzuda yozishga, eng muhimi, tuyg'ularini, munosabatini so'z bilan ifodalab berishga qiziqish uyg'otilganda engil amalga oshadi [4.72].

Bola ko'pincha yozishga arziyadigan salmoqli gapi yo'qligidan yomon yozadi. Maqsad sinfdagi barcha o'quvchilarni badiiy ijodkor qilish emas. Muhimi, o'quvchida ijodkorlik tuyg'usi paydo bo'lsa, darsda o'rganganlariga munosabat bildirishga odatlansa, unda insonlik, shaxslik kurtaklari shakllanadi. O'quvchini faqat o'zi yaxshi bilgan narsasi haqida yozishga o'rgatish kerak. Yaxshi bilmagan, tushunmagan mavzu haqida yozishdan azobli narsa yo'q. Bolaga bunday topshiriq berish unda quruqlik, yuzaklikni tarbiyalash demakdir. O'quvchi shaxsida ijodkorlikni, bezovta, uyg'oq qalbni tarbiyalash uchun, avvalo, unda atrof-muhitga, tabiatga, hayvonot va nabotot olamiga, insonga kuchli qiziqish uyg'otiladi. Bolani o'zi yaxshi bilmaydigan, yaxshi ko'rmagan, qiziqmagan mavzuda yozishga majbur qilmagan ma'qul [4.64].

Boshlang'ich sinflar adabiy ta'limali uyga insho yoki bayon yozishga berilsa, o'sha kuni o'quvchi boshqa o'quv fanlari bo'yicha oshiqcha yuklamalardan halos etilishi kerak. Chunki insho va bayon yozish aqliy zo'riqish va ancha vaqtini talab qiladi. Ta'limali yuqori bosqichlarida ham o'quv fanlari muallimlari bir-birlari bilan doimiy aloqa bog'lab turishlari, uy vazifalarini berishda bir-birlari bilan kelishishlari o'quvchining uyga berilgan topshiriqlarni tayyorlashdagi vaqtini nazorat qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, maktabda dars jadvallari ham shundoq tuzilishi kerakki, uy vazifalarini bir kunda 3-4 tadan oshmasligi maqsadga muvofiq keladi. Sinflar yuqorilab borgani sari uy vazifalarining soni oshmay mazmuni chuqurlashadi. Talab doirasasi kengayadi. Bundan tashqari boshlang'ich sinflarda rasmlar, kuzatishlar asosida ham insholar yozdirish mumkin.

Dunyo ta'limali tizimidagi barcha jihatlarni ko'r-ko'rona ko'chirish o'rniga ular erishgan yutuqlarning o'zbek o'quvchisi milliy xususiyatlari, ruhiy o'ziga xosligiga mos keladigan tomonlarini o'zlashtirish kerak. Aks holda, chet el pedagogikasidagi tashqi jihatlargina o'zlashtirilib, qilingan harakatlar samarasiz ketadi. Tajriba almashishlar ko'rsatdiki, chet el ta'limali tizimida har qanday o'quv fani bo'yicha esselar yozish etakchilik qiladi [4.24].

O'quvchining erkin va mustaqil mulohazasiga asoslanadigan bunday uy insholari o'quv yilining boshida, badiiy asar tahliliga bir oz o'rganilgandan keyin, o'quv yili o'rtalarida va oxirida olish bolalarning mustaqil fikrflashini o'stirishga xizmat qiladi. O'quvchilardagi fikr mustaqilligining o'sishini nazorat qilishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiysi. –T., 2019. – 32 b.
2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. 167-b.
3. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. –Toshkent: Kamalak, 2016. – 462 b.
4. Husanboyeva Q. Adabiyot – ma'naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. – 368 b.

UDK: 37:494.3

SON VA NUMERATIV SO'ZLARNI O'RGANISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYLARI

N. Aminova

Samarqand davlat universiteti

Annotasiya. Maqolada o'qitishning zamonaviy texnologiyalarining asosiy masalalari qaralgan. Shu bilan birga zamonaviy texnologiyalaridan foydalangan holda son va so'zlarni o'rganishning asosiy vazifalari va samaradorligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'qitishning zamonaviy texnologiyalari, interfaol texnologiyalar, o'qitishning interfaol vositalari, multimedia, son, numerativ so`zlar .

Современные технологии изучения число и нумеративные слова

Аннотация. В статье рассмотрены основные вопросы применения современных технологий обучения, а также выделены основные задачи и эффективности изучения чисел и нумеративных слов с применением современной интерактивной технологии.

Ключевые слова: современные технологии обучения, интерактивные технологии, интерактивные средства обучения, эффективность применение интерактивных средств, число, нумеративные слова.

Modern technologies of study number and numerical word

Abstract. In clause the basic questions of application of modern technology of training are considered, and also the basic tasks both efficiency of study number and numerical words with application of modern interactive technology are selected.

Keywords: modern technologies of training, interactive technologies, interactive means of training, efficiency application of interactive means, number, numerical word.

Bugungi kunda respublikamizda yangi zamonaviy o'qitish texnologiyalari tizimi yaratilib, uning asosiy vazifasi ta'lim mazmuni uzlusizligi va uzyviligini ta'minlash, fanlarni o'qitish uslubiyatini takomillashtirish, o'quv jarayoniga yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etishdan iborat bo'lib, uning asosida ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan barcha o'quvchilar kompyuter va axborot texnologiyalarini mukammal o'rgangan, o'zlashtirgan va amaliyotga tatbiq eta oladigan bo'lishi dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda.

O'zbekiston jahon hamjamiatiga integratsiyalasharkan, mamlakatda ham ona tilining ahamiyati oshib bormoqda. Biz ona tilini nafaqat mamlakatimiz rivojiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan fan texnika yangiliklari, xalqaro muloqot uchun o'rganamiz balki mamlakatimiz tarixi, buyuk ajodolarimiz haqida ma'lumot berish, an'analarimiz, madaniyatimizni targ'ib qilish uchun ham o'rganishimiz zaruratga aylandi.

Mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunini hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ni amalga oshirish doirasida tillarning o'qitishning kompleks tizimi, ya'ni uyg'un kamol topgan, o'qimishli, zamonaviy fikrlovchi yosh avlodni shakllantirishga, respublikaning jahon hamjamiatiga yanada integratsiyalashuviga yo'naltirilgan tizim yaratildi.

Zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning ilg'or uslublarini joriy etish yo'li bilan ularning jahon sivilizatsiyasi yutuqlari hamda dunyo axborot resurslaridan keng ko'lamda foydalanishlari, xalqaro hamkorlik va muloqotni rivojlantirishlari uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda.

Barkamol avlod tarbiyasi, intellektual salohiyatini yuksaltirish vazifasi so'zsiz, ilmu-fan taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Bu, albatta, gumanitar fanlarning ajralmas qismi bo'lgan tilshunoslikka ham oiddir. Mamlakatimizda keyingi yillarda muloqot qoidalarini ilmiy va amaliy tadqiq qilish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Zotan, zamonaviy tilshunoslik uchun lisoniy hodisalarini sintetik yondashuv asosida, ularning ko'p jihatli xususiyatlarini tizimli ravishda, nutqiy muloqot sharoitida bevosita va bilvosita namoyon bo'lishini ta'minlovchi asosiy omillarini inobatga olgan holda tadqiq qilish amaliyoti keng o'rinn egallamoqda. Til birliklarining bunday keng qamrovli o'rganilishi ularning tub mohiyatini batafsil aniqlash bilan bir qatorda, har bir hodisaning alohida jihatlari, tizimda tutgan o'ziga xos o'rnini belgilash imkonini beradi.

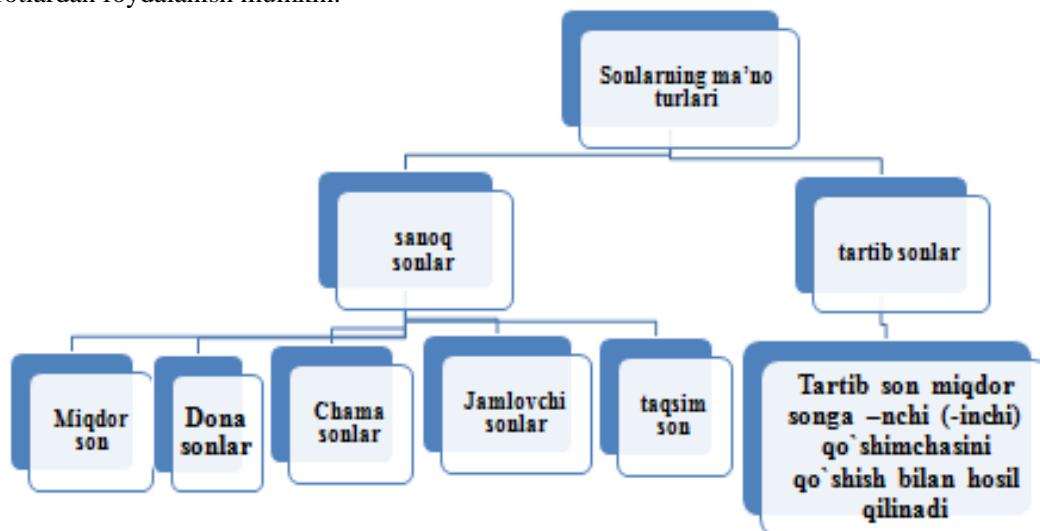
Shuning uchun ham ta'limgartarbiya jarayonida fan va ishlab chiqarish bilan integrasiyasini mexanizmlarini rivojlantirish, uni amaliyatga joriy etish, nazariy va amaliy mashg'ulotlar hamda mustaqil bilim olish jarayonini individuallashtirish shu bilan birga axborot texnologiyalariga asoslangan ta'limgartimi texnologiyasini, uning vositalarini ishlab chiqish, o'zlashtirish, yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida o'quvchilarni o'qitishni Jadallashtirish ana shunday dolzarb vazifalar sirasiga kiradi.

Bugungi kunda dunyo miqiyosida axborot kommunikasiya tizimining yuksak darajada rivoj topib borayotganligi va bu boshqa sohalardan qatorida ta'limgartarbiya jarayoniga ham krib kelib, uni yanada sifatlari tashkil yetishga o'z ta'sirini ko'rsatayotganligi barchamizga ma'lum. Bunday sharoitda inson faoliyatining nazariy va amaliy qirralari ham uzlusiz yangilanib turishi tabiiyidir.

Bizga ma'lumki, ona tili fani o'quvchilarning bilim doirasi va dunyokarashini kengaytirishda alohida o'rinn tutishi bilan birga, boshqa predmetlarni o'rganishda, yangi texnologiyalarni, axborot vositalarini o'zlashtirishda, keng qo'llaniladi. Har bir o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilarga nafaqat muayyan bilim berish, balki ularda fanga qiziqish uyg'otish, ularni mustaqil bilim olishga o'rgatishdan iborat.

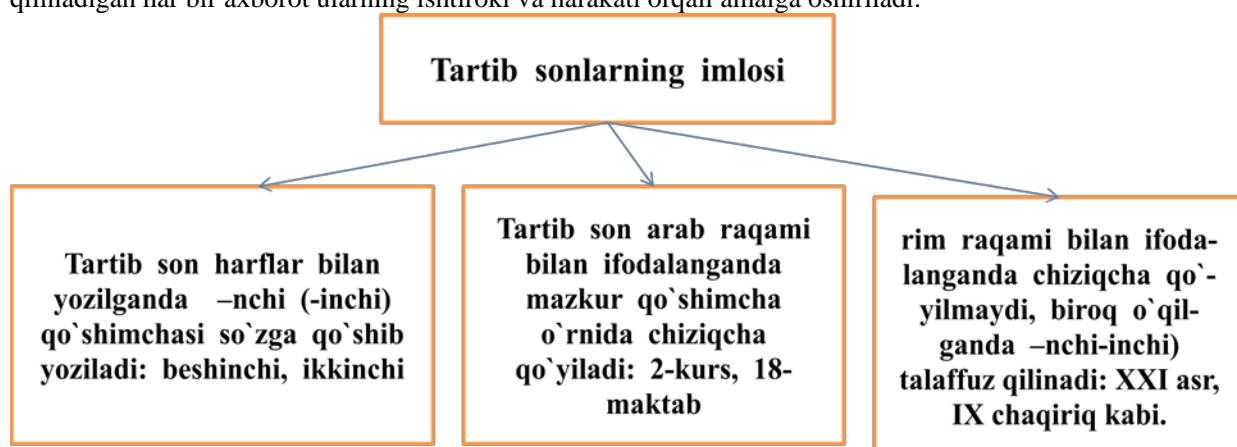
Shuning uchun hozirgi kunda axborot texnologiyalari asosida ona tili fanidan darslarini tashkil etishda ko'proq ommalashgan atamalardan foydalanishga va ularni ishlatalishga e'tibor berilmoqda. Bular texnologiya, axborot, kompyuter, multimedia, Internet, masofali o'qitish, yagona axborot muhiti va hokoza kabi atamalardir. Bu tushunchalar hyech qachon o'quvchilarni kompyuter va axborot texnologiyalarga bo'lgan qiziqishini susaytirmaydi, chunki nafaqat ta'limgartarbiya jarayonida balki barcha sohalarda keng qo'llanilayotgan tushunchalar hisoblanadi.

Microsoft Power Point dasturlari yordamida yaratilgan taqdimotlar asosida son va numerativ so'zlarni o'rganishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning juda samarali shakli hisoblanadi. Taqdimotda asosiysi - axborotliligi, ko'rgazmaliligi, qiziquvchanligi hisoblanadi. Mazkur dastur orqali turli mavzu va fanlar bo'yicha taqdimotlar yaratishda fotosuratlar, rasmlar, animasiya, qo'shimcha axborotlardan foydalanish mumkin.

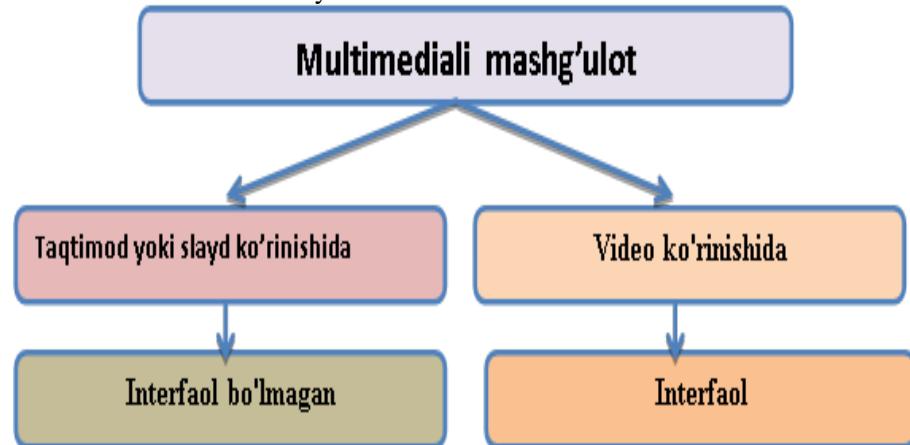

Ona tili fanidan son va numerativ so'zlarni o'rganish jarayonida multimedia texnologiyalarida an'anaviy texnologiyalarga qaraganda axborotlar matn ko'rinishda emas, balki tasvir, ovoz va harakatlar ko'rinishida ifodalanadi. Bu esa o'quvchilarni mashg'ulotlarda faolroq va diqqatliroq bo'lishga o'rgatadi,

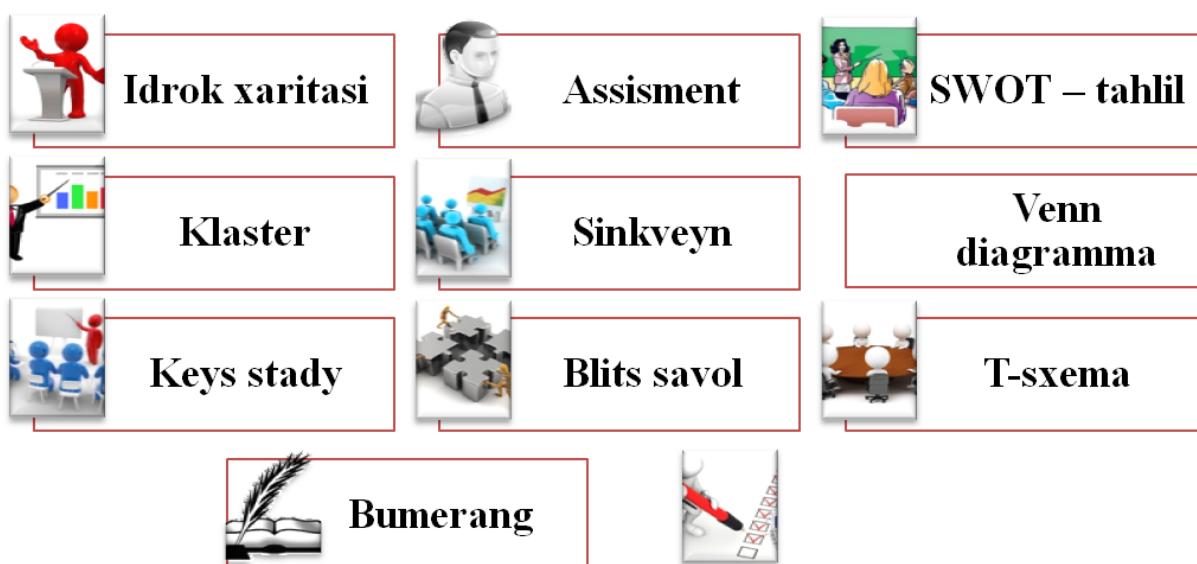
chunki axborotlar ma'lum bir harakatli amallarga mos javoblar asosida bayon qilinadi. Chunki tavsiya qilinadigan har bir axborot ularning ishtiroti va harakati orqali amalga oshiriladi.

Ona tili fanidan son va numerativ so'zlarni o'rganish samaradorligini ta'minlash maqsadida innovasion texnologiyalarni joriy qilish, darslarni yangi interfaol usul va axborot texnologiyalari vositalaridan foydalangan holda o'tkazish, jumladan, masofadan o'qitish, Internet texnologiyalaridan foydalanish, kompyuterlashtirilgan anjumanlar o'tkazish, multimediali elektron qo'llanma va darsliklarni yaratish va ulardan darslarda bevosita foydalanish o'z samarasini beradi.

Ona tili fanidan son va numerativ so'zlarni o'rganish samaradorligini ta'minlash maqsadida quyidagi innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligi sezilarli darajada bo'ladi.

Ona tili fanidan son va numerativ so‘zlarni o‘rganish jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan ba’zi bir texnologiyalarni bayon etishga harakat qilamiz.

Sinkveyn tuzish – murakkab g‘oya, sezgi va hissiyotlarni bir necha so‘z orqali yaqqol, yorqin ifodalash malakasi bo‘lib, bu jarayon mavzuni puxtarloq o‘zlashtirish, ma’lumotlarni yaxshiroq anglashga yordam beradi. Bu yerda muayyan qoidalarga amal qilish talab etiladi. Odatda, sinkveyn tuzish besh bosqichli harakatlarni tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, “**Son va numerativ so‘zlarni**” mavzusi “Sinkveyn” usulida quyidagicha ifodalanadi:

1-qator:	Son va numerativ so‘zlar		
2- qator:	sanoqli		tartibli
3- qator:	ifodalaydi	sanaydi	tartiblaydi
4- qator:	Sonlarni miqdorini tartibini bildiradi		
5- qator:	Numerativ sonlar		

Assessment (baholash) metodi- mustahkamlash, baholash, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga, o‘z-o‘zini baholashga yo‘naltirilgan. Baholash: har bir katakchadagi javoblar uchun 5 ball yoki 1-5 ball

Test(5 ball)	Qiyosiy tahlil (5 ball)
<p>1. Sonlarning ma’no turlari?</p> <p>a) sanoq b) tartib c) a va b</p> <p>2. Sonning tuzilish jihatdan turlari?</p> <p>a) sodda b) qo‘shma c) a va b</p>	<p>Numerativ so‘z bilan qo‘llangan sonlarni aniqlab, numerativ so‘z larning ma’nosini izohlang</p>
<p>Tushunchaga sinkveyn yozing(5 ball)</p> <p style="text-align: center;">Numerativ so‘zlar</p>	<p>Quyida berilgan numerativ so‘z-larni tartib bo‘yicha yozing (5 ball)</p> <p>Luqma, nimta , dasta, nusxa, hovuch, shingil, dona, guruh, bosh, chimdim ,to‘da, poy, shoda, nafar, tanga, qatla, qatra, quchoq, gala,bo‘lak, qism, qisim, siqim.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. To‘dalab, guruhab ko‘rsatuvchi: 2. Predmetni yakkalab ko‘rsatuvchi: 3. Butunning qismini ko‘rsatuvchi

Ona tili fanidan son va numerativ so‘zlarni o‘rganish samaradorligini oshirish asosida interfaol usullarning vazifalarini hal etish eng yaqin kundagi maqsaddir, shu maqsadga muvofiq ularni amalga oshirishning quyidagi yo‘nalishlarini tavsiya etamiz:ta’lim jarayonida yangi interfaol usullarni qo‘llash; ta’lim jarayoni qatnashchilarining interfaol ta’lim yuzasidan bilim darajasini oshirish; ta’lim jarayonida ilmiy tadqiqotlar, taskiliy boshqaruvni qo‘llab-quvvatlash ta’limdagi interfaol usul tuzimini yaratish; birlashgan ma’lumot beruvchi interfaol usul olamini qurish va rivojlantirish.

Xulosa qilib aytganda, o‘quv jarayonida o‘qituvchining turli xil interfaol usullarni qo‘llashi o‘quvchilarda fanga nisbatan qiziqishni uyg‘otadi, faolligi oshib, o‘zlashtirish darajasi ortadi.

Adabiyotlar

1. Tursunov U, Muxtorov J, Raxmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. // Uslubiy qo‘llanma. – T.: “TDPU”, 2013. -116 bet.

UDK: 371,6

YOSH VOLEYBOLCHILARНИ TAYYORLASHNING VOSITA VA USLUBLARI

K. M. Umarov, U. O. Nasimov
Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada yosh voleybolchilarni jismoniy sifatlarini rivojlantirish bilan bog‘liq xususiyatlar o‘rganilgan. O‘quv-mashg‘ulot jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan xulosalar ishlab chiqilgan. Voleybolchilar tayyorlash vosita va metodlari tahlil etilgan va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘quv-mashg‘ulot jarayoni, jismoniy sifat, dinamika, voleybol.

Средство и методы подготовки молодых воллейболистов

Аннотация. В этой статье изучены особенности связанные с развитием физического качества молодых волейболистов. Разработаны заключения направленный на повышение эффективности учебно-тренировочного процесса. Даны рекомендации и анализированы средства и методы подготовки волейболистов.

Ключевые слова: учебно-тренировочный процесс, физическое качество, динамика, волейбол.

The means and styles of training young volleyball players

Abstract: This article deals with the physical characteristics of young volleyball players. Conclusions have been developed to improve the effectiveness of the learning process. Volleyball training tools and methods have been analyzed.

Keywords: educational-training process, physical quality, dynamics, volleyball.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya sohasini rivojlanishiga qaratilgan qator me`yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan va jadallikda hayotga tatbiq etib kelinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-soni “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori shular jumlasidandir [1]. Buning natijasida yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzi keng qaror topib, sportning ommaviyligi ta‘minlanmoqda. O'zbekiston sportchilari jahonning nufuzli musobaqalarida yuksak g‘alabalarni qo‘lga kiritib, mamlakatimiz sport salohiyatini butun dunyoga namoyon qilmoqda.

Sport turlari ichida voleybol o‘ziga xosligi, tomoshabopligi, qiziqarli ekanligi bilan ajralib turadi. Mazkur sport turidan mashg‘ulotlarni tashkil etishda mashqlarning ketma-ketligiga alohida etibor qaratish lozim. Shunga ko‘ra murabbiylar, mutaxassislar va soha xodimlari har doim mashg‘ulotlarni olib borishda organizmnning funksional imkoniyatlari takomillashishiga yordam beruvchi va voleybolchilarning ko‘plab ijobji sifatlari shakllanishiga xizmat qiluvchi mashqlarga e’tibor qaratishlari lozim.

Mutaxassislarning fikricha, voleybol sport turi bilan shug‘ullanuvchilarning musobaqalarga tayyorgarligini yuqori darajaga ko‘tarish va o‘yin jarayonida vaziyatga qarab jamoaga kerak bo‘lgan maxsus omillarni qo‘llay bilish talab etiladi.

Voleybol mashg‘ulotlarini sifatlari tashkillashtirishning asosiy maqsadi – musobaqada jamoaning g‘alabasini ta‘minlashdir. Musobaqalarda muvaffaqiyatga erishish uchun murabbiylar, ayniqsa, yosh sportchilar bilan ishlovchi murabbiylar quyidagi jihatlarga e’tibor qaratishlari maqsadga muvofiq:

Birinchi, asosiy bosqich: voleybol jamoaviy o‘yin bo‘lganligi bois, muayyan bir maqsadga erishish uchun jamoa a’zolarining bir-biri bilan bog‘liq hatti-harakatlari uyg‘unlik kasb etishi, voleybolchilarning birgalikda turli vaziyatlardan oqilona chiqib ketish ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Ikinchi bosqich: o‘qituvchi va murabbiylar yosh voleybolchilarni tarbiyalash strategiyasini ishlab chiqishlari va shu strategiya asosida raqib jamoaga qarshi texnik-taktik va aqliy hujum loyihamalarini mukammal darajada tayyorlashdan iboratdir.

Uchinchi bosqich: hujum va himoyadagi guruqli va individual harakatlarni bajara olishlari uchun voleybolchilarni qobiliyatiga qarab tanlash va maydonda joylashtirish zarur.

To‘rtinchi bosqich: yosh voleybolchilarni o‘yinda to‘pni mukammal darajada qabul qilish, uni bog‘lovchi o‘yinchiga yetkazish va hujum uyuştirish kabi harakatlarini to‘la egallashlariga erishish. Hujum qilishdan tashqari to‘sinq qo‘yish va to‘sinqa tegib o‘tgan to‘plarni qaytarish hamda bog‘lovchi o‘yinchiga uzatish, shunigdek, qayta hujum tashkil etish malakasini egallashlari shart.

Beshinchi bosqich jismoniy qobiliyat va voleybolchilarning ruhiy holati va xususiyati hamda morofunksional belgilardan iborat. Yosh voleybolchilarni har tomonlama rivojlanturuvchi vositalardan foydalanish asosida sakrovchanlik, kuchlilik, tezkorlik, chidamlilik, epchillik chaqqonlik kabi sifatlarni ularning ruhiy barqarorligini oshirish bilan birgalikda olib borish talab etiladi.

Kuch qobiliyat – turli xildagi mashg‘ulotlar yordamida dinamik harakatga ega bo‘lishi, ko‘pincha, yuqori tezlikdagi kuchni (to‘pni o‘yinga kiritish, to‘pni uzatish, to‘pga zarba berish va h.k) boshqara olish ko‘nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun, kuchlilik qobiliyatları sportchining professional tayyorgarligida muhim rol o‘ynaydi.

Tezkorlik qobiliyat – o‘yining barcha qismlarida maksimal namoyon bo‘ladi. Hujum qilish (yakka va guruqli), to‘sinq qo‘yish (yakka va guriqli) va himoya maydonida himoyachilarning harakatlarida tezkorlik qobiliyatı muhim rol o‘ynaydi.

Egiluvchanlik – yosh voleybolchilarni mashg'ulot jaroyonida qo'l, gavda egiluvchanligini mukammal darajada rivojlantirish bilan bir qatorda, egiluvchanlikka oid vosita va uslublarni ishlab chiqish muhim sanaladi.

Chaqqonlik – yosh voleybolchilarda murakkab harakatlarni o'z vaqtida va samarali bajarish bilan namoyon bo'ladi. Chaqqonlikning uchta darajasi farqlanadi.

- harakat ishi uyg'unligi bilan;
- qisqa muddatli harakat uyg'unligi va fazoviy aniqlik;
- o'zgaruvchan sharoitda qisqa muddatdagi aniqlik;

Chaqqonlikning barcha uchta darajasi musoboqa vaqtida namoyon bo'ladi. Ma'lum o'ringa ega bo'lgan uchinchi darajaning namoyon bo'lishi esa yuqori sport mahorati uchun keraklidir.

Chidamlilik – musobaqada qatnashishning samaradorligini ta'minlashdan iboratdir. Yosh voleybolchilarining musobaqada yuqori natijalarni qayd etishlari uchun aerob, anaerob energiya bilan ta'minlanishi talab qilinadi. Biroq chidamlilikning maxsus darajalari nafaqat energiya bilan ta'minlanishi, balki markaziy nerv sistemasi endokrini sistemasi faoliyati tayanch harakat apparatining holati maxsus mushaklar faoliyati o'zgarishi bilan belgilanadi.

Yosh voleybolchilarni ruhiy holati va xususiyati musobaqlarda qatnashishda muhim rol o'ynaydi. O'yinchilarning morfofunksional belgilari voleybolda musobaqalashish faoliyatining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Yosh voleybolchilarni mashg'ulot vositalari va metodlari quyidagicha bo'lish talab etiladi (1-jadvalda ko'rsatilgan).

1-jadval. Voleybolchilarni tayyorlashning vositalari va metodlari

1-vosita	2-vosita	3-vosita	4-vosita	5-vosita
Musaboqalashuv mashqlari				
Imkoniyat		Musobaqalashish va o'yin vositalari		
Umum tayyorlov vositalari	Jismoniy tayyorgarlik	Texnik tayyorgarlikni rivojlantiruvchi vositalar	Taktik tayyorgarlikni rivojlantiruvchi vositalar	O'yindagi tayyorgarlikni rivojlantiruvchi vositalar
Maxsus tayyorlov vositalari	Qo'shimcha vositalar	Texnik tayyorgarlik mahoratini oshirish	Mashqlarni aniq bajarish	O'yinda umumiy mashqlarni amalga oshirish
Mashg'ulotlarda musobaqalashish mashqlari	Voleybolga o'xshash o'yinlar	Qo'yilgan vazifalarini aniq bajarish vositalar	Yakka va jamoa taktikasi	Do'stona uchrashuv va musobaqalarida jamoani boshqarish
Metod	O'yinda yuklamalarni taqsimlanishi	O'yinda bajariladigan texnik usullarni to'g'ri bajarish	O'yin jarayonida taktikani to'g'ri tanlash	Nazorat o'yinlari
Haqiqiy musobaqalashuv mashqlari	O'yin mahorati	O'yin mahoratini oshirish	O'yinchilar orasidagi munosabat	Mashg'ulot va musobaqlarda jamoani kuzatib borish

Jadvalda keltirilgan metod orqali voleybolchilar tayyorlash tizimini yanada yaxshilash bilan bir qatorda yosh voleybolchilarni tayyorlash mashqlari barcha ko'rinishning oddiyidan murakkabga qarab yoritilanligi ko'rsatilgan. Bunday ketma-ketliklar yoshiga, jinsiga qarab mahoratli voleybol o'yinchilar tayyorlash jarayonida va tayyorlov sikllarda qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Umumtayyorlov vositalari: sportchilarni har tomonlama tayyorlash uchun jismoniy mashqlar bilan birgalikda ruhiy tayyorgarliklar ham olib boriladi. Bunga quyidagilar kiradi:

- a) Texnik va taktik tajribalarning paydo bo'lishi va kerakli jismoniy sifatlar o'sishiga yordam beruvchi mashqlar;
- b) Umumiyl ishga layoqatlilagini oshiruvchi mashqlar;
- c) Zo'riqishdan so'ng tiklanishni tezlashtiruvchi mashqlar.
- d) O'yin va mashg'ulotlar jarayonida kerak bo'ladigan ruhiy ko'rsatmalar.

Maxsus tayyorlov vositalari: mashg'ulotlar jarayonida, maxsus mashqlarni bajarish vaqtida musobaqalashish, harakat elementlari, ya'ni qobiliyatlarning namoyon bo'lish xarakteriga ko'ra musobaqalashish mashqlariga o'xshash harakatlarni o'z ichiga oladi. Tayyorgarlik mashqlari

voleybolchilarning umumiyligi katta ta'sir ko'rsatib, ayrim zaruriy hatti-harakatlarning avtomatlashuviga olib keladi.

Mashg'ulotlarda musobaqalashish mashqlari: bu yaxlit harakatlarning, musobaqalashuv mashqlarining namunali ko'rinishlari bo'lib, shu sport turiga kamroq qiziqishi bo'lgan sportchilarda ruhiy zo'riqish bilan bajariladigan mashqlarni soddalashtirishdan iborat.

Metodlar: yuklamalarni to'g'ri taqsimlash, mashg'ulotlarda har bir mashjni to'g'ri bajarishga o'rgatish bilan bir qatorda har bir mashg'ulotni reja asosida tashkil qilish, haftada bir marta yoki har bir mashg'ulotdan so'ng nazorat o'yinlarini o'tkazish.

Haqiqiy musobaqalashuv mashqlari – bu qoidalarga to'liq mos keladigan sport musobaqalashuvini aniq sharoitda o'yin orqali musobaqa tarzida o'tkazilishi, bunda jismoniy tayyorgarlik vositalari o'yinchining ma'lum bir sifatlarini tarbiyalashga doir xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Yuqorida fikrlardan kelib chiqib shuni ta'jkidash joizki, yosh voleybolchilar mashg'ulotlarida maxsus mashqlarni qo'llash, o'smir yoshidagi voleybolchilarni xususiyatlariga to'liq mos keladigan mashqlar tizimini ishlab chiqish o'ta muhim sanaladi. Bu mashqlar yosh voleybolchi o'g'il va qizlarda jismoniy tayyorgarlik hamda texnik va taktik usullarni rivojlantirishga ijobjiy ta'sir etadi. Bu mashqlar quydagilar:

1-mashq. Turli zonalarga urilgan to'pni bir o'zi maydonni barcha zonalarida aniq qabul qilish holatini bajarish. Eslatma: maydonda faqat bitta o'yinchi har qanday to'pni qabul qilishga harkat qilishi, noaniq to'plar uchun jazolanishi (mashjni 5-10 minut bajarish).

2-mashq. Zonani himoya qilishda shug'ullanuvchilar to'r ustidan hujum zorbasi bilan to'pni ketma-ket 2-3-4- zonalardan 10-20 marta muayyan zonalarga yo'llaydi. Eng ko'p to'pni qabul qilgan o'yinchi g'olib deb topiladi.

3-mashq. Juftlikda mashqlar: 1-6-5 zonalarda turgan o'yinchilar 2-3-4 zonalarda to'rga qarama-qarshi turgan o'yinchilarga to'pni shiddat bilan uradi. 1-2-3-zonalarda turgan o'yinchilar qabul qiladi va orqaga burilib to'siq qo'yadi hamda dastlabki holatga qaytadi (ushbu mashq 10-12 marta bajariladi).

4-mashq. Dastlabki holat: - ikki juft o'yinchilar to'r oldida 4 va 2- zonalarda to'rga qarab joylashadi. To'pni o'yinga kirituvchi o'yinchi to'pni irg'itish vaqtida birinchi juftlik o'yinchilari tezlik bilan 1 va 5- zonalarga harakatlanadi va kiritilayotgan to'pni qabul qiladi (bir vaqtning o'zida baravar 1va 5-to'p kiritish)

5-mashq. Juftlikda mashqlar: bir o'yinchi to'pni yuqoriga – oldinga tashlaydi, boshqa o'yinchilar yuguradi, hatlab to'xtaydi, to'pni bosh ustida ikki qo'llab yuqordan qabul qilish holatida iladi, oyoqlarni yozib, bilak-kaft harakatlari bilan to'pni sherigiga tashlaydi va o'z joyiga yugirib qaytadi (6-7 marotaba) [7,8,9].

Tadqiqotlarda aytishicha, so'nggi yillarda uzoq va uzliksiz mashg'ulotlar ba'zan yosh voleybolchilarda zerikish hissini paydo qiladi. Mazkur yoshdagi sportchilarni jismoniy, texnik-taktik, psixik tayyorgarliklarini oshirishga qaratilgan musobaqalashuv mashqlarini qo'llagan holda tayyorlash muhim ahamiyatga ega [8, 9].

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, yuklamalarning yo'naliishi va me'yorini bilishdan tashqari, shoshilinch mashqlarning ijobjiy natijasiga erishishi uchun turli yo'naliishdagi mashqlarning bir-biriga mosligini nazarga olish muhim hisoblanadi. Bir yo'naliishda ta'sir qiladigan vositalarni saralash maqsadga muvofiqdir [5,7].

Bu mashqlar yosh voleybolchilarning jismoniy va texnik taktik imkoniyatlarini sezilarli darajada o'stirishga yordam beradi. Mashg'ulotlarni tashkillashtirish va rejalshtirishda kompleks mashqlar tizimini ishlab chiqish, bu mashqlar samarasini aniqlab olish, davom etadigan mashqlarning jadalligi hamda ko'rsatkichlari, berilgan o'yin mashqlaridan foydalanishda mashqlar miqdorini, maydonning o'chami, o'yin qurilmalari (shaxsiy yoki guruhli himoya, to'pni qabul qilish aniqligi, tezkor hujum va h.k) inobatga olish kerak. Chunki bu qismalarning jadalligida anchagina farq kuzatiladi. Uzlusiz mashg'ulotlarda qatnashuvchi yosh voleybolchilarni mashqlar orasidagi tanaffusning qisqarishi yoki uzayishi bilan bog'liq holda vazifani keraklicha almashtirish mumkin [4,6,9].

Yosh voleybolchilarga bu mashqlarni bajartirish orqali o'rtacha yurak qisqarish sur'ati hamda o'rtacha energiya saflash qiymatini aniqlab olishga harakat qildik. Bu quyidagi jadvalda aks etgan: (2-jadval).

2-jadval. Voleybol o'yinchilarining kompleks mashqlarni bajarishdagi jadallik ko'rsatkichlari

(Prof. Hiroshi Toyoda bo'yicha) (n=12)

Nº	Kompleks	O'rtacha YUQS zarba daqqa	Imkoniyat	O'rtacha energiya saflash
----	----------	---------------------------	-----------	---------------------------

	mashqlar			sarflash (jadallik) %	kkal/minut	
		Eng yuqori ko'rsatkichi	O'rtacha ko'rsatkichi		O'smirlar	Qizlar
1	1-mashq	193	179	92,7 %	19,4	14,4
2	2-mashq	186	167	89,7 %	18,0	13,9
3	3-mashq	191	178	90,0 %	18,2	14,3
4	4-mashq	189	173	90,4 %	18,1	14,1
5	5-mashq	184	166	92,2 %	17,8	12,8

Adabiyotlardagi manbalarni tahlil qilish hamda sportning har xil turlaridagi trenerlarning ilg'or tajribalari shuni ko'rsatadi, yosh voleybolchilarni tayyorgarlik bosqichlaridagi o'quv-trenirovka mashg'ulotlarida jadalligi yuqori bo'lgan mashqlarni qo'llash talab etiladi.

Yosh voleybolchilarni mashg'ulotlarida maxsus mashqlarni qo'llash, o'smir yoshidagi bolalarning psixik xususiyatlariga to'liq mos keladigan sharoitlarni yuzaga keltiradi. Bu, yosh voleybolchilarni harakat qobiliyatlarining optimal rivojlanishiga va ularni yuksak sport mahorati bosqichida takomillashtirish uchun potensialni saqlashga ko'maklashadi.

Yuqoridaq aytilgan na'munaviy mashqlardan to'g'ri foydalanish, shug'ullanuvchilar organizimiga mashqlar qanchalik ta'sir etishini aniqlash ularning nafaqat jismoniy jihatdan, balki ruhiy jihatdan ham musobaqalarga to'liq tayyor bo'lishlariga olib keladi. Yosh voleybolchilarni jismoniy tayyorgarliklari va jismoniy sifatlarini rivijlanishiga katta yordam berish bilan bir qatorda jamoani tez fursatda kuchlilar qatoriga olib chiqishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish" 2017 yil. 3 iyun PQ-3031-son qarori.
2. A.A.Pulatov Yosh voleybolchilar tezkorlik-kuch sifatlarini shakllantirish uslubiyati. // Uslubiy qo'llanma. – T.: 2008. – 38 b.
3. A.A.Pulatov, SH.X.Israilov Voleybol nazariyasi va uslubiyati. //O'quv qo'llanma. –T.: 2007. – 148 b.
4. Шнайдер В.Ю. Методика обучения игре в волейбол. // Пособие для ст-в фак-в физ-ры. – М.: Олимпия. Человек. 2008. - 55 с.
5. Ю.М.Юнусова Теоретические основы физической культуры и спорта. //Учебное пособие. –Т.: 2005. – 260 с.
6. Ю.Д.Железняк, А.В.Чачин, Ю.П.Сыромятников Волейбол. //Примерные программы для ДЮСШ и СДЮШОР. М.: Советский спорт, 2009. - 130 с.
7. The Mini-Volleyball Handbook is a modified and expanded version of the Newest Soft Volleyball Handbook published in Japan in 2008 pg.

MUALLIFLAR DIQQATIGA!

Hurmatli mualliflar, maqola muallif tomonidan qog‘ozda chop etilgan va elektron shaklida taqdim qilinishi shart. **Maqolada quyidagi bandlar:** UDK, ishning nomi (o‘zbek, rus va ingliz tillarida), maqola hammualliflarining ro‘yxati (to‘liq familiyasi, ismi, otasining ismi – o‘zbek, rus va ingliz tillarida), muallif haqida ma'lumotlar: ish joyi, lavozimi, pochta va elektron pochta manzili; maqola annotatsiyasi (300 belgigacha, o‘zbek, rus va ingliz tillarida), kalit so‘zlar (5-7, o‘zbek, rus va ingliz tillarida) bo‘lishi lozim.

MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR!

Maqolalarning nashr etilishi uchun shartlar nashr etilishi mo‘ljallangan maqolalar dolzarb mavzuga bag‘ishlangan, ilmiy yangilikka ega, muammoning qo‘yilishi, muallif tomonidan olingan asosiy ilmiy natijalar, xulosalar kabi bandlardan iborat bo‘lishi lozim; ilmiy maqolaning mavzusi informativ bo‘lib, mumkin qadar qisqa so‘zlar bilan ifodالangan bo‘lishi kerak va unda umumiyligini qilingan qisqartirishlardan foydalanish mumkin; “Ilmiy axborotnoma” jurnali mustaqil (ichki) taqrizlashni amalga oshiradi.

**MAQOLALARNI YOZISH VA RASMIYLASHTIRISHDA
QUYIDAGI QOIDALARGA RIOYA QILISH LOZIM:**

Maqolalarning tarkibiy qismlariga: kirish (qisqacha), tadqiqot maqsadi, tadqiqotning usuli va obyekti, tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi, xulosalar yoki xotima, bibliografik ro‘yxat. Maqola kompyuterda Microsoft Office Word dasturida yagona fayl ko‘rinishida terilgan bo‘lishi zarur. Maqolaning hajmi jadvallar, sxemalar, rasmlar va adabiyotlar ro‘yxati bilan birlashtirilgan doktorantlar uchun 0,25 b.t. dan kam bo‘lmasligi kerak. Sahifaning yuqori va pastki tomonidan, chap va o‘ng tomonlaridan - 2,5 sm; oriyentatsiyasi - kitob shaklida. Shrift - Times New Roman, o‘lchami - 12 kegl, qatorlar orasi intervali - 1,0; bo‘g‘in ko‘chirish - avtomatik. Grafiklar va diagrammalar qurishda Microsoft Office Excel dasturidan foydalanish lozim. Matndagi bibliografik havolalar (ssilka) kvadrat qavsda ro‘yxatda keltirilgan tartibda qayd qilish lozim. Maqolada foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati keltirilishi lozim. Bibliografik ro‘yxat alfavit tartibida - GOST R 7.0.5 2008 talablariga mos tuziladi.

- Ikki oyda bir marta chiqadi.
- “Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi”dan ko‘chirib bosish faqat tahririyatning yozma roziligi bilan amalga oshiriladi.
- Mualliflar maqolalardagi fakt va raqamlarning haqqoniyligiga shaxsan mas’ul.

MAQOLAGA QUYIDAGILAR ILOVA QILINADI:

- Yo‘llanma xati;
- Ekspert xulosasi.

E-mail: axborotnoma@samdu.uz

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

SCIENTIFIC REPORTS

Mas'ul kotib
Musahhih
Texnik muharrir

X.Sh.Tashpulatov
O. Ro'ziboyev
S. D. Aronbayev

E. U. Arziqulov
O. R. Raxmatullayev
N. U. Arabov
B. S. G'oyibov
I.Sulaymonov
A.I.Inatov

Muharrirlar:

- f.-m.f.n., dotsent
- geogr.f.n., dotsent
- i.f.d., professor
- t.f.n., dotsent
- f.f.n., dotsent

D. M. Aronbayev
A. Sh. Yarmuxamedov
R.Toshquvatova

Mas'ul muharrirlar:

- k.f.n., dotsent
- f.-m.f.n.
- fals.f.n., dotsent

Muassis: Samarqand davlat universiteti
Manzil: 140104, Samarqand shahri, Universitet hiyoboni, 15.
Telefon: (0 366) 239-14-07, Faks: (0 366) 239-13-87
e-mail: axborotnoma@samdu.uz

SamDU «Ilmiy axborotnoma» jurnali tahririyati kompyuterida terildi.
Bosishga 24.02.2020 yilda ruxsat etildi. Qog'oz o'lchami A-4. Nashriyot hisob tabog'i 10,00.
Buyurtma raqami 02/24. Adadi 500 nusxa.

Manzil: 140104, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15.
SamDU bosmaxonasida chop etildi.